

26083

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

FİZİKİ SOSYAL VE İKTİSÂDÎ AÇIDAN
DİVRİĞİ
(1775-1845)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan: Galip EKEN

Danışman: Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

ANKARA-1993

A.Ü.SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ

TUTANAĞI

A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih..(Genel Türk..Tarihi)..
Anabilim Dalı doktora öğrencisi Galip...EKEN'in..."Fiziki, Sosyal ve
İktisadi...Aydınlatma...Divan... (1775-1845.)".....
başlıklı tezini değerlendirmek üzere görevlendirilen jürimiz, Prof.Dr...
Mustafa...KAFALI... başkanlığında, 21.10.1993, Perşembe günü saat ..
11.00.....'da ..Dil..ve..Tarih..Coğrafya.....
Fakültesi'nde toplandı.

Tezin;

a) ..Petiyat..... derece ile başarılı sayılmasına,

~~b) düzeltilmek üzere geri verilmesine,~~

~~c) reddine,~~

oybirliği ~~tervoklama~~ ile karar verilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Mustafa KAFALI

Altınbaş

Üye

Prof. Dr. Küçük ÖZKAY

N. Z. K.

Üye

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

Ö. S.

En. Gökhan

21.10

Lütfen arka sayfayı okuyunuz.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Müdürlüğü

Sayı : 5049

Tarih : 21 Ekim 1993

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....VI

Kısaltmalar.....VII

GİRİŞ: Tarihçe-Konu ve Kaynakların Tanıtımı.....1

BİRİNCİ BÖLÜM FİZİKÎ YAPI

I-KALE.....5

II-MAHALLELER.....7

III-DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR

A-CAMİ VE MESCİDLER.....25

B-MEDRESELER-MUALLİMHANELER.....42

C-ZÂVİYELER.....46

D-KÜMBETLER.....49

E-HAMAMLAR.....50

F-SU YOLLARI VE ÇEŞMELER.....53

IV-TİCÂRÎ MEKANLAR

A-ÇARŞI VE PAZAR YERLERİ.....56

B-BEDESTEN.....57

C-HANLAR.....58

V-İDARİ MEKANLAR

A-MÜTESELLİM KONAĞI.....	60
B-MAHKEME BİNASI.....	60

İKİNCİ BÖLÜM

İDARİ YAPI

I- DİVRİĞİ SANCAĞININ İDARİ DURUMU.....	64
---	----

II- SANCAĞIN İDARİ SORUMLULARI

A- EHL-İ ÖRFE MENSUB OLANLAR

1- Mütesellim.....	71
2- Yeniçeri Serdarı.....	76
3- Kethüde Yeri.....	79
4- Dizdar ve Kale Görevlileri.....	80

B- EHL-İ İLME MENSUB OLANLAR

1- Kadı.....	82
2- Müftü.....	88
3- Mahalle İmamı.....	89

C- ŞEHİR HALKININ TEMSİLCİLERİ

1- Âyân.....	91
2- Şehir Kethüdası.....	94
3- Muhtar.....	96
4- Nakibü'l-Eşrâf Kaymakamı.....	98
5- Mütevelli.....	100

6- Esnaf İdarecileri.....	102
---------------------------	-----

III-TANZİMAT DÖNEMİNDE YÖNETİMDE DEĞİŞİKLİK

VE BUNUN DİVRİĞİ'YE YANSIMASI.....	103
------------------------------------	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL YAPI

I-NÜFUS	107
A- DİVRİĞİ'DE NÜFUS	
1- XIX. Yüzyıl Başlarında.....	110
2- 1831 ve Sonrasında.....	115
B- NÜFUSUN MAHALLELERE GÖRE DAĞILIMI	117
C- DİNİ GRUPLAR AÇISINDAN NÜFUS	121
D- NÜFUS HAREKETLİLİĞİ	123
E- NÜFUSUN MESLEKİ DAĞILIMI	126
II- AİLE	131
A- AİLE MEKANİ EV	131
B- EV EŞYALARI	132
C- AİLE FERTLERİNİN GİYİM -KUŞAMI	133
D- AİLENİN TEŞEKKÜL VE DAĞILMASI	
1- Nişanlılık Dönemi	134
2- Mehir-Başlık ve Evlilik.....	134
3- Boşanma.....	136
E- EŞ VE ÇOCUK SAYISI	137
F- AİLENİN EKONOMİK DURUMU	
1- Müslüman Ailelerin Ekonomik Durumu.....	139
2- Gayr-ı Müslim Ailelerin Ekonomik Durumu.....	140
III-SOSYAL MÜNASEBETLER	141

A- İDARECİ -HALK MÜNASEBETLERİ.....	141
B- BÖLGEDE MEYDANA GELEN ANARŞİK HADİSELER.....	143
C- VAKA-YI ADİYELER.....	145
IV- VAKIFLAR.....	146
A- VAKIFLARIN KİMLİKLERİ.....	147
B- TESİS GAYELERİNE GÖRE VAKIFLAR.....	148
C- VAKFEDİLEN MENKUL VE GAYR-I MENKULLER.....	149
B- VAKIFLARIN İDARESİ VE SUİSTİMALLER....	149
1- Mütevellilerin Ücretleri.....	150
2- Suistimaller.....	151

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI

I- ESNÂF TEŞKİLATI.....	153
A- ESNÂF TEŞKİLATI VE TEMSİLCİLERİ.....	154
B- DİVRİĞİ'DE FAALİYET GÖSTEREN ESNAF GRUPLARI.....	157
1- Şehirde Bulunan Esnâf Grupları.....	157
2- Esnâfın Nüfusa Oranı.....	159
3- Müslim ve Gayr-ı Müslim Esnâfın Dağılımı.....	160
4- Esnâfın Gelir Durumu.....	163
II- TİCARET.....	166

III- TARIM VE HAYVANCILIK

A- TARIM.....	168
1-Divriği'de Tarım Potansiyeli.....	169
2- Nadasa Bırakma Durumu.....	171
3- Zirai Gelirler.....	173
B- HAYVANCILIK.....	173

IV- ŞEHRİN DİĞER GELİR KAYNAKLARI

A- VAKIF GELİRLERİ.....	175
B- MUKATAA GELİRLERİ.....	177
C- TİMAR GELİRLERİ.....	179

V- PARA VE FİYAT HAREKETLERİ

A- PARA.....	180
B- FİYATLAR.....	181
1- Hububat Fiyatları.....	182
2- Gıda Maddelerinin Fiyatları.....	183
3- Diğer Eşya Fiyatları.....	185
4- Canlı Hayvan Fiyatları.....	186
5- Taşınmaz Mal Fiyatları.....	187

SONUÇ.....	191
------------	-----

SUMMARY.....	194
--------------	-----

BİBLİYOGRAFYA.....	195
--------------------	-----

EK: Harita

ÖNSÖZ

Günümüzde hızlanan tarih araştırmaları ile birlikte, tarih anlayışında da değişikliğin olduğu müşahade edilmektedir. Artık tarih, geçmişimiz ile övündüğümüz bir sığınak olmaktan çıkmış, insanları ve ortaya koydukları kültürleri analiz edip yorumluyarak, günümüzü sağlıklı bir biçimde kavramaya yarayacak beşeri bir bilim dalı olmuştur.

Bugün bu tarih anlayışının da ortaya koyduğu yeni bakış açısı ile askerî ve siyasi tarih çalışmaları daha geri planda kalmıştır. Bunun yerine sosyal ve iktisâdî yapının ortaya konması tarih incelemelerinde ilk sıralarda yer almaya başlamıştır.

Bu bakış açısı ile birlikte batıda olduğu gibi, ülkemizde de "tarih araştırma metodu" ile arşiv vesikalarına dayalı olarak yapılan çalışmalar yeni bir ivme kazanmıştır. Özellikle Osmanlı devri Türk tarihi üzerinde, Tapu Tahrir ve Şeriiye Sicilleri kullanılarak yapılan çalışmalarda zaman ve mekan dar tutularak ele alınan konuların derinlemesine "tahlilini" yapmak mümkün olmaktadır.

Bizim de mazisi parlak bir Anadolu Osmanlı kasabası olan Divriği'nin XIX. yüzyılda fizikî, idarî, sosyal ve iktisâdî tarihi üzerine arşiv vesikalarına istinaden yaptığımız bu çalışma, yukarıda belirtilen çerçeve içinde görülmelidir.

Çalışmalarımız esnasında sabırla bize yol gösteren hocam Prof. Dr. Azmi Süslü'ye ve yardımlarını gördüğümüz herkese burada teşekkür etmeyi zevkli bir vazife telakki ediyoruz.

Eylül 1993
Galip EKEN

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
agt.	: Adı geçen tez
AÜ.	: Ankara Üniversitesi
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DŞS	: Divriği Şeriyeye Sicili
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
HD	: Hurufât Defteri
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
MAD	: Maliyeden Müdevver
OA	: Osmanlı Araştırmaları
S.	: Sayı
s.	: Sahife
SVBM	: Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
Temt.	: Temettuat Defteri
Terc.	: Tercüme
VD	: Vakıflar Dergisi
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

GİRİŞ

Divriği'nin Konumu

Bugün Doğu Anadolu Bölgesinde küçük bir ilçe merkezi olan Divriği, Sivas Vilayetine bağlı ve bu vilayetin doğusunda yer almaktadır.

Bilindiği gibi yeni şehirlerin teşekkülünde, yerleşilen sahanın verimli ve savunmaya elverişli olmasının fevkalade önemli bir yeri vardı.¹ Divriği şehrinin kurulduğu alan, çok verimli olmamakla birlikte etrafı dağlarla çevrili ve tarih boyunca savunmaya elverişli bir yer olduğu görülmektedir. Ayrıca Harput, Arapgir, Zara güzergahında önemli bir konak merkezi olan Divriği'nin, Malatya ve Erzincan gibi kadim ve mühim şehirlere yakın olması da önemini artırmaktadır.²

Tarihçesi

Divriği'nin tarihi, Romalılara kadar uzanmakla birlikte, o döneme ait bilgiler oldukça kısıtlıdır. Şehir hakkında tarihi bilgi VII. yüzyılın başlarında bu havalinin Sasanî-Bizans mücadelesine sahne olmasından itibaren başlamaktadır. Sasanîlerin yıkılmasını takib eden yıllarda bu kez bölgede Arap-Bizans çatışmaları cereyan edecektir. IX. yüzyıl ortalarında Mikhail III'ün Anadolu'daki seferi sonucu Divriği'nin Bizans'ın eline geçtiği görülür³. Bu sıralarda Divriği ve havalisinde asıl ağırlığını hissettiren Pavlikanlardır. Divriği, bu dönemde Rafizi bir hristiyan tarikatı olarak görülmekle beraber, aralarında her türlü itikada mensub insanları barındıran Pavlikanların merkezi durumundadır. Bazen Araplara karşı, bazen de Araplarla birleşerek Bizansa karşı mücadele içinde bulunan Pavlikanların⁴, Divriği'deki hakimiyetlerinin ne zamana kadar devam ettiği bilinmemektedir.

Divriği'nin Türklerin hakimiyetine geçtiği tarihi de kesin olarak bilmemekle beraber, Malazgirt zaferini takibeden yıllarda bölgenin fethiyle görevlendirilen beylerden Mengücek Gazi veya oğulları tarafından ele geçirildiği tahmin edilmektedir⁵. XII. yüzyıl ortalarında (1142) Mengücek Devletinin parçalanmasından sonra Mengücek Süleyman Şah'ın payına

¹ Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Konya 1990, s. 10.

² Besim Darkot, "Divriği", **İA**, C.3, s. 596; **Türk Ansiklopedisi**, C.5, s. 366.

³ Fahrettin Başel, **Sivas Bülteni**, Sivas 1935, s. 45-56; Besim Darkot, **agm**, s. 596; Fitret Işıltan, **Bizans Devleti Tarihi**, Ankara 1981, s. 212-220.

⁴ Osman Turan, **Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1981, s. 55; Besim Darkot, **agm**, s. 597.

⁵ Osman Turan, **age**, s. 55; Necdet Sakaoğlu, **Türk Anadoluda Mengücekoğulları**, İstanbul 1971, s. 25.

düşen Divriği, Mengücekoğullarının bu koluna “pâyitaht” olmuştur. Ancak Divriği Mengücekleri, sınırlarını pek genişletemediler⁶. Siyasî mücadelelerin dışında kalan Mengücekler, Divriği’deki mimarî eserleriyle sanat ve kültür tarihi içinde yerlerini almışlardır.

Daha sonra Anadolu Selçuklu Devletinin hakimiyet sahasına dahil olan Divriği ve ahalisi, Köseadağ Savaşını (1243) müteakiben Moğollara karşı koyamayarak şehrin kapısını onlara açmış servetlerinin bir kısmını da Moğollar’a bırakmak zorunda kalmışlardı.⁷ Bu arada İlhanlı hükümdarı Abaka Han’ın, Mısır Memlûklülerine karşı Elbistan seferine giderken Divriği’nin surlarını yıktırdığı görülmektedir⁸.

XIV. yüzyıl başlarından sonlarına kadar Divriği’nin tarihine dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzyılda Sivas, İlhanlılara sonra da Eretnağullarına tabi olmasına rağmen, Divriği Memlûklülerin elinde bulunuyordu⁹. Bu arada XIV. yüzyıl sonlarında Yıldırım Bâyezid’in bölgedeki seferleri esnasında Osmanlı topraklarına katılan Divriği, yaklaşan Timur tehlikesinden dolayı Memlûklülerle yapılan ittifaka binaen yeniden Memlûklülere bırakılmıştı¹⁰. Divriği, ancak Mercidabık zaferinden (1516) sonra kesin olarak Osmanlı Hakimiyetine geçmiştir¹¹.

Osmanlı Devletinin merkezden oldukça uzak bir yerinde sancak merkezi olan Divriği, XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında, bölgedeki diğer bazı şehirlerde olduğu gibi “Celâlîler”in hardeket sahası içinde kalmıştır¹². Bununla beraber XVII. yüzyılın ilk yarısında Divriği’ye uğrayan Evliya Çelebi, şehri “bağlı ve bağçeli ma’mur ve âbâdân ve kırkaltı mahalleli” olarak tavsif etmesinden¹³, Divriği’nin en azından şehir merkezinin bu anarşik hadiselerin fazlaca tahribatına maruz kalmadığı söylenebilir.

XVIII. yüzyılda ise vesikalardaki ifadesi ile “anarşinin cevalangahı” olan havalide yer alan Divriği şehir merkezi, anarşiden kısmen “ma’sun” kalmakla birlikte, bunun en azından Divriği’nin çevre şehirlerle ticarî irtibatına zarar verdiği gözlenmektedir¹⁴.

İnceleme konusu olarak seçtiğimiz Divriği’nin tarihi geçmişini bu şekilde özetledikten sonra konu ve kaynakları üzerinde kısaca durulması gerekir.

⁶ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul 1984, s. 443; Necdet Sakaoğlu, **Mengücekoğulları**, s. 28.

⁷ Osman Turan, **Türk Devletleri**, s. 60; Besim Darkot, **agm**, s. 597.

⁸ Faruk Sümer, “Mengücekoğulları”, **İA**, C. 7, s. 717; Osman Turan, **Türk Devletleri**, s. 62; Necdet Sakaoğlu, **Mengücekoğulları**, s. 75.

⁹ Yaşar Yücel, **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti**, Ankara 1983, s.92-93; Re’fet Yinanç, **Dulkadiroğulları Beyliği**, Ankara 1989, s. 26.

¹⁰ Hoca Sadettin, **Tâcû’t-tevarih**, sadeleştirin İsmet Parmaksızoğlu, C. 4, Ankara 1978, s. 292.

¹¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. 3, Ankara 1984, s. 255.

¹² Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları**, İstanbul 1975, s. 22.

¹³ **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. 3, İstanbul 1314, s. 212.

¹⁴ bkz, **DŞS** 83/54.

Konunun Sınırları

Bugün Divriği’de şehre hakim bir mevkide bulunan Ulu Camii ile XII-XIII. yüzyıllarda Mengücekoğulları zamanında yapılan diğer eserler, bizi böyle bir çalışmaya sevk etmiştir. XII. XIII. yüzyıllarda Mengücekoğullarına “pâyitaht” olup, sanat harikası eserlerin vücuda getirildiği Divriği’nin XVIII-XIX. yüzyıllardaki fizikî, sosyal ve iktisâdî yapısını kısmen de olsa açıklığa kavuşturma saiki çalışmamıza esas teşkil etmiştir. Öte yandan devlet merkezinden oldukça uzak, “anarşinin cevalangahı” bir havalide yer alan Divriği’ye gönderilen emir ve fermanların uygulanabilirliğini tesbit düşüncesi de çalışmamız için ayrı bir tazyik olmuştur.

Çalışmamıza başlangıç olarak 1775 yılını seçmemizin bu yılların Osmanlı Devletinde yenileşme hareketlerinin hemen öncesine denk gelmesidir. Bu yenileşme hareketlerinin Divriği gibi küçük bir Osmanlı kasabasının idârî ve sosyal hayatına sirayet edip etmediği; bu tarihi seçmemizde rol oynarken; araştırmamızın temel kaynağı olan Şeriiye Sicillerinin en eski tarihlisinin de bahsi geçen tarihten öteye gitmemesi 1775’i başlangıç olarak almamıza neden olmuştur.

1845 yılını inceleme dönemimizin sonu kabul ettiğimizde de yine Tanzimat’ın ilanı gibi mühim bir tarihi hadisenin, taşraya ne kadar yansıdığını tesbit gayesi etkili olmuştur. Bu gibi hadiselerin “merkezden muhite” yansımalarının biraz zaman gerektireceği kanaatinden hareketle Tanzimatın ilan yılı olan 1839’u değil 1845’i esas aldık.

Kaynaklar

Çalışmamızın ana kaynak grubunu 1775’lerden 1840’lı yıllara kadar muhtelif tarihleri kapsayan, pek de düzenli olmayan 11 adet Şeriiye Sicili defterleri teşkil etmektedir. Bunlar özellikle idarî ve sosyal yapının incelendiği bölümlerde en fazla istifade edilen kaynak grubudur. Sicillerde Divriği’deki görevlilerin atama beratlarını, alım-satım ilamlarını, ailelerin eş ve çocuk sayısını ve iktisâdî yapılarını; bir çok sosyal müessesenin temelini teşkil eden vakıfların vakfiyelerini tesbit etmek mümkündür. Yine şehirde faaliyet gösteren esnaf gruplarından, ahaliye yapılan salyane tevziatına ve pek çok mesele ile alakalı gönderilen fermanlara kadar sicillerdeki vesikalar, Divriği şehrinin tarihini aydınlatmakta önemli bir kaynak grubunu oluşturmaktadır.

Diğer bir kaynak grubumuzu, daha Sultan II. Mahmud zamanında (1826) “temettü” (kar etmek) adıyla ihdas edilen bir ihtisab resmi toplamak amacıyla 1845 yıllarında yazımı gerçekleştirilen “tahrir” defterleri teşkil etmektedir. Temettuat defterleri denen bu önemli kaynak grubumuzun tasnif ve kataloglanmasında o tarihlerdeki idarî taksimat esas alınmış olup; defterler kaza, köy vs yerleşim merkezleri hane hane ele alınarak herkese ait şahsî mal varlığı, emlak, arazi, hayvanât vb ile yaptığı iş(sanat ve mesleği) tesbit edilmiş ve tabi haneye düşen öşür ve “vergi-yi mahsusa” tahsil edilmiştir.

Şehirlerin “temettü” vergileri çıkartılırken, bu iş mahalle bazında ele alınmıştır. Her mahalle için tutulan defterlerde hanelerin mal varlıkları ile meslekî gelirlerinin dökümü yapıldıktan sonra, mahallenin “muhtâr-ı evvel” ve “sânî”lerinin onayı ile mahallenin mal varlığı ve “vergi-yi mahsusa” sı ortaya

çıkartılmaktaydı. Bu manada Divriği şehir merkezine ait 28 mahallenin temettuat defteri tanzim edilmiştir.

Şehirde muhtelif zamanlarda yapılan sosyal yapıların yapılış ve işleyiş tarzını ortaya koymak bakımından önem arzeden ve Şeriyye Sicillerinde yer almayan fakat Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivlerinde tesbit ettiğimiz 40 vakfiye de bir başka kaynak grubumuzu teşkil etmektedir. Yine Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan Hurufât Defterleri olarak isimlendirilen kaynak grubu da, şehirde bulunan cami-mescid, zâviye gibi hizmet müesseselerinde görev yapan imam müezzin, ferraş ve diğer görevlilerin vazife beratları münasebetiyle şehrin fizikî yapısının portresinin çizimine yardım etmektedir. Öte yandan Başbakanlık Osmanlı Arşivinde başta Sivas Ahkâm olmak üzere Cevdet Tasniflerinden Maarif, Maliye, Darbhane, Evkâf, İktisad ve Zabtiye gruplarından istifade edilmiştir. Ayrıca Hatt-ı Hümayun, İrade-i Meclis-i Vala ile 1259 ve 1260 yıllarında Divriği’de yaşayan zimimilere ait Cizye Defterleri de araştırmamızın ana kaynak gruplarındanıdır.

Divriği Üzerinde Yapılan İncelemeler

Divriği üzerine yapılan incelemeler daha ziyade sanat tarihi ağırlıklıdır. Özellikle şehirde bulunan Ulu Cami ve bitişiğindeki Darüşşifa hakkında yerli ve yabancı pek çok araştırmacı tarafından epeyce çalışma yapılmıştır¹⁵. Daha XX. yüzyıl başlarında Divriği’de bulunan sanat eserlerine dair Halil Ethem ile Berchem’in birlikte hazırladıkları “Corpus” ve 1934 yılında Paris’te neşrediler Albert Gabriel’in “D’Anatolie...” adlı kitabında buradaki eserler hakkında tafsilatlı bilgi verilmektedir. Tabii olarak Türkiyedeki ilim adamları da Divriği’deki bu eserlerle meşgul olmuşlardır.

Divriğinin tarihine ait doğrudan çalışmaları Necdet Sakaoğlu yapmıştır. Araştırmacının Divriği ile alakalı ilk çalışması “Türk Anadolu da Mengücekoğulları” adını taşımakta olup, burada Mengücekliler dönemi Divriği’sinin siyasi, sanat ve kültür tarihi üzerinde durulmaktadır. Aynı yazarın “Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı” adlı eserinde şehrin XVIII-XIX. yüzyıldaki siyasî, sosyal ve iktisadî hayatına dair zaman zaman, abartılı da olsa, arşiv vesikalarına dayanarak bilgiler verilmektedir. Sakaoğlunun “Divriği’de Ev Mimarisi” adlı çalışmasında da tarihi Divriği evleri ile, şehrin ileri gelenlerinin konakları ele alınmıştır.

Bu arada Divriği Kazasının XVI. yüzyıla ait Tahrir Defterleri, Ersin Gülsoy tarafından yüksek lisans tezi yapılarak değerlendirilmiştir¹⁶.

Bu çerçevede ve yukarıdaki kaynaklara dayalı olarak ele alınan Divriği şehrinin incelenmesine sosyal, siyasi, kültürel olayların cereyan ettiği fizikî yapının tetkiki ile başlanacaktır.

¹⁵ Divriği Ulu Cami ve Darüşşifa’sı hakkında yayınlanan makaleler, “Yılmaz Önge-Sadi Bayram-İbrahim Ateş, Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası, Ankara 1978” adlı eserde derlenmiştir.

¹⁶ Bahsi geçen yazarların eserleri için Bibliyografyaya bkz.

BİRİNCİ BÖLÜM

FİZİKİ YAPI

Divriği şehrinin deniz seviyesinden yüksekliği, 1050 metredir. Etrafı dağlarla çevrili 4-5 km uzunluğundaki vadinin tamamını kaplayan şehir, kuzeyden güneye akan Çaltı Suyu ile güneydoğu ve kuzeybatı olarak ikiye ayrılmaktadır ki, bu iki kesim altı adet taş köprü ile birbirine bağlanmıştır. Her iki kesimde de ikamet edilmekle beraber, şehrin kâhir ekseriyetinin kuzeybatıda "Bagât Mahallâtı" diye adlandırılan kısımda yaşadığı görülmektedir.¹ XIX. yüzyılın ilk yarısında şehre uğrayan Ainsworth, "her evin büyük bir bahçesi var bu yüzden kasaba geniş bir alanı kaplıyor." demektedir.²

Bu bölümde ilk olarak şehrin yerleşimine esas teşkil eden kale olmak üzere, daha sonra nüfusun dağılımını gösteren mahalleler ve yine şehrin merkezine (sûk, çarşı) yahut mahallesine inşa edilen dinî ve sosyal müesseseler incelenecektir .

I-KALE

İnsanların düşmanlardan emin olma düşüncesinin mahsulü olan kale³, bir beldenin şehir olarak nitelendiril-

¹ Vital Cuinet, *Turquie d'Asie geographie administrative, statistique descriptive et raisonnee de chaque Province de l'Asie minuere*, Paris 1892, C.I, s.685.

Ayrıca bkz. Necdet Sakaoglu, *Divriği'de Ev Mimarisi*, İst. 1978, s.7-8;

² W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotomia, Chaldea and Armenia*, London: John W. Parker, 1824, C.II, s. 7.

³ Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, Çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 1982, s. 46-47.

mesinde aranan temel özelliklerin de başında yer almaktadır.⁴ Kaleler şehirlerin teşekkülünde çekirdek vazifesini görmekte idi. Tabiatıyla gelişme de kale etrafında oluyordu. ⁵ Bu durum, Divriği'de de kalenin hemen altında yer alan Ulu Cami (Cami-i Kebir) ve etrafında oluşan Cami-i Kebir mahallesi ile diğer mahallelerde de açık bir şekilde görülmektedir.

Divriği'de kale, şehrin kuzeyinde yer almaktadır. Kuzeyi ile doğuda kalan bir kısmı derin uçurumlar ile çevrili olduğundan bu cânipte sur yoktur. Menşei çok eski olan kalenin bugün kalan kısımları ortaçağdan evvele ait olmasa gerektir⁶. Kalenin batı ve güneye açılan iki kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar üzerindeki 1236-37 (634), 1242 (640) tarihli kitabeler ile içkalede bulunan Arslanburç üzerindeki 1252.(650) tarihli kitabeden Divriği Kalesinin Mengücekoğullarından Ahmedşah b. Süleymanşah ile oğlu Melik Salih tarafından inşaa ve tamir edildiği anlaşılmaktadır⁷

XIII. yüzyılda Abaka Han, Elbistan seferine giderken Divriği Kalesinin yıktırılmasını istemiştir⁸ Bu emir sonucunda kalenin ne derece tahrip edilmiş olduğunu bilmiyoruz; ancak XVII. yüzyıl Divriği'si hakkında bize bilgi veren Evliya Çelebi, kalenin mamur bir halde olduğunu söylemektedir⁹.

Şehrin Osmanlıların eline geçmesinden sonra kaleye muhafızlar yerleştirilerek timarlar tahsis olunmuştur. 1530

⁴Bryan S. Turner, **Max Weber ve İslam Eleştirel Bir Yaklaşım**, çev. Yasin Aktay, İstanbul 1991, s. 136 (naklen Max Weber , The City New York 1986, s. 103).

⁵Can güvenliği açısından yapılmış olan kaleler , içinde nüfus artışı yüzünden zamanla sıkışıklık olduğu gibi güvenlik devri başlayınca kaleye inip çıkmanın da zorluğundan dolayı kalenin kapısı etrafında ve arazinin imkan verdiği alanlarda yeni iskan başlamıştı. Bu konuda bkz. Tuncer Baykara, "Tokat Ulu-Camii Üzerine Bazı Düşünceler"**Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986**, Ankara 1987,s. 291-94.

⁶Besim Darkot, "Divriği",IA.,s. 596-597.

⁷ Kitabelerinin metni ve mahiyeti için bkz. M. V. Berchem-Halil. Edhem, **Matériaux pour un Corpus Inscriptioun**, III, Tome I, Caire 1910, s. 88-89; Necdet Sakaoglu, **Türk Anadolu'da Mengücekoğulları**, İstanbul 1971, s. 119-120.

⁸ Osman Turan, **Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1980,s. 68.

⁹ Evliya Çelebi, Kale derununda yağmur suyu sarnıçları, içkalede nehre inen merdivenli su yolu, buğday anbarları, cebhaneleri,300 hânelik mahallesi ve bir camiisinin olduğunu söylemektedir. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, İstanbul 1314, C. 3, s. 211-212.

tarihinde 28 muhafız bulunurken, 1548'de bu sayı 29'a yükselmiştir¹⁰

İnceleme dönemimizde kalenin tamir ve terminine ait bir vesikaya rastlayamadık. Bununla beraber 1830'larda şehre uğrayan Aeinsworth¹¹ ve aynı yüzyılın sonlarında Divriği hakkında bilgi veren Cuinet¹² kalenin harab bir vaziyette olduğunu söylemektedirler. Ancak kaleye ait ne mikdar vazifeli olduğunu bilemiyoruz.¹³ Kalede XIX. yüzyılın sonlarına kadar bir mahalle ile burada yaşayan insanların ibadetine tahsis edilmiş olan bir cami¹⁴ bulunuyordu. Bugün hem kale hem de cami harab bir vaziyattedir.

II-MAHALLELER

İslâm şehirlerine bakıldığı zaman buraların semt ya da mahallelere bölündüğünü ve her birinin kendi homojen cemaatıyla küçük pazarları olduğu görülür¹⁵ Fizikî ve sosyal yönden İslâm şehrinin asıl önemli özelliği de mahallelere bölünmüş olmasıdır¹⁶

Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, birbirlerine kefil olabilecek insanların birlikte yaşadığı ve aynı mescidde

¹⁰ Ersin Gülsoy, XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası (1519-1548), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, 1991, s.9.

¹¹ W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotomia, Chaldea and Armenia*, London: John W. Parker, 1824, C.II, s. 8.

¹² Vital Cuinet, *Turquie d'Asie Geographie Administrative, Sitatistique descriptive et Raisonnee de chaque Province de l'Asie minuere*, Paris 1892, C.1, s.685 .

¹³ 29 Rebiülevvel 1175 (27 Ekim 1761) tarihli Divan-ı Rumdan gönderilen bir buyrukduda, Dizdardan : " ...kal'a-ı mezbure derununda olan âlât-ı harbe ne mikdar ve lüzûm gelen neferatının dahi elyevm mevcut ve na-mevcudunu ve terk-i hizmet olup bulunmayanlarını dahi defter ve henüz ma'lum olmağla mahallinde ma'rifet-i şerle gereği gibi teftiş ve tefahhus ve sıhhati üzere tarafımıza i'lam olunmaları..." isteniyordu. Bkz. DŞS 83/287, Ayrıca yine kalede bulunan görevliler ile alakalı olarak bkz. DŞS. 74/125; 80/188; 74/115 Gönderilen buyrukdunun cevabi yazısı elimizde olmadığı için kaledeki neferlerin miktarını tesbit edemedik.

¹⁴ Cami için bkz. tezimizin Cami ve Mescidler kısmı.

¹⁵ Bryan S. Turner, *İslam'a Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 138-139.

¹⁶ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler" VD. S. VII, İstanbul 1968, s. 54.

ibadet eden cemaatin âileleri ile birlikte idâme-i hayat ettikleri yer olarak da tanımlanmaktadır¹⁷

Lugatte şehir veya kasabanın muhtelif kısımları için kullanılanve genelde bir cami ve imamı olan şehir kesimini ifade eden¹⁸ mahallenin buna yakın manalarda birçok tarifini yapmak mümkündür.

Mahalleler ya dini bir yapının etrafında toplanma veya aynı meslekte olan zanaatkarların bir araya gelmesi, ya da aynı din, mezheb ve ırktan olanların bir arada yaşama arzuları sonucu teşekkül etmiştir¹⁹ Ayrıca zımmî mahallelerinin varlığı, doğal olarak inanç ve gelenek birliğine sahip kişilerin yan yana yaşamalarının daha rahat oluşuna ve merkezî otoritenin zayıf bulunduğu Osmanlı öncesi dönemi şartlarının yerleşmeye yaptığı etkilere bağlanabilir. Diğer yandan şehrin ticaret ve sanat kesiminde kendini gösteren mesleki gruplaşmaların bütünüyle mahallelere yansımadağı görülmektedir²⁰

Zimmîler genelde ayrı mahallelerde oturmakla beraber, müslümanlarla birlikte yaşadıkları mahalleler de bulunmaktaydı. XVI. yüzyıl Divriği'sinde 14 mahalle bulunmakta olup birinin müstakil bir gayr-ı müslim mahallesi olduğu görülmektedir.²¹

17 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", OA. (1984), C. IV, s. 69; aynı yazar, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", **Türkeyinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ank. 1980, s. 104; bu tesbitin başka araştırmacılar tarafından da teyid edildiği görülmektedir: bkz. İlhan Şahin- Feridun Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Şehri", **Şeyhülislam İbni Kemal Sempozyumu Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)**, Ankara 1986, s. 41-51; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, trc. M. Harmancı, İstanbul 1983, C. I, s. 228.

18 Muallim Naci, **Lugat-i Nâci**, s. 729; Şemseddin Sâmî, **Kamus-ı Türkî**, s. 1404.

19 Rifat Özdemir, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara 1986, s. 75 ; Özer Ergenç, **1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme** (basılmamış doktora tezi) Ankara 1973, s. 26; Halil İnalcık, "İstanbul: Bir İslam Şehri II", terc. İbrahim Kilin, **Dergah**, S. 25, s. 15.

20 Özer Ergenç, **Agt**, s. 229; şehrin ticaret ve sanat kesimindeki mesleki gruplaşmaların bütünüyle mahalleye yansımadağını gösteren en mufassal delil 'Temettuat Defterleri'dir. Bunun için Divriği'nin 28 adet Temettuat Defteri'ne bakılabilir.

21 XVI. yüzyıl için bkz. Ersin Gülsoy, **agt**, s. 94-95; Yusuf Küçükdağ, **Lale Devrinde Konya** (basılmamış Doktora tezi), Konya 1989, s. 82-87.

XIX. yüzyılda ise ikisi müstakil, birinde müslim ve zimmi eşit seviyede olmak üzere, diğer bazı müslim mahallelerde de az sayıda da olsa gayr-ı müslim yaşıyordu.

Mahallenin adlandırılması meselesine gelince, genelde halkın yaşadığı yeri anlatmak ihtiyacından doğduğu anlaşılmaktadır²² Divriği'de mahalle isimlerinin ekseriyatını cami-mescid, türbe isimleri oluşturmaktadır²³ Gerçi bu mescidlerin isimlerinin nasıl oluştuğu da ayrı bir konudur. Mahalle ve mescid isimlerine birlikte baktığımızda bunların: 1- bânilerinin isminden, 2-mescid veya mahallenin bulunduğu coğrafî mekandan, 3- şehirdeki zâviye isimlerinden, 4-mahalledeki sosyal nitelikli yapılardan (hamam vs gibi) alındığı görülmektedir.

Divriği'de XVI. yüzyılda toplam 14 mahalle bulunurken, Evliya Çelebinin şehre uğradığı XVII. yüzyıl ortalarında 46 mahallenin varlığından bahsetmektedir.²⁴ Bir asır içinde mahalle sayısındaki bu kadar artış bizi düşündürmektedir. Ya hakikaten XVI. asırda yapılan tahrirâttan sonra büyük bir nüfus patlaması zuhur etmiş olmalı (ki bir asırda bu oranda bir artış mümkün görünmüyor) yahutta Evliya Çelebi bazı yer isimlerini de mahalle olarak ele almış olmalıdır. Ancak XVIII. asırdan itibaren Divriği şehrinin yerleşim sahasının genişlediği müşahade olunmaktadır²⁵ Gerçi bizim elimizdeki en eski vesikalar XVII. yüzyıl sonlarına kadar olduğundan bunları söylüyoruz. Belki de gerçekten Çelebi'nin haber verdiği dönemde mahalle sayısı epeyce kabarmış da olabilir.

Biz Divriği'deki mahalle sayısını tesbit ederken (mescid konusunda olduğu gibi) sadece Şeriyeye Sicilindeki mahalle listesi ile yetinmeyip, bu konuda verimli bir kaynak olan

²² Ömer Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü** (Basılmamış Doktora tezi), A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991, s. 82-87.

²³ Divriği mahallelerinin isminin %50'sinin cami ve mescid adlarından oluştuğu görülür, geriye kalan %50'sinin bir kısmı Üçtaş, Abıçemen vs gibi mevki isimlerinden, bir kısmı görevlilerin isimlerinden Dizdariye, Müftü Efendi Mahalleleri gibi; ayrıca Hamam-ı Sufla, Bedesten gibi sosyal hizmet yerleri ile Ahi Yusuf gibi zaviye isimlerinden alan mahalle isimlerini görmekteyiz.

²⁴ Evliya Çelebi **Seyahatnamesi**, C. 3, s. 212

²⁵ Bu durum XVI. yüzyıl kaynağı olan tahrir ile Hurufat ve Sicillerinin karşılaştırılmasından daha iyi anlaşılmaktadır. Hakikaten XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren bilgi bulduğumuz Hurufat kaydından mahallenin hem sayı itibarıyla fazılaştığını, hem de bu mahallelerin yer aldıkları fiziki mekana bakınca yerleşim sahasının genişlediği görülmektedir. Ayrıca bkz. Necdet Sakaoğlu, **Divriği'de Ev**, s. 8

Hurufât Defterlerinden de istifade ettik. Zira Şeriyeye Sicillerindeki şehir salyanesinin tevzi'inde , salyane verilebilecek mahalleler kayıt edilmiş olup, diğerleri o listede yer almadığı için ilk bakışta şehrin bütün mahalle sayısı listede verilenler gibi anlaşılıyor. Ancak gerek satış hüccetlerinde, gerekse dava kayıtlarında listede görmediğimiz mahalle adlarına rastlamaktayız (ki bu, hurufat kayıtlarında da görülmektedir), bu durumun bahsi geçen sebepten olduğu anlaşılmaktadır.

1845 (1261) tarihli Temettuât defterlerine göre Divriği'de 28 tane müslüman mahallesi bulunmaktadır. Aynı tarihte 3 tane de gayrı müslim mahallesi bulunmaktaydı²⁶ Öyle anlaşılıyor ki bu tarihlerde mahalleler yeniden bir düzenlemeye tâbi tutulmuştur.

Şimdi Divriği'de üzerinde çalışılan kaynaklarda isimlerini tesbit edebildiğimiz mahalleler hakkında kısa kısa bilgiler vermek istiyoruz.

1- Cami-i Kebir Mahallesi

AnadoluTürk şehrinde bu isimle anılan mahalleye, başta idari bakımdan bağlı olduğu Sivas olmak üzere Tokat, Harput, Manisa, Kütahya, Bursa, Bilecik, Afyon vs pek çok Anadolu şehrinde görülmektedir²⁷

Divriği'de bugünde aynı isimle anılan mahalle, adını burada bulunan camiden almaktadır. XVI. yüzyılda yapılan iki tahrirde de adına rastladığımız bu mahalle²⁸ , Ulu Camii'nin yapıldığı XIII. yüzyılda ortaya çıkmış olmalıdır. Tahrir

²⁶ Her müslim mahalle için bir temettuat defteri tutulmuş. Ki, ayrıca 9 Muharrem 1250 (18 Mayıs 1834) tarihli Divriği'nin mahallelerini ve imamlarını bildiren belgede 28 müslim mahallesi olduğu görülmektedir. bkz. DŞS. 81/92; 1259 tarihli cizye defterinde ise birisinde müslümanların da yaşadığı (ki mahalle yukarıda bahsettiğimiz vesikalarda da yer almaktadır) Nefs-i şehirde üç gayr-ı müslim mahallesi yer alıyordu. bkz. BOA Maliye Nezareti Cizye 191.

²⁷ Sivas için bkz. Ömer Demirel, Agt, s. 27; Manisa için bkz. Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 50-51. ; Bursa için, Neşet Kösoğlu, Tarihte Bursa Mahalleler, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Bursa, 1946, s. 13; Harput için bkz. M. Ali Ünal, Harput Sancağı (1518-1566) , Ankara 1989, s. 201; Mardin için bkz. Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 107; Afyon için bkz. Sevgi Aktüre, 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ankara 1978, s. 311; Kayseri için bkz. Halil Edhem, Kayseri Şehri, Haz. K. Göde, Ankara 1982, s. 157; Bilecik için bkz. M. Akif Erdoğan, "Ertuğrul Gazi'nin Bilecik'teki Vakıfları" VD. XXI (1990), s. 81-113.

²⁸ E. Gülsoy, Agt, s. 9.

kayıtlarından şehrin en büyük mahallesi olduğu görülen Cami-i Kebir, inceleme dönemimizde de hane sayısı bakımından büyüklüğünü devam ettirmekteydi. 1807(1222) yılına ait salyanede²⁹ 131 hane olan Cami-i Kebir Mahallesi ancak 1821 kuruş salyane tarh edilirken, 84 hane olan İmamoğlu mahallesi ise 2045 kuruş düştüğü görülmektedir.

2- Sinaniye Mescidi Mahallesi

Kale eteklerinde kurulu olup şehrin en eski mahallelerindenidir. Adını aynı ismi taşıyan mescid ve türbeden almıştır.³⁰ XVI. yüzyılda 40'a yakın haneye sahip olan³¹ Sinaniye Mahallesi, 1807(1222) yılına ait kayıta 29 hane olarak gözükmektedir. Bu durum mahallenin iki asırda hiç büyümediği ve hatta küçüldüğü anlamından ziyade şehirde mahalle sayısının arttığına göstergesi olsa gerektir.

Muhtarlık teşkilatının kurulduğu yıllarda, Divriği'de de mahalle sayısı yeniden belirlenerek Muhtar-ı evvel ve sânileri tesbit edilmişti. 18 Mayıs 1834(9 Muharrem 1250) tarihli vesikada Divriği'de 28 müslüman mahallesi belirlenmişti ki bunlardan biri de Sinaniye Mahallesi'dir³²

3- Kaya Mescidi Mahallesi

Kaynaklarda Mescid-i Kaya, Kaya Mahallesi olarak da geçen mahalle yine şehrin ilk iskan yerlerinden olup adını da mescidi yaptıran zattan almaktadır. 1548'lerde 56 hane olan Kaya Mahallesi 1807 yıllarında 29 hanedir. Bu tarihten sonraki mahalle listesinde adına rastlamamaktayız.

4- Bezzazistan (Bedesten) Mahallesi

Kale eteklerinde kurulmuş olan şehrin en eski mahallelerinden biridir. İsmi mahalledeki bedestandan almış olup, XVI. yüzyıldan itibaren hane sayısını izleyebiliyoruz ³³

²⁹ DŞS. 79/250 (Bundan sonra 1222 tarihli salyane ile alakalı bilgileri verirken bu vesikayı kullanacağımızdan dipnotta göstermeyeceğiz).

³⁰ E. Gülsoy, *Agt.*, s. 10; N. Sakaoğlu, *Divriği'de Ev*, s. 8.

³¹ E. Gülsoy, *Agt.*, s. 10.

³² DŞS 81/92 (9 Muharrem 1250 yılına ait Divriği'nin mahalle ve muhtarlarını gösterir bu vesika için de bundan böyle dipnot göstermeyeceğiz).

³³ Adı geçen mahallede 1530'da 55 hane 3 mücerred, 6 muaf; 1548'de 31 hane, 4 mücerred, 1 muaf; 1807-1808 (1222) yılında 32 hanenin salyane

1834 (1250) yılına ait mahalle listesinde diğer mahallelerin birer imamı bulunurken, Bedestan Mahallesi'nin bir de imam-ı sânisî bulunmaktadır. 1845 (1261) yılına ait Temettuat defterinde mahallelinin 17.256 kuruş'luk mal varlıkları gözükmetedir³⁴.

29 Temmuz 1815(21 Şaban 1230) tarihli miras taksimine ait bir belgede bu mahallede de gayr-ı müslim nüfusun bulunduğu anlaşılmaktadır³⁵

5- Paspan Mahallesi

"Eskişehir" kısmında yer alan mahalleye , XVI. yüzyıla ait Tahrir Defterleri dışında³⁶ hiçbir kaynaktan rastlanmamaktadır..

6- Kürtüncü Mahallesi

Varlığına yine Tahrir'de rastladığımız bu mahalleye sonraki döneme ait kayıtlarda aynı adla rastlanmamaktadır. Ancak XVIII yüzyıl ve sonrasında gördüğümüz Kürtüllü (bugünkü Kültürlü) mahallesinin³⁷ , bu mahallenin devamı olma ihtimali vardır. Her ne kadar bu mahalle "Eskişehir" kesiminin biraz altında yer alıyorsa da, XVI. yüzyılda şehrin bu havalıye doğru kayma ihtimali de yok değildir.

7- Arhosu Mahallesi

Arhosu, Ardanos olarak da bilinen mahalle, XVI. yüzyılda 24 hane iken, 1815(1230) yılına ait salyânede³⁸ 14 hane olarak görülmekte olup toplam 145 kuruş salyane tevzi

verdiği gözleniyor. Bkz. E. Gülsoy, *agt*, s. 10, 1844'de (1261) ise 35 hanedir.bkz. *Temt*. 13239.

³⁴ *Temt*. 13323.

³⁵ DŞS 79/204.

³⁶ E. Gülsoy, *Agt*, s. 10; XVI. yüzyılda yapılan her iki tahrirde de yer alan mahalle (1.'sinde 17h, 2m, 10 muaf olan mahalle 2.'de 25h, 9m, 1 muaf bulunuyordu) bizim inceleme dönemimizde rastlanılmamaktadır.

³⁷ 530'da 26h, 2m, 2 muaf; 1548'de 31h, 4m, 1 muaf bulunan mahalleyi, XIX. yüzyıldaki Kürtüllüyü devam olarak kabul ettiğimiz takdirde bu mahallenin 1807-1808'lerde 23h, 1845'lerde ise 24 hanedir. Bkz. *Temt*. 13239.

³⁸ DŞS. 78/145-152 (1230 yılına ait bu salyane için bundan sonra dipnot verilmeyecektir).

edilmiştir. Temettuât'ta ise 24 hane olup, 14.346 kuruş'luk mal varlıkları bulunmaktaydı.³⁹

8- Kemankeş Mescidi Mahallesi

Ulu Cami'nin güneyinde yer alan mahalle, adın burada bulunan mescid ve türbeden almaktadır. XVI. yüzyılda 20 hane civarındaydı, 1807 (1222) yılında, 31 hanenin 522 kuruş salyane verdiği görülmektedir. Bu, ortalama hane başına 17 kuruş civarında bir paraya tekabül etmesinden mahalle sakinlerinin maddi durumlarının fevkalade iyi olmadığı anlaşılmaktadır. 1845 (1261)'de ise 46 hanenin toplam vergiye tabi mal varlığı 27. 888 kuruş'dur.⁴⁰

9- Pulur (Küçük Hüseyin Mescidi) Mahallesi

XVI. asırda 20 civarında haneden oluşan mahalle, XVIII. yüzyılda Pulur Ulya (yukarı) ve Pulur Sufla (aşağı) adları ile ikiye ayrılmıştır. 1767-68(1181) senesine ait Şeriiye Sicilindeki bir kayıta Pulur Sufla 56 hane olarak gösterilirken, Pulur Ulya Mahallesi 17 hane olarak görmekteyiz. Ancak daha sonraki mahalle kayıtlarında ne Pulur Ulya mahallesine, ne de Pulur Sufla mahallesine rastlıyamıyoruz. Hurufat'taki bir kayıt bu mahallenin bir anda ortadan kaybolmadığını, mahallede yer alan Küçük Hüseyin Mescidi'nin, mahalle ismi yerine de kullanılmaya başlandığı görülmektedir.⁴¹ Bugün şehirde aynı adla anılan bu mahalle, şehrin güneybatı istikametinde yer almaktadır.

10- Kantabay (Kayıtbay) Mahallesi

Adını almış olduğu türbenin etrafında teşekkül etmiş olup, kalenin güney eteklerindedir. Memlûklülerin şehre hakimiyetleri sırasında oluşan mahalleye XVIII. yüzyılda rastlanmamaktadır.

11- Eruncaz (Uzuncar, Uluzar, Oruncar) Mahallesi

³⁹ Temt. 13330

⁴⁰ Temt. 13378.

⁴¹ Bkz. HD. 1088/varak13a'da "Divriği'de Pulur Sufla nam mahallede Küçük Hüseyin Mescidi demekle maruf mescidin imamı olmayub..."

Şehrin bağlar kısmında kalan mahalleye XIX. yüzyılda da rastlamaktayız⁴², ancak ne mahallelerin yeniden tanzim edildiği 1834 (1250) yılına ait kayıta, ne de Temettuat Defterlerinde bu mahalleyi göremiyoruz.

12- Ali Çelebi Mahallesi

1548 tarihli tahrir defterinde 18 hane olan Ali Çelebi Mahallesi, daha sonraki dönemlere ait kayıtlarda ismine rastlanılmamaktadır.

13- Mescid-i Sufla

XVI. yüzyıla ait ikinci tahrirde (1548) tarihli yer alan bu mahalle, Ulu Cami Mahallesi'nin bir kısmının ayrılması ile oluştuğu sanılmaktadır. Başka hiç bir vesikada bu adla bir mahale görülmemektedir.

14- Mercandebesi Mahallesi

Şehrin güneyinde "Bagât Mahallâtı" istikametinde yer alan mahalleyi tahrir kayıtlarında göremiyoruz. Bu mahalleye ilk defa Aralık 1717 (Muharrem 1130) tarihli mahalle mescidine atanan bir imamet beratı münasebetiyle muttali olmaktadır⁴³. 1834 (1250) yılındaki 28 mahalle arasına giren Mercandepesi'nin 1845 (1261) yılında 39 hane ile 13.088 kuruş temettuatı bulunmaktadır⁴⁴.

15- Abıçemen Mahallesi

XVII. yüzyıl sonlarından itibaren şehrin Çaltı vadisine doğru yayılmaya başladığı, güney-kuzey doğrultusunda akarak Çaltı Suyu'na kavuşan Abıçemen Deresi'nin yamaçlarına kurulmuş olan bir mahalledir. Bu mahalle, zamanla şehrin ortasında kalarak yedi adet taş köprü ile birbirine

⁴² Bu mahalle XVI. yüzyılda en son 27 hane, 5m, 1 muaf nüfusu barındırıyordu, bkz. E. Gülsoy, *agt.s.* 10, XIX. yüzyıla gelindiğinde de 1224 R. Ahir (Mayıs 1809) tarihli bir imamet beratında bu mahallede bulunan El-Hac Maksud Bey Mescidinden bu mahallenin varlığını anlıyoruz. Bkz. HD. 567/67.

⁴³ HD. 1118/varak 21b.

⁴⁴ Temt. 13349.

bağlanmıştı⁴⁵. 1767 (1181) yılında mahallenin 47 yerleşik; 6 tane de kışlakçı hanesi vardı⁴⁶. Sonraki yıllara ait mahalle listelerinde de görülen mahalle 1845 (1261) tarihinde 47 hane olup 40.298 kuruş mal varlığına sahiptir⁴⁷.

16- Pir Eyüp Mahallesi

Bu mahallede Abıçemen Mahallesi'nin hemen yanıbaşındaki Pir Eyyub Deresi yamaçlarında bahsi geçen mahalle ile aynı zaman dilimi içerisinde kurulduğunu sanıyoruz. 1767 (1181) yılına ait Şeriyeye sicili kaydında 4 hane görülen mahalleye daha sonraki listelerde rastlanılmaktadır..

17- Gökce Cami-i Şerif Mahallesi

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren varlığına şahit olduğumuz mahalle⁴⁸, şimdi lise binasının bulunduğu havalidedir. 1815 (1230) yıllarında 54 hane olan mahalle⁴⁹, 1845 (1261) tarihinde 84 hane olup, 110.000 kuruş mal varlığı bulunuyordu.⁵⁰

18- Kara Yusufoglu Mescidi Mahallesi

Çaltı Vadisi istikametinde olan mahalle, şehrin "bagât mahallatı"- na düşmekteydi. "Divriği'de Çayıçi Mahallesi'nde Kara Yusufoglu Mescidinde..." diye geçen hurufat kaydından⁵¹ bu mahallenin başlangıçtaki isiminin Çayıçi olmasına rağmen, sonraları buradaki mescidin ismine izafeten mahalle Kara Yusufoglu Mescidi Mahallesi olarak anılmaya başlanmıştır.1815

⁴⁵ Necdet Sakaoğlu, *Divriği'de Ev*, s. 8; Sakaoğlu'nun bu görüşünü Hurufat defterlerindeki kayıtlar da çok açık bir şekilde desteklemektedir.

⁴⁶ DŞS. 77/51; Aynı yıllarda bu mahallenin 38'i piyade,6'sı süvari 44 kişiyi kasabada tertib edilen asker tertibine vermiştir ki o yıllarda mahalle 47 hane gözükmetedir(77/48). 1222'de ise 54 hanedir.

⁴⁷ Temt.13318.

⁴⁸ HD.1118/varak 29a.

⁴⁹ DŞS. 78/145-152.

⁵⁰ Temt. 13254.

⁵¹ 1131 Muharrem (Kasım 1718) tarihli Hurufat kaydı için bkz. HD. 1118/64.

(1230)'de 20 hane civarında olan mahalle 1845 (1261) yılında 24 hanedir; mal varlığı da 24.500 kuruştur.⁵²

19- Hacı Kumru Mescidi Mahallesi

XVIII. yüzyıl sonlarında teşekkül eden mahalle, bugün de var olup, İmamoğlu Mahallesi'nin yanında yer almaktadır. 1767 (1181)'lerde 21 hanenin salyane verdiği mahallenin, yine aynı yıllarda mahallelerin verdiği "süvari ve piyade" defterinde İmamoğlu Mahallesi ile birlikte 9 süvari ve 42 piyade asker vermişlerdir⁵³. Aradan geçen seksen yıllık bir süreye rağmen bu mahallenin hiç artış göstermeden 1845 (1261) yılında da 21 hane olarak kaldığını görmekteyiz⁵⁴. Mal varlığı ise 5.706 kuruş'dur.

20- Berdaiye Mahallesi(Berdiyeoğlu)

İlk olarak mescidinin imamet beratı münasebeti ile 1778 (1192) yılında rastladığımız mahalle⁵⁵, 1807 (1222)'de 18 hane iken, kırk yıl sonra 21 hane olmuştur. Temettuatı'nın üçte birinin tımar gelirinden olduğunu gördüğümüz mahallenin 9.429 kuruşluk mal varlığı bulunuyordu⁵⁶.

21- Devlet Bey Mescidi Mahallesi

"Eski şehir" tarafında yer alan mahalle, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra⁵⁷ teşekkül etmiş olmalıdır. 1807 (1222)'de 13 hane olan mahalle, 1845(1261)'de 15 haneye yükselmiş olup, 7.292 kuruş temettuatı bulunuyordu⁵⁸.

22- Turab Ali Mescidi Mahallesi

Bugün Ahmet Paşa Cami'sinin bulunduğu havalide bu adla bir mahalle bulunmaktadır. Aynı isimle anılan bir

⁵² Temt. 13233.

⁵³ DŞS. 83/317.

⁵⁴ Temt. 13254.

⁵⁵ HD. 1096/216.

⁵⁶ Temt. 13224.

⁵⁷ N. Sakaoğlu, age, s. 8; 1735'lerden itibaren vesikalarda görmekteyiz.

bkz. HD 1088 varak 13a.

⁵⁸ Temt. 13296.

mescidin 1472 (887) yılından beri varlığına bakılırsa⁵⁹, mahallenin de bu yıllara yakın bir dönemde teşekkül etmiş olduğunu sanıyoruz⁶⁰. 1845 (1261) yılında da 1807 (1222) olduğu gibi 10 hanedir ve toplam vergiye tabi mal varlığı 1786 kuruş'dur⁶¹.

23- Hacı Osman Mescidi Mahallesi

Çaltı Vadisi istikametinde kurulan mahalle, 1773 (1187) yılına ait "kasabada tertib olunan süvari ve piyade" defterinde Hacı Osman Mahallesinin 24 piyade, 4 süvari olmak üzere toplam 28 asker verdiği görülmektedir.⁶² Yine 1767 (1181) yılına ait bir vesikada bu mahallede "kışlakçı taifesinden" 12 hane oturuyordu⁶³. 1815 (1230) yılında 51 hane olan mahalle, 1845(1261)'de 39 haneye düşmüş ve yıllık temettuatı 17.575 kuruş'dur⁶⁴.

24- Şems-i Bezirgan Mahallesi

Abıçemen ve Pir Eyyub yamaçlarında kurulan mahallelerdendir. 1807 (1222)'de 66 hane olan mahalle, 1845 (1261)'de 68 haneye yükselmiş olup 17.628 kuruş mal varlığı görülmüştür⁶⁵.

25- Hamam-ı Sufla Mahallesi

Mahalleye adını veren hamamın XVI. yüzyıldan itibaren var olduğunu biliyoruz⁶⁶. Bu havalide mahallenin kurulması ise XVII. yüzyıl sonlarında şehrin genişlemeye başlaması ile oluşmuş olmalıdır⁶⁷. 1807 (1222)'de 28 hane olan mahalle, 1834 (1250) düzenlemelerinde yerini muhafaza etmiştir⁶⁸, 1845 (1261) yılında 46 hane olan mahallenin bahsi

⁵⁹ E. Gülsoy, Agt, s. 21.

⁶⁰ Ancak bu adla bir mahalle tahrir defterlerinde yer almaktadır. Bkz. E. Gülsoy, Agt, s. 9-11.

⁶¹ Temt. 13332.

⁶² DŞS. 83/317-321.

⁶³ DŞS. 77/30.

⁶⁴ Temt. 13276.

⁶⁵ Temt. 13290.

⁶⁶ E. Gülsoy, Agt, s. 14 dp. 56.

⁶⁷ N. Sakaoğlu, Divriği'de Ev, s. 8.

⁶⁸ DŞS. 81/92.

geçen düzenleme esnasında yakınındaki küçük bir mahalle ile birleştiğini zannediyoruz; zira hiç bir mahalle bu müddet zarfında bu oranda bir artış göstermemiştir. Toplam mal varlığı ise 17.925 kuruş'dur⁶⁹

26- Karamahmudoğlu (Karamahmudzade) Mahallesi

XVIII. yüzyılda vücut bulmaya başlayan mahalle, Karamahmud Ali'nin yaptırdığı çarşı kurbündeki cami etrafında teşekkül etmiştir⁷⁰. 1815 (1230)'lerde 16 hane olan mahalle⁷¹, Tanzimatın akabindeki tahrirde 13 hane gözükmektedir⁷². 11.371 kuruş'luk temettuatına bakılınca mahallenin hane başına düşen ortalama gelirlerinden burada şehrin zenginlerinin oturduğu söylenebilir.

27- İmamoğlu Mahallesi

Bu mahallenin İmamoğlu Mehmed Çavuş'un yaptırdığı caminin etrafında XVIII. yüzyıl başlarında oluştuğunu zannediyoruz.⁷³ 1767 (1181)'lerde 65 hane olan mahalle, 1807 (1222)'de 84 hanedir. 1845 (1261) tarihinde 154 hane olan mahalle, şehrin en büyük mahallesi olmuştur. Öte yandan yine aynı tarihte gerek ekilebilir arazi, gerek mukataa, gerekse büyük ve küçük baş hayvan sayısı bakımından da birinci durumdadır.⁷⁴ Mal varlığı 103.274 kuruş'tur.

28 Süleyman Aga Mahallesi

Bugün de var olan mahalle, şehrin kuzeybatı kesiminde yer almaktadır. 1807 (1222)'de 39 hane olan mahalle, 1845 (1261) tarihinde 50 haneye yükselmiştir. İktisadi bakımdan iyiler arasında yer alan mahallenin 44.174

⁶⁹ Temt. 13257.

⁷⁰ HD. 1090/47.

⁷¹ DŞS. 78/145-152.

⁷² Temt. 13278.

⁷³ 1144 Şabanına (Ocak 1732) ait bir imamit beratında "İmamoğlu Mahallesinde Mehmed Çavuş bina eylediği camiden altı akce İmam Ali fevt oldukça mahlulünden Mahmud Halifeye tevcih" diye geçmektedir ki bu kayıt bize XVIII. yüzyıl başlarından itibaren varlığını gösterdiğini sanıyoruz. Bkz. HD. 1088/varak 13a.

⁷⁴ Temt. 13325.

kuruş temettuatı bulunmaktaydı.⁷⁵ Bu mahallede mahalle nüfusunun ne kadarını teşkil ettiğini bilmemekle beraber zimmi taifesinin de yaşadığı görülmektedir.⁷⁶

29- Zeliha Hatun Mahallesi

Divriği'nin XIX. yüzyılda gelişmeye başlayan batı yakasında, genellikle eşrafın oturduğu bir semt olup bugün de aynı adla anılmaktadır.⁷⁷ 1807 (1222)'de 34 hane olan mahallenin 1834 (1250) yıllarında "muhtar-ı evveli" Hasan Efendizade Hüseyin Bey'dir.⁷⁸ 1845 (1261) tarihinde 66haneye yükselen mahallenin mal varlığı 44.78 kuruş'tur.⁷⁹

30- Bağçe Mahallesi

1834 (1250) yılında muhtarlık sisteminin uygulanmaya konulduğu tarihe kadar bu adla anılan bir mahalleye rastlamıyoruz. Divriği'nin "bagât" semtinde oluşan bu mahallenin 1845 (1261)'de 31 hanelik bir nüfusu bulunuyordu; mal varlığı ise 10.715 kuruş'tur.⁸⁰

31- Dillioğlu Mahallesi

Bugün şehrin batısında yer alan mahalle, 1767 (1181)'de ve 1807 (1222)'de 8 hane gözükmetedir. Aradan geçen kırk yıl içerisinde ise mahalle, % 75' lik bir artış göstererek 14 haneye yükselmiştir; Temettuatı ise 7198 kuruş'du.⁸¹

32- Koca Mustafa Paşa Mahallesi

Köse Mustafa Paşa tarafından kurulmuş olup, şimdi de aynı adla anılan mahalle, Köse Paşa Konağının bulunduğu semtte şimdiki vakıf öğrenci yurdunun bulunduğu havalidir. 1767 (1181)'de 13 hane olan mahalle hızla büyüyerek 1807

⁷⁵ Temt. 13353.

⁷⁶ Bkz. DŞS. 79/55.

⁷⁷ N. Sakaoğlu, Divriği'de Ev, s. 98.

⁷⁸ DŞS. 81/97.

⁷⁹ Temt. 13379.

⁸⁰ Temt. 13328.

⁸¹ Temt. 13234.

(1222) yılında 27 haneye ulaşmıştır. 1845 (1261) yılında ise 46 hane olan mahalle, 48177 kuruş temettuatı sahiptir.⁸²

33- Cedid Mustafa Paşa Mahallesi

Mustafa Paşa'nın bir uzantısı konumunda olan mahallenin adına ilk defa 1834 (1250) yılında rastlanmaktadır.⁸³ Temettuatı 59 hane olan mahallenin 118.225 kuruşluk mal varlığından yaklaşık üçte biri olan 37.237 kuruşu timar geliridir.⁸⁴

34- Post Nişin (Hacı Şaban) Mahallesi

Başlangıçta post-nişin olarak gördüğümüz bu mahalle, sonraları sınırları içinde bulunan El-Hac Şaban Mescidi'nden dolayı mescidin adı ile anılmaya başlanmıştır.⁸⁵ 1767 (1181)' yılında 3 hanenin kışlakçı olduğu mahallede 1815 (1230)'de 14 hane ikamet etmekteydi.

35- Çeldik Ulya Mahallesi

XVI. yüzyıldan sonra vücut bulan mahallelerdendir. 1767 (1181) yıllarında 26 hane olan mahallede aynı yıllarda 12 kışlakçı hane de bulunuyordu. 1773 (1187)'lerde Bayram Ömeroğlu'nun "Deh başılığında" mahallede 14 asker (Deh başı süvari diğerleri piyade) tertib olunmuştu.⁸⁶

1815 (1230)'lerde 15 hanenin 215 kuruş salyaneye verdiği mahalleye bu tarihten sonraki listelerde rastlanmamaktadır.

36- Çeltik Sufla Mahallesi

Çeltik Ulya'nın hemen yanıbaşında kurulduğu anlaşılan bu mahalle, 1767 (1181) yılına ait salyanede görülmezken, aynı yıllara ait "kışlakçı taifesini" bildiren defterde 22 hanedir. Bu noktadan hareketle mahallenin ekseriya kışlakçı olduğunu

⁸² Temt. 13232.

⁸³ Mahalle ve Muhtarlar listesinde Bkz. DŞS 76/92.

⁸⁴ Temt. 13244.

⁸⁵ HD. 1117/3, 1132/260, 1090/49, 567/69; DŞS. 78/152.

⁸⁶ DŞS. 83/317-321.

sanıyoruz.⁸⁷ 1807 (1222)'de 9 haneye 75 kuruş salyane tevzi edilen mahalle, 1815 (1230)'lerde 20 hanedir.

37- Sallık Mescidi Mahallesi

Bugünkü Turabali Mahallesinin biraz daha güneyinde yer aldığını sandığımız Sallık mahallesi, XVIII. yüzyıl ortalarında zuhur etmiş olmalıdır.⁸⁸ 1767 (1181)'de 21 hane ile orta seviyede bir mahalle olan Sallık Mahallesi 3 hane de kışlakçı olarak bulunuyordu. Yine o tarihlerde bu mahallede 3'ü süvari, 4'ü piyade 7 asker tertib olunmuştur. 1827 (1243) yılına ait bir tereke kaydında da gördüğümüz Sallık mahallesi 1834 (1250)'deki "tanzimat" esnasında ⁸⁹ Turabali Mahallesi içinde yer almış olmalıdır.

38- Üçtaş Mahallesi

Şehrin güneybatı istikametinde, bağlar semtinde yer alan mahallenin varlığına 1731 (1144)yılından itibaren şahit oluyoruz.⁹⁰ 1773 (1187)'de Süvari Zamanzade Sadullah'ın "dehbaşılığında" Hazinebend ve Beşgöz Mahalleleri ile birlikte 4'ü süvari, 18'i piyade 22 asker tertib olunmuştur. Bu mahalleye sonraları sicillerde münferid kayıtlarda rastlanmakla birlikte mahallelerin toplu olarak yer aldığı listelerde görülmemektedir.

39 Hatip Mescidi Mahallesi

"Bağât Mahallâtı"nda yer alan mahalle⁹¹, 1773 (1187) asker tertibinde 27 hanenin piyade ve süvari verdiği görülmektedir. 1807 (1220) yılına ait salyanede 38 hane olan mahallede, 3 hane de kışlakçı olarak görülmektedir.

40-Müftü Efendi Mahallesi

1767 (1181)'de teşekkül ettiğini sandığımız bu mahalle, müftü efendinin burada oturmasından dolayı bu adı almış olmalıdır. Zikredilen tarihte 8 hane olup bir no'lu hanede Müftü

⁸⁷ DŞS. 77/30.

⁸⁸ HD. 1096/214.

⁸⁹ DŞS. 84/17.

⁹⁰ HD. 1088/12; 1119/30.

⁹¹ HD. 1090/varak 51b.

Efendi ikamet ediyordu. Bu mahalle, 1815 (1230)'da ise 11 hane olup, 90 kuruş salyane veriyordu.

41- Dizdar Ağa Mahallesi

Mahallenin teşekkülünde mescidlerin önemi büyük-tür. Biz 1703 (1115) yıllarında Dizdariye Mescidi'nin bulunduğunu biliyoruz.⁹² Aynı zamanda mahallenin de o yıllarda oluştuğunu zannediyoruz. Dizdar'ın da ikamet ettiği bu mahallenin yerini tam olarak bilemiyoruz. Bir defa dizdarlar kalede otururlardı ki 1845 (1261) yılına ait mahallelere göre tanzim edilen Temettuat Defterinde Divriği kale dizdarı Mehmed Ağa, Kale Mahallesi'nde oturuyordu. Bu durum bize Dizdariye Mescidi Mahallesi'nin, Kale'nin daha aşağı kesimlerinde kurulduğunu sandığımız mescidin etrafında olmalıdır.

1815 (1230)'de Dizdar Ağa'nın ikamet ettiği mahalle bu kez Kadiasker mahallesi olarak görülmektedir. 1834 (1250) yılında hepsinin Kale mahallesi içinde kaldığını sandığımız bu mahalleler, 10'ar hanelik küçük mahallelerdi.

42- Hazinebend Mahallesi

1756-57 (1170)'lerden sonra vesikalarda görebildiğimiz⁹³ Hazinebend mahallesinde 4 kışlakçı hane oturumaktaydı. 1805 (1220)'de 32 hane olan mahalle daha sonraki mahalle listelerinde yer almamaktadır.

43- Hacı Kamerioğlu Mescidi Mahallesi

Divriği'nin neresinde ve ne zaman kurulmuş olduğunu bilemediğimiz bu mahalle, 1815 (1230)'daki salyane tevziinde 15 hane olup, 180 kuruş vermişlerdir. Muhtemelen sonradan bir başka mahalle ile birleşmiştir.

44- Mevlüdoğlu ve Ebu Şihma Mahalleleri

Bu iki mahalle 1773 (1187) tarihli asker tertibi ile alakalı listede görülmekte olup, Mevlüdoğlu mahallesine dair başka hiç bir kayıda da rastlanmamaktadır. Ebu Şihma

⁹² HD. 1132/260; 1088/12; 1118/29.

⁹³ HD. 1096/214; DŞS. 77/30.

mahallesi ise 1815 (1230)'de 15 hane olarak 175 kuruş salyane vermiştir. .

45- Hacı Muslu Mahallesi

Bağlar semti Sarı Veli Mescidi etrafında 1742 (1155) 'lerden önce oluşmuş olmalıdır.⁹⁴ 1773 (1187)'de Mevlüdoğlu ve Ebu Şihma mahalleleri ile birlikte 23 asker tertib edilen mahalleye sonraları rastlanmamaktadır.

46- Karkı Mahallesi

Şatır Ali Ağa Mescidi'nin bulunduğu bu mahalle de, XVIII. yüzyıl başlarında kurulmuş olmalıdır.⁹⁵ 1767 (1181) yılına ait listede "Şatıroğlu Karamahmudoğlu" Mahallesi olarak geçen mahallenin hane miktarı 18'dir. 1805 (1220)'de Şatıroğlu Mahallesi olarak müstakil görülen mahallenin 9 hanesi vardır (aynı listede Karamahmudoğlu 15 hanedir). 1815 (1230)'de bu kez Karkı mahallesi olarak listeye giren mahalle 15 hanedir.

Miras taksimi ile alakalı 25 Ocak 1779 (7 Muharrem 1193) tarihli bir vesikada Şatıroğlu mahallesinde zimmi-yun taifesinden insanların yaşadığı da görülmektedir.⁹⁶

47- Hacıb Ömer (Hatip Ömer) Mahallesi

Hatip Ömer Efendi 'nin "medine-i mezbure sukunda" bina eylediği cami ⁹⁷ etrafında zamanla küçük bir mahalle olarak görülmeye başlanmıştır. 1805 (1220)'de bu mahalle sadece 5 hanedir.

48 Cağlı Mescidi Mahallesi

Şehrin güneybatı istikametinde bugünkü Cağlı Mescidi'nin bulunduğu kesimdeydi. 1767 (1181) tarihinde 66 hane olan mahallede 5 hane de kışlakçı vardı. 1773 (1187) tarihindeki şehirde toplanan asker tertibatına bu mahalleden 38 hanenin 18'i süvari, 25'i piyade toplam 43 asker vermiştir.

⁹⁴ HD. 1100/226; 1090/ 47a.

⁹⁵ HD. 1090/50, 1100/226,227.

⁹⁶ Bkz. DŞS. 74/80.

⁹⁷ HD. 1100/227; 1096/214.

49- Kuloğlu Mahallesi

XVIII. yüzyıl ortalarında zuhur ettiğini sandığımız bu mahalle⁹⁸, bugünkü Gökce Camii Mahallesi'nin güneyinde yer alıyordu. 1767 (1181)'de 3'ü kışlakçı 26 haneye sahiptir. 1807 (1222)'de 43 hanenin 950 kuruş verdiği mahalle, 1815 (1230)'de 41 hane olarak 615 kuruş veriyordu.

50- Hasan Ağa Camii Mahallesi

Kürtilli Mahallesi yakınlarında olduğu anlaşılan mahalle⁹⁹, 1807 (1222) yılında 51 hane gibi büyük bir nüfusu barındırdığı görülmektedir.

51- Himmet Bey Mahallesi

1719-20 (1132) tarihine ait imamet beratında "Divriği'de Çaybaşı mahallesinde Himmet Bey Mescidi'nde ..." diye geçmektedir. Bu kayıttan Çaybaşı Mahallesi'nin sonraları Himmet Bey adını aldığı anlaşıyor.¹⁰⁰ 1767 (1181)'lerde 3 hanenin kışlakçı olduğu mahallede 1807(1222) yılında 22 hane yaşıyordu.

52- Horavenk Mahallesi

Şehrin batısında yer alan bu mahalle, Müslümanlar ile gayr-ı müslimlerin bir arada yaşadıkları bir mahalledir. 1767 (1181)'de müslim hane sayısı 10 civarında iken zımmî nüfusun ne kadar olduğunu bilmiyoruz. 1805 (1220)'de 44, 1845 (1261)'de 87 hane olan¹⁰¹ müslim nüfusa karşın 1845'li yıllara kadar gayr-ı müslim nüfus hakkında bir fikre sahip değiliz. Bununla beraber şeriiye sicilindeki gerek hüccet, gerek dava kayıtlarından zımmîlerin yoğun olduğu anlaşılmaktadır. 1843 (1259) tarihli cizye defterinde 129 kişi cizye vermekteydi.¹⁰²

⁹⁸ HD 1090/varak 48.

⁹⁹ HD 1117/1.

¹⁰⁰ HD. 1118/ varak 30a.

¹⁰¹ Temt. 13316 burada bu mahallenin 48.644 krş da mal varlığı (müslümanların) bulunuyordu.

¹⁰² Maliye Nezareti Cizye 191.

Bu rakamdan da müslim ve gayr-i müslim nüfusun birbirine yaklaşık bir nüfusa sahip oldukları çıkartılabilir.¹⁰³

53- Çirgişan Mahallesi

Kale altı civarında olduğunu sandığımız bu mahalle, XIX. yüzyıl başlarından itibaren kaynaklarımızda görül- üyor.¹⁰⁴ 1843 (1259) tarihinde bu mahallede 139 kişi cizyeye tabidir.¹⁰⁵

54- Kaledibi Mahallesi

Gayr-ı müslim nüfusun ikamet ettiği bu mahallede ise 171 kişi cizye veriyordu¹⁰⁶ Bundan da anlaşılacağı üzere en fazla zımmî nüfusun yaşadığı mahalle burasıdır.

Bunlardan başka muhtelif vesikalarda zaman zaman zikredilen fakat hakkında fazla bir malumata sahip olmadığımız mahalleler de bulunmaktadır: Saray mahallesi, Hâceke mahallesi, Burnaz Efendi mahallesi, Dabbağhane mahallesi, Abdurrahman Efendi mahallesi, Yukarı Kilise, Aşağı Kilise mahalleleri gibi.

III-DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR

A-CAMÎ VE MESCİDLER

Arapça'da, camilere secde edilecek yer manasına mescid denmektedir. Türkler'de mescid tabiri, mutlaka büyük camilerin dışında ve mahalle aralarındaki toplu namaz kılınan

¹⁰³ Hane sayısının yaklaşık 5 sayıldığı; cizyeyi ise yetişkin erkeklerin verdiği düşünülerek bu oran gayr-ı müslimlerin 1/3'ünü veya 1/4'ünü temsil edeceğinden hareketle 3 ya da 4 rakamıyla çarpılıyor buna göre ($87 \times 5 = 435$) 435 müslüman nüfus ; ($129 \times 3 = 387$ veya $129 \times 4 = 526$) ortalama tahmini 456 gayr-i müslim nüfusun yaşadığı söylenebilir.

¹⁰⁴ DŞS. 79/112.

¹⁰⁵ Maliye Nezareti Cizye, No: 191.

¹⁰⁶ Maliye Nezareti Cizye, No: 191.

yerler için kullanılıyordu.¹⁰⁷ Cami ise, içerisinde Cuma ve bayram namazı kılınan ve minberi olan mabedlerdir¹⁰⁸

Cami yahut mescid, yeni kurulacak bir şehir veya imar ve iskanı arzu edilen şehrin, yeni bir semtinin çekirdeğini temsil ediyordu.¹⁰⁹ Mescid'in etrafında oluşan mahalle, çoğu zaman ismini de mescid'den almaktaydı.¹¹⁰

Bugün Divriği denince hemen akla Ulu Cami ve Darü's-şifa'sı gelmektedir. Mengücekoğulları yadigarı olan bu camiden daha önce yine aynı hanedan tarafından yapılan Kale Cami vardır. Osmanlı döneminde mezkur eserlerin azametinden camiler vücuda getirilmemiştir. Bunda şüphesiz pek çok sebeplerin yanında Divriği'nin Mengücekoğulları dönemindeki önemini de yitirmiş olması unutulmamalıdır.

Şimdi inceleme dönemimizde ibadete açık olan cami ve mescidleri üzerinde duracağız.

1- Kale Cami

Süleyman Paşa Cami olarak da bilinen, Divriği Kale Cami, Türklerin Anadolu'daki en eski birkaç yapısından belki en önemlisidir.¹¹¹ Kapı üzerindeki kitabesinden Mengücekoğullarından Şehinşah b. Süleyman tarafından 1180-1181(576)yılında yapıldığı anlaşılan¹¹² camiin, 1519'da 3323 Halebi akçe geliri varken, 1530 yılında 2719 Halebi akçe'ye

¹⁰⁷ Sanat Ansiklopedisi, "Mescid" C. 3, s. 1308.

¹⁰⁸ M. Çetin Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri", Türklük Araştırmaları Dergisi, 3, İstanbul 1988, s.

¹⁰⁹ Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İÜİFM, XXIII/1-2 (1962-1963) s. 239; D. Kuban, Age., s. 71; Tayyib Gökbilgin, XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, İstanbul 1952, s. 20-64.

¹¹⁰ Yapılan araştırmalar sonucunda bu durum iyice tavazzuh etmiştir; bunun için bkz., Konya için bkz. Yusuf Küçükdağ, Lale Devrinde Konya, Konya 1989, basılmamış doktora tezi, s. 33 vd; Manisa için Feridun Emecen, age, s. 87 vd; Harput için bkz. M.A.Ünal, age, s. 208 vd.

¹¹¹ Albert. Gabriel, Monuments turcs d'Anatolie, Paris 1931, s. 172-174; Oktay. Aslanapa, Türk Sanatı, C. 1-2, Ank., 1990, s. 153; N. Sakaoglu, Age., s. 128-29; Semra. Ögel, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara 1966, s. 21; Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara 1978, s. 14-38; Ş. Yetkin, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İst. 1972, s. 27; Selçuk Mülâyim, Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler -Selçuklu Çağı-, Ankara 1982, s. 25.

¹¹² Kitabenin metni ve mahiyeti için bkz. M. V. Berchem, Age., s. 59; N. Sakaoglu, Mengücekoğulları., s. 128.

indiği görülmektedir.¹¹³ Camiin inceleme dönemimizde gelirin ne kadar olduğu tesbit edilememiştir. Ancak fonksiyonunu icra ettiğine dair pek çok vesikaya sahibiz.¹¹⁴ XIX. yüzyıl sonlarında kalede yaşayan (Kale mahallesinde) insanların burayı terkiyle bu camii de atıl kalmıştır.¹¹⁵ Bugün boş ve yıkılmaya terk edilmiş durumdadır.

2- Cami-i Kebir (Ulu Cami)

Divriği'nin doğu yamacında ve tarihi kalenin güneyinde, meyilli bir arazi üzerine inşa edilmiş bulunan Divriği Ulu Cami¹¹⁶, kuzey cepheadeki kapısının üzerindeki kitabeye göre Mengücekoğlu Ahmedşah tarafından 1228-29 (626) tarihinde¹¹⁷ mimar Ahlatlı Mugirolu Hurremşah'a yaptırılmıştır.¹¹⁸

Dikdörtgen planlı, beş sahınlı ve üç kapılı olan Ulu Camii'nin mimari yapısı ve sanat değeri üzerine oldukça fazla araştırma yapılmıştır.¹¹⁹ Bilhassa tezyinatının çağdaşı abidelerine benzememesi bakımından dikkati çeken mabed,

¹¹³ BOA MAD 3332, s. 19, E. Gülsoy, *agt.*, s. 15.

¹¹⁴ DSS 83/99,171,212; 77/ 12:82/47,91;HD 550/11;1088 varak 11b;1143/235; 1095,64;1090/47a, 50a; 1096/219.

¹¹⁵ M. V. Berchem-H. Edhem, *age.*, s. 88.

¹¹⁶ XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu'da yapılan Ulu Cami'lerin yerlerinin dikkatle seçildiğini beyan eden T. Baykara, şu özelliklere dikkat edildiğini kaydetmektedir: "... hem şehrin yeni sahası ile ilgili olmalı hem de eski kale sahası ile ilgili bulunmalıdır. Böyle bir yer kaleye giden yol veya kalenin ana giriş kapısı yakınları olabilir." bkz. Tuncer Baykara, Tokat Ulu Cami Üzerine Bazı Düşünceler, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ank. 1987, s. 293; ayrıca Anadolu'daki Cuma camileri için bkz. Suraiya Faraghi, A map of Anatolian Friday mosques (1520-1538) OA. S.IV, s. 161-173.

¹¹⁷ Kitabenin metni ve mahiyeti için bkz. M. V. Berchem- H. Edhem, *Age.*, s. 73; C. Huart, Inscriptionum Arabe de la Mosgue'e Seljogouide de Divriği (Asie-Mineure)" *Journal Asiatique*, XVII. (Paris 1901) 344; A. Gabriel, *Age.*, s. 187; N. Sakaoglu, *Mengücekoğulları.*, s. 181; Yılmaz Önge *Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Dârü's-şifa'sı*, Ankara 1978, s. 35.

¹¹⁸ Camiin mimarını belirten kitabe mihrab önü kubbesinin sağında yer almaktadır. Bu kitabe için bkz. M. V. Berchem- H. Edhem, *Age.*, s. 79; A. Gabriel, *Age.*, s. 187; N. Sakaoglu, *Mengücekoğulları.*, s. 183; Y. Önge, "Divriği Ulu Camiin ve Darü's-şifa'sındaki Usta ve Sanatkar Kitabeleri" *Divriği Ulu Camii ve Darü's-şifa'sı*, Ankara 1978, s. 51-52.

¹¹⁹ Bu cami üzerine 1978 yılına kadar yapılan araştırmalar Yılmaz Önge-İbrahim Ateş-Sadi Bayram tarafından derlenerek *Divriği Ulu Cami ve Darü's-Şifası* adlı kitapta toplanmıştır.

Divriği'ye uğrayan yerli ve yabancı seyyahların da ilgisini çekmiştir. 1640'larda şehre uğrayan Evliya Çelebi, Anadolu'da yapılan hiç bir camiin, Divriği Ulu Camii'ne denk olamayacağını belirtip, "medhinden diller kâsırdır." demektedir.¹²⁰ 1836'larda Divriği'den geçen Ainsworth, "Batı Asya'da görülebilecek en güzel" camilerden olarak tavsif etmektedir.¹²¹

Ulu Cami'ye, Temmuz 1243 (Muharrem 641) yılında bânisi Ahmedşah ve anası Fatma Hatun tarafından yapılan vakıfların vakfiyesi günümüze intikal etmiştir.¹²² Buna göre 5 köy 2 mezraa mahsulatının yarısı camiye vakfedilmiştir. Bu gelirler 22 hisse itibariyle camide ve vakıfda görev alanlar arasında taksim edilmiştir.¹²³

İnceleme dönemimizdeki şeriiye sicili ve hurûfat kayıtlarında bu camide görev alan imam, müezzin ve ferraşın kimliklerine ve günlük ücretlerine dair berat kayıtları bulunmaktadır.¹²⁴

Muhtelif zamanlarda yapılmış onarımlar ve ilavelerle¹²⁵ günümüze kadar gelen bu camii, halen ibadete açıktır.

3-Gökçe Cami

Nisan 1719 (H. Cahir 1131) tarihinde bu camide ferraş olan Hacı Şaban'ın beratının "tecdid" edildiğine bakılırsa, Gökçe Camii'nin en azından XVIII. yüzyılın başından itibaren var olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁶ Camiide Aralık sonları 1747 (1160 Evahir-i Zilhicce) tarihinde "yevmî" birer akçe karşılığında

¹²⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. III, s. 313.

¹²¹ W. Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol II, London, s. 8; XIX. asrın sonlarında şehre uğrayan U. Quinet ise mevkii ve mimarisi hakkında bilgi verdikten sonra Selçuklular zamanı Türk sanatının çok güzel bir örneği olarak nitelendirmektedir. bkz. V. Cuinet, *Age.*, s. 687.

¹²² Vakfiye için bkz. M. V. Berchem- H. Erdem, *Age.*, s. 107-110; İsmet Kayaoğlu, "Vakfiyenin Değerlendirilmesi", *Divriği Ulu Camii ve Darü's-şifa'sı*, Ankara 1978, s. 10-11.

¹²³ BOA, MAD, 3332, s. 18; E. Gülsoy, *Agt.*, s. 16.

¹²⁴ DŞS 80/160, 159, 123, 74/157; HD, 1096/214, 215, 218, HD 1100/226, HD 1090/47a, 48a, 50a, 51b, HD 1118/62, HD 548/68.

¹²⁵ Bu konuda bkz. Yılmaz Önge, "Divriği Ulu Camii ile Daruş-şifasında Günümüze Kadar Yapılmış Olan Onarımlar, Değişiklikler ve İlaveler" *Divriği Ulu Camii ve Darü's-şifa'sı*, Ankara 1978, s. 54-57; N. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları.*, s. 162.

¹²⁶ HD. 1118/ varak 29b.

imamlık ve hatipliğin Mehmed Halife tarafından üstlenildiğini biliyoruz.¹²⁷

1845 (1261) tarihinde Gökçe Camiinde görev yapan müezzin görevi karşılığı yıllık olarak 50 kuruş almakta idi.¹²⁸ Cami bugün de ibadete açıktır.

4- Karamahmudzâde Cami

Kara Mahmudzade Ali Ağa tarafından "Çarşı kurbünde" bina edilen camiin yapılış tarihini bilemiyoruz.¹²⁹ Mart 1789 (Receb 1203) tarihinde Camiin imametine Hafız Abdulhak ve kardeşi Ali birlikte mutasarrıf bulunuyorlar-dı.¹³⁰

5- İmamoğlu Cami

¹²⁷ DSS. 180 /140; ayrıca bu cami ve diğer vazife beratları için bkz. HD. 567/67, 545/22, 1087/4, 1100/228, 1090/ varak 47a.

¹²⁸ Temt. 13270, Gökçe Cami Mahallesi hane 4'te oturan Mahalle-i mezburun müezzinini Dönenioğlu İsmail'in müezzinlik ücretinden başka gelirleri de bulunuyordu:

Ektiği tarla	12 dönüm	1026 krş	
			135 krş ortakçıya
			891 krş (1260 yılı için)
Bağçe	1 dönüm	45 krş	(1260 yılı için)
Sağmal inek	1 adet	24 krş	
Vergiye esas olmak üzere temettuatının			
			<u>Mecmu'</u>
			1010 krş
			<u>50 krş</u>
		960 krş	
		<u>500</u> krş	elindeki sermaye
		1460 krş	
vergi-yi mahsusa	80 krş		
Öşr	119 krş		

¹²⁹ Yalnız Hurufât Defterindeki Muharrem 1157 tarihli kayıta "Divriği'de Karamahmudzade Ali Ağa çarşı kurbünde bina eylediği camiin bâ-muayene imametini vâkıf-ı mezbûr Seyyid Abdurrahman ve Seyyid Mehmed'e iştiraken tayin edüb..." diye geçmesinden bu camiin, bu zaman dilimine yakın tarihlerde yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. HD 1090/ 47b.

¹³⁰ HD. 548/66.

Kimliği hakkında bilgimiz olmayan Mehmed Cavuş adında biri tarafından yaptırılmıştır; bundan dolayı bu cami, Mehmed Cavuş Camii olarak da zikredilmektedir.¹³¹

Şubat 1834 (1249 Şevvalin)'de camiide "yevmî" iki akçe karşılığı hatib, 6 akçe karşılığı da imamlık vazifesini Es-Seyyid Ömer yürütürken, fevti üzerine bu vazifeler üç oğluna "ber-vech-i iştiraken" verilmiştir.¹³²

1845 (1261) yılında İmamoğlu Camisinin imametini üstlenen Bekir Efendi'nin temettuatı olmayub sadece "imamet ciheti" ile geçinirken, aynı camiin müezzini Hacı Müezzinoğlu Yusuf'un 30 kuruş'u müezzinlikten olmak üzere senelik 147 kuruş'luk geliri var idi.¹³³

6- Hacı Receb Cami

Divriği sük'ında bulunan Hacı Receb Camii'ne XVI. yüzyıla ait kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bu camii hakkındaki en eski malumatımız, Ocak 1697 (Receb 1108) tarihli müezzinlik beratıdır.¹³⁴ "Seydi Ahmed nâm-ı diğer Hacı Receb Camii" diye de zikredilen mabedin evkafından 6 dükkan bulunmakta olup bunların geliri camiin tamirinden sonra imam, müezzin ve mütevellilik ücretlerine taksim ediliyordu.¹³⁵

Hacı Receb adında birisi tarafından yaptırıldığı anlaşılan camide¹³⁶ Ağustos 1772 (1186 C. ahirin)'de "yevmî" nîm akçe ile hatip olan Hüseyin "nâ-ehil" olduğundan vazifeden uzaklaştırılmıştır.¹³⁷

1845(1261) yılında Kesikoğlu Molla Yusuf bu camiin hatibi olup, hitabet ve cüz-hânlık vazifelerine karşılık yılda 60 kuruş'luk gelir elde etmekteydi.¹³⁸

¹³¹ HD. 1088/13a. bu kaydın 1144 Şaban'ına (Ocak 1732) ait olduğuna bakılırsa camiin XVIII. yüzyıl başlarında yaptırıldığını zannediyoruz.

¹³² HD. 550/12; diğer vazife beratları için bkz. HD 1117/ 2; 1100/227; 1090/48a; 1118/27a; 568/180.

¹³³ Temt. 13325.

¹³⁴ HD. 1140/293.

¹³⁵ HD.1118/29b.

¹³⁶ HD. 1118/29b, 549/23.

¹³⁷ Bu hatip nâ-ehil olduğundanma'da berber dükkanında sanatla meşgul ve terk-i hizmet olmağla ref'inden Hacı Hafız Bekir'e" tevcih edilmiştir. bkz. HD. 1084/ 25a; diğer vazife beratları için bkz. 1095/62, 1090/48.

¹³⁸ Molla Yusuf Cedid Mustafa Paşa Mahallesinin 33 no'lu hanesinde ikamet etmekteydi. bkz. Temt. 13244.

7- Hatib Ömer Efendi Cami

"Medine-i mezbûre sûkında" Hatip Ömer'in daha önceden yaptırmış olduğu han'ın hemen yanbaşında yine kendisi tarafından yaptırılan cami¹³⁹, ne zaman inşaa edildiğini bilemiyoruz. Ancak Hurufat'taki imamet kaydından XVIII. yüzyılın ilk yarısında yapıldığını sanıyoruz.¹⁴⁰ Bahsi geçen han, 30 adet dükkanı ile birlikte cami ve mürtezika-larına vakfedilmiştir.¹⁴¹

8- Ab-ı Çemen Cami

El-Hâc Halil tarafından yaptırılmasından dolayı Hacı Halil Mescidi diye de adlandırılır mescid'in ¹⁴² ne zaman yaptırıldığını bilemiyoruz. Nisan 1718 (1130 C. evveli)'de tamir ettirilen cami¹⁴³in hitabet vazifesini nîm akçe karşılığında Ali ifâ ediyordu.¹⁴³

Camii, bugün de ibadete açıktır.

9- Kürtüllü Cami

"Kürtilli sûkında" bulunan mescid'in ferraşlığı Şubat 1715 (1127 Safer)'de nîm akçe mukabilinde Mehmed'e tevdi edilmiştir.¹⁴⁴ 1754-55 (1168) yılına ait bir hitabet beratından Kürtüllü Mescidi'nin ihtiyaca binaen cami (Cuma kılınan yer) haline getirildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

10- Kuloğlu Cami

Kuloğlu Camisi'nin XVI. yüzyıldan sonra Kuloğlu Hanı ile birlikte yapıldığını sanıyoruz. Yapılış tarihini kesin olarak bilemediğimiz camii, XVIII. yüzyıl sonlarında, Köse Mustafa Paşa tarafından harabe bir vaziyette iken tamir ettirilmiş-tir.¹⁴⁶

¹³⁹ HD. 1100/226.

¹⁴⁰ HD. 1100/ 226, 1157 (1744) tarihli olmasından.

¹⁴¹ HD. 1100/226, 545/22, 568/183, 1096/ 214.

¹⁴² HD. 1132/ 260, 1084/ 25a, 567/67, 568/ 183.

¹⁴³ HD. 1118/ 29a.

¹⁴⁴ HD. 1118/28b.

¹⁴⁵ HD. 1090/ 219, ayrıca bir başka hitabet beratı için bkz. 545/ 22.

¹⁴⁶ VGMA 596/178-79; krşl. 2103/330-35.

Mart 1792 (1206 Şaban)' de 3 akçe mukabilinde hitabet vazifesini Seyyid İsmail yürütürken vefatı üzerine 4 oğluna birden berat verilmesi için kadı tarafından arz yazılmıştır.¹⁴⁷ Mescidlerin aydınlatılmasına halk fevkalade ehem-miyet vermiş olacak ki Kuloğlu Camii'nin aydınlatılması için de "şem'-i yağ" verilmesi hususunda bir çok vakfın gelirinden hisse tahsis edilmiştir.¹⁴⁸

11 Hasan Ağa Cami

Hurufat defterlerinde Hasan Ağa Camii görevlilerine ait bir kayda rastlamadık. Ancak Kürtüllü Mescidi'ne ait bir beratta mezkur mescid'in yerini tarif ederken "Hasan Ağa Camii kurbünde..." diye bir kayıt geçmektedir.¹⁴⁹ Ekim 1776 (1180 C. evvel) tarihli bu belgeden camiın XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren var olduğu anlaşılmaktadır.

Şeriyeye sicillerinden tesbit ettiğimiz Hasan ağa Camii mahallesinde ikamet eden biri kadın diğeri erkek iki kişinin camii görevlileri ile camiın aydınlanması için vakıflarının "gallâtından" tahsis etmişlerdir.¹⁵⁰

12- Mustafa Paşa Camii

Bu mescid Köse Mustafa Paşa'nın oğlu Veli Paşa tarafından bina olunmuştur.¹⁵¹ Mescidi'nin ne zaman yapıldığını bilmemekle beraber Veli Paşa'nın 1785'lerde Divriği mütesellimi olduğu düşünülürse¹⁵² büyük bir ihtimalle bu yıllara yakın bir zamanda yapılmıştır.

13- Han Mescidi Cami

¹⁴⁷ HD 548/68.

¹⁴⁸ DŞS'de geçen bu vesikalar için bkz. Kuloğlu Mahallesinde Tırambacızâde El-Hâc Mehmed b. El-Hâc Ömer'in vakfiyyesi DŞS. 82/ 81 (Receb 1213 tarihli); Hacı Osman Mahallesinde Türkmenoğlu İbrahim Ağa'nın vakfiyyesi DŞS 84/52 (tarihsiz); Kuloğlu Mahallesinde Hatice binti Süleyman Hatun'un vakfiyesi DŞS. 78/ 10 (Şaban 1208).

¹⁴⁹ HD. 1117/3.

¹⁵⁰ Hacer binti Hasan Beşe vakfı, DŞS. 79/68; Murad Ağazâde El-hâc Ali Efendi vakfı DŞS. 82/121.

¹⁵¹ DŞS.75/41'de Fatıma binti Ömer nâm hatunun vakfiyesi "... nesli münkariz olursa mahalle-i mezburede Veli Paşa'nın bina eylediği camii şerife vakfola..."

¹⁵² Necdet Sakaoglu, Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Ank. 1984, s. 116.

Vecheddin b. Satılmış tarafından yaptırıldığını sandığımız, mescid'in vakıfnamesinin 1216-17 (H. 613 tarihli) olmasından, Mengücekoğulları zamanında bina edildiği anlaşılmaktadır.¹⁵³

Çarşı yakınlarında olduğu anlaşılan mescid'in "cemaatinin kesir" olmasından Ağustos 1726 (Muharrem 1139) 'tarihinde minber vaz' edilerek cami haline getirilmiştir.¹⁵⁴ Bu tarihten sonra "Han Camii Mescidi" olarak adlandırıldığını görüyoruz.¹⁵⁵

14- Horavenk Cami

XVIII. yüzyılda kurulduğunu sandığımız Horavenk Mahallesi Mescidi de muhtemelen o sıralarda inşa edilmiş olmalıdır. Ocak 1833 (1248 Ramazan)'de mescide minber vaz' ettirilerek camii'ye dönüştürülmüştür.¹⁵⁶

15- Sinaniye Mescidi

Bugün tamamen ortadan kalkmış bulunan bu mescid, bugünkü Kalealtı Mahallesi'nde yer almaktaydı.¹⁵⁷ Yapılış tarihini tesbit edemediğimiz mescid, medrese ve türbe olarak inşa ettirilmiştir.¹⁵⁸ Vakfiyesinin . 1328-1329 .(729) tarihli olduğuna bakılırsa burasının da büyük bir ihtimalle Mengücekler zamanında yapıldığı söylenebilir.¹⁵⁹

Sinaniye mescidi'nin XVI. yüzyıldaki vakıf geliri 3976 Halebi akçe'dir.¹⁶⁰ XIX. yüzyılda bu vakıf gelirinin ne kadara balığ olduğunu tesbit edemiyoruz. Bu dönemde de mescid ve

¹⁵³ E. Gülsoy, *agt*, s. 21.

¹⁵⁴ Divriği kazasında Çarşı kurbünde Han mescidi demekle maruf mescid-i şerifin cemaatı kesir olmağla Ali nam sahibü'l-hayr minber vaz' etmek için emr-i şerifi inayet buyruldu" HD. 1143/235.

¹⁵⁵ HD. 1100/227.

¹⁵⁶ Horavenk Mahallesi'nde mescid-i şerifinin cemaatı kesir olduğundan bu def'a ahali-yi mahalle bâ izn-i hümayun müceddeden minber vaz' eyledikleri camii-i şerifden hatip nasb ve ta'yin olmak lazım olduğu" mahallelice "huzur-ı şer' de "inhâ ve ihbâr" etmişlerdir. bkz. HD. 550/13.

¹⁵⁷ N. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, s. 146.

¹⁵⁸ BOA MAD 3332/20; E. Gülsoy, *agt*, s. 19, bu mescidin ismi ile alakalı izah için de bkz. E. Gülsoy, *agt*, s. 19.

¹⁵⁹ BOA MAD 3332/20; E. Gülsoy, *agt*, s. 19.

¹⁶⁰ E. Gülsoy, *agt*, s. 20.

medrese olarak görülen Sinaniye Mescidi'nde "yevmi" bir akçe ile imam, nîm akçe ile müezzinlik yapan görevliler bulunuyordu.¹⁶¹

16- Kemankeş Mescidi

Aynı ismi taşıyan mahallede, mescid ve türbe olarak Mevdudoğlu Hacib Siraceddin tarafından oğlu Nureddin Salih için 1240-1241 (638) tarihinde yaptırılmıştır.¹⁶²

1730 kasımında,(1143 C. ahirinde) Kemankeş Mescidi'nde imamet vazifesi "bâ-muayene Seyyid Ali'ye" tecdid edilmiştir¹⁶³ ; ki Seyyid Ali bu göreve 1725 Ekimi,(1138 saferi)'nde imam olan Mehmed'in mahlulü ezerine gelmişti.¹⁶⁴

Halen mescid olarak ibadete açıktır.

17- Şems-i Bezirgan Mescidi

Bu mescidini ne zaman yapıldığını bilmiyoruz. Ancak 1703 (1115) tarihli Hurufat kaydından Şems-i Bezirgan'ın bina eylediği mescide "ilhahıyla" müezzin olmağa bir akçe karşılığı Molla Mustafa'nın getirildiği görülmektedir ki buradan hareketle bu mescidin XVIII. yüzyıl başlarında yapıldığı kanaatine varmaktayız.¹⁶⁵

Mescid bugün harab vaziyettedir.

18- Turabali Mescidi

1472 (H. 887) tarihli vakıfnamesi bulunan¹⁶⁶ bu mescidin en azından XV. yüzyıldan beri var olduğu anlaşılmaktadır.Bânisi hakkında malumatımız olmayan mescid, aynı adı taşıyan mahallede yer almaktadır. 1811 Nisan (1226 R. ahiri)'nda Ebubekir b. Ahmed'in bir akçe mukabilinde bu mescidde imamlık yaptığı görülmektedir.¹⁶⁷

¹⁶¹ DŞS. 80/38, 217, 140,82, 31; 83/ 148; HD. 1096/ 214, 216, 219; 1093/50; 1090/varak 47a, 50a vs

¹⁶² Kitabesi halen mevcuttur. Metin ve mahiyeti için bkz. Berchem-Edhem, *age*, s. 86; N. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, s. 143-44.

¹⁶³ HD. 1090/ 47a.

¹⁶⁴ HD. 1091/12.

¹⁶⁵ HD. 1132/259.

¹⁶⁶ E. Gülsoy, *agt*, s. 21.

¹⁶⁷ HD. 567/67; diğer vazife beratları için mesela bkz. HD. 1084/25a, 1100/227.

19- Kara Yusufoğlu Mescidi

Karayusufoğlu Mescidi, şehrin "bagat mahallâtı" istikametindedir. Haziran 1697 (Zilhicce 1108) tarihli imamet beratının tecdidinden¹⁶⁸, bu mescidin en azından XVII. yüzyıl sonlarında yapıldığı anlaşılmaktadır. O yıllarda imamlık ücreti ise günde yarım akçedir.¹⁶⁹

20- Bedesten Mescidi

Bugünkü Kalealtı Mahallesinde yer alan Bedesten'in ya içerisinde bir yerde yahut hemen yakınında yer aldığını sandığımız Bedesten Mescidi'nin ne zaman yapıldığını bilemiyoruz. Mescidin Sitte Melike evkafı içerisinde yer aldığına bakılırsa¹⁷⁰ Bedestenin olduğu gibi mescidin yapımının da Mengücekoğulları zamanına kadar çıkarılabileceğini sanıyoruz.

21- Berdâiye Mescidi

Bu mescid hakkında ilk bilgimiz Aralık 1777(1191 Zilhicce)'sine aittir. Bu tarihte mescidin imamı olan Hasan vefat etmiş yerine oğlu Ali atanmıştı.¹⁷¹

1845 (1261) 'lerde Berda'iye Mescidi'nde, Abıçemen Mahallesi'nde ikamet eden Oyacıoğlu Molla Mehmed imamlık yapmaktaydı. Merhumun 4 dönüm tarlası (o da 1260 yılında nadasa bırakılmıştı)ndan başka malı yoktur; vergi-lerin tahakkuk ettirildiği kısma ise "merkumun imam ol-duğundan vergisi ve temettuatı olmadığı" şerhi düşülmüş-tür.¹⁷²

22- Hacı Kumru Mescidi

Şeriiye sicilinde mahal-lelerin listesi verilirken "Hacı Kumru Mescidi Mahallesi" olarak zikredildiğinden¹⁷³ biz Hacı Kumru Mahallesinde de bir mescidin olduğunu anlıyoruz.

¹⁶⁸ HD. 1140/293.

¹⁶⁹ Diğer vazife beratları için bkz. 1088/12a, 1132/260, 117/2.

¹⁷⁰ DŞS. 80/ 66, HD. 1100/82a, 1117/3.

¹⁷¹ HD. 1096/ 215.

¹⁷² Temt. 13224.

¹⁷³ DŞS. 77/30, 83/318; ayrıca Temettuat defteri de bulunan mahallenin ismi burada da Hacı Kumru Mescidi Mahallesi olarak geçmektedir. bkz. Temt. 13254.

Ancak bu mescide dair herhangi bir vazife beratına da sahip değiliz

23- Devlet Bey Mescidi

Aynı adlı mahallede yer alan mescidde Şubat 1736 (Şevval 1148) tarihinde iki akçe mukabilinde Es-Seyyid Mehmed Halife'nin imam olduğuna bakılırsa ¹⁷⁴ mescidin XVIII. yüzyılın ilk yarısında hizmete açık olduğu anlaşıyor.

1845 (1261)'de Devlet Bey mescidi imamı Karaalioğlu Ali olup, oğlu Hasan'ın bakkallıktan kazandığı 300 kuruş ile birlikte cem'an 502 kuruş'luk temettuata sahip görünmektedir.¹⁷⁵

24- Süleyman Ağa Mescidi

Mescid, El-Hâc Süley-man Ağa ibnü'l-merhum El-Hâc Osman ağa tarafından yaptırılmıştır. Vakfiyesinin 1688-89 (1100) tarihli olmasına bakılırsa mescidin de bu yıllarda yaptırılmış olduğu söyle-nebilir.¹⁷⁶

Vesile binti Süleyman nâm hatun vakfından da bu mescidin aydınlanması için "şem'-i rugan" tahsis edilmiştir.¹⁷⁷ Cami bugün ibadete açıktır.

25- Hacı Osman Mescidi

El-Hâc Osman tarafından bina edilen mahalle mescidi, Nisan 1718 (1130 C. evvel) tarihinde hizmete açıktır.¹⁷⁸ XIX. yüzyıl başlarında Cuma camii olduğu anlaşılan mescidin¹⁷⁹ aydınlatma hizmeti için Bektaşoğlu Çeken Ali bin Ömer'in vakfettiği bağçesinin "gallâtından" her sene 3'er vukiyye şem'-i yağdan verilmektedir.¹⁸⁰

¹⁷⁴ HD 1088/13a, diğer vazife beratları için bkz. 1100/227, 1090/47b, 550/12, bu mescidde (diğerleri de aynı) aradan yüzyıl geçmesine (1148'den 1247'ye) rağmen imamet ücretinin "yevmî" iki kuruş olmaya devam etmiştir.

¹⁷⁵ Temt. 13296.

¹⁷⁶ VGMA. 1760/ 358-59.

¹⁷⁷ SVBM. Vakıfnâme ve bu mahiyetteki 'lâmat Defteri (Divrık), s. 14.

¹⁷⁸ HD. 1118/ 29a.

¹⁷⁹ HD. 567/67.

¹⁸⁰ DŞS 81/146, 82/120; XVIII. ve XIX. yüzyılda şehirdeki zevat tarafından yapılan vakıflar küçük çapta ve "evlad-ı zükürü" için

26- Küçük Hüseyinoğlu Mescidi

Pulur Ulya Mahallesiinde olan mescid,XVII. yüzyıl sonlarında yapılmış olmalıdır.¹⁸¹

1845'lerde Hafız Osman Efendi mescidin imamı olarak görünmektedir.¹⁸²

27- Mercandepi Mescidi

Aynı adlı mahallede bulunan mescidde Aralık 1717 (Muharrem 1130) tarihinde "yevmî" bir akçe karşılığında Mehmed imamlık yaparken fevdi üzerine oğlu Kasım'a tevcih edilmiştir.¹⁸³

1845'de bu mescidde , aynı mahallenin 5 no'lu hanesinde ikamet eden Bardakcıoğlu Osman imamlık yapmaktaydı. Temettuat defterinde imam efendi'nin 1844 (1260) yılına ait 18 kuruş'luk mal varlığı bulunmaktadır.¹⁸⁴

28- Dizdariye Mescidi

Bu mescid, elimdeki verilere göre XVIII. asrın ilk yarısından itibaren hizmete açıktır.¹⁸⁵

Bugün bu adla bir mescid bulunmamaktadır.

29- Hacı Kaya Mescidi

XIX. yüzyıldan itibaren varlığına şahid olduğumuz¹⁸⁶ bu mescidin ne zaman ve kim tarafından yapıldığını bilemiyoruz.

yapılmaktaydı, gallatının cüz'î bir kısmını da mahalle mescidlerinin aydınlık hizmeti vs için tahsis ediyorlardı.

¹⁸¹ Muharrem 1111 (Haziran 1699) tarihine ait bir imamet beratı bulunmaktadır. bkz. HD. 1140/ 293.

¹⁸² DŞS. 81/ 92.

¹⁸³ HD. 1118/ 29b; değişik tarihlerdeki vazife beratları için bkz.

1084/26a, 567/172, 545/23; ayrıca Bardakcıoğlu MustafaAğa'nın Receb 1241 (Şubat 1826) tarihli vakfından bu mescidin aydınlığı için şem'-i yağdan berat tahsis edilmiştir. bkz. DŞS. 84/24.

¹⁸⁴ Temt. 13349.

¹⁸⁵ HD 1132/259 nolu defterdeki kayıta 1115 Ramazanı (Ocak 1704) nda bir buçuk akçe karşılığı imam olan Ömer'in beratının tecdid edildiğine dair; diğer vazife beratları için bkz. HD 1118/29a, 1096/ 217, 1088/12a, 1090/51b.

¹⁸⁶ E. Gülsoy, *agē* s. 10.

Bugün hizmete açık olma-yan mescid, XIX. yüzyılda bu hizmetini sürdürmüş-tür.¹⁸⁷

30- Hamam-ı Sufla Mescidi

Bu mescid hamam-ı sufla olarak bilinen Divriği'nin alt kesiminde yer alan hamamın hemen arkasında, yer almaktaydı. Hamamın Temmuz sonları 1667 (evası-ı Safer 1078) tarihli vakfiyesine göre mescidin XVII. yüzyıl ortalarında yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁸ Mescidin aydınlatma ve vazife ücretleri için de vakıf gelirlerinden tahsis edilmiştir.¹⁸⁹

1845 (1261) yılında Hamam-ı Sufla Mescidi imamı olan Mustafa Efendi aynı zamanda Camii-i Kebîr'in ferrâşıdır. Bu imamet ve ferrâşlığına mukabil 90 kuruş almakta idi.¹⁹⁰

31- Hacı Maksud Mescidi

Oruncar Mahallesinde yer alan mescid, El-Hâc Maksud Bey tarafından muhtemelen XVIII. yüzyıl ortalarında yapılmıştır.¹⁹¹ Aralık 1814 (1230 Muharrem)'de Maksud Mescidinde imamlığı Es-Seyyid Abdurrahim ve Abdulkadir ibnâ Es-Seyyid Mehmed Said müştereken yürütürken, mezbur

¹⁸⁷ HD. 545/22, 568/185, 550)11.

¹⁸⁸ VGMA. 1862/302-305, Hacı Mehmed bin Hacı Ali Kaya Hamamının gelirinden Hamam-ı Sufla mescidine de tahsis edilmiştir.

¹⁸⁹ Hamamı Sufla mahallesinde Rukiye binti Belbeloğlu Hacı Numan nam Hatun'un vakfından 3 vukiyye yağ, DŞS. 79/165-66; yine Hamam-ı Sufla Mahallesinde Polatoğlu Mustafa bin İsmail vakfından mescid için 2 vukiyye yağ DŞS. 76/33.

¹⁹⁰ Diğer mal varlıkları ise şunlardır:

Tarla:	3 dönüm	: 64 krş 32 para (1260 yılı için)
Bağçe	0.5 dönüm	: 18 krş
1 sağmal inek		: 24 krş
bâ şart-ı vâkıf dükkan		:
4 kirasından		: 60 krş

Mecmu':

196 krş

90 krş imamet ve ferrâşlık hizmeti tenzil

106 krş vergi-yi mahsus : 20 krş

öşr : 9 krş, 8 para

Temt. 13247

¹⁹¹ Bu mescid hakkındaki en eski bilgimiz Şaban 1179 (Ocak 1766) tarihli imamet beratıdır. bkz. HD. 1117/3.

Abdurrahim'in fevti üzerine bu kez onun hissesi onun üç oğluna taksim edilmiştir.¹⁹²

32- Çağlı Mescidi

Bugün Küçük Hüseyin mahallesi sınırları içinde yer alan mescid, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaynaklarımızda görebilmekteyiz.¹⁹³

Tebeyyin binti Ali nâm hatunun 1787-1788 (1202) tarihli vakfiyesinde , vakfettiği Çağlı Mescidi Mahallesi'ndeki bağhanesinin gelirinden Çağlı Mescidi'ne her sene yirmi paralık bir hasır alarak serilmesini şart koşmaktaydı.¹⁹⁴

33- Sarı Veli Mescidi

Hacı Muslu Mahallesinde bulunan mescid, büyük bir ihtimalle Sarı Veli adındaki bir zat tarafından yaptırılmış olmalıdır. Yapılış tarihini bilemediğimiz mescidin elimizdeki vazife beratlarının en eskisi 1757-1758 (1171) tarihlidir.¹⁹⁵

34- Üçtaş Mescidi

XVIII. yüzyıl başında yapıldığını sandığımız mescid "bagat" mahallatındandır.¹⁹⁶ 1820-1821 (1236) yıllarında " bil-külliye harabe müşrif tamir ve termi-mine müşahade" olunan Üçtaş Mescidinden¹⁹⁷ bugün bir iz yoktur.

35- Hacı Şaban Mescidi

El-Hac Şaban adlı şahsın bina eylediği¹⁹⁸ Post-nişin Mahallesinde yer alan¹⁹⁹ mescide, Ağustos 1704 (1116 R.

¹⁹² HD. 550/10, ki mescidde imamet ücreti "yevmi" bir akçedir. HD.

1096/215; gerçi mescidde vakfedilen diğer malların gallasından istifade ettikleri akla gelebilir.

¹⁹³ HD. 1084/25a, 1096/214, 1090/50b.

¹⁹⁴ DŞS. 78/133.

¹⁹⁵ HD. 1090/49a, diğerleri HD. 1117/2, 567/68..

¹⁹⁶ u mescide ait elimizdeki en eski kayıt Şevval 1136. (Haziran 1724) yılına ait Ahmed Halife'nin imamet beratıdır. HD. 1119/ 30a, 1088/13.

¹⁹⁷ HD. 568/187.

¹⁹⁸ HD. 1090/49.

¹⁹⁹ HD. 1132/260, 1117/3, 567/68.

ahirinde)tarihinde boş bulunan imamet makamına nîm akçe ile Ali adında birisinin atan-dığını görüyoruz.²⁰⁰

36- Hazinebend Mescidi

Ne zaman ve kim tarafından yapıldığını bilemediğimiz, aynı adlı mahalle mescidi de muhtemelen XVIII. yüzyıl ortalarında yapılmıştır. Ocak 1808 (1222 Zilhicce)'inde mescidin imamı ve "ber vech-i hasbi mütevellisi" olan Es-Seyyid Mustafa'nın fevtinden sonra oğullarının rağbet etmemesi, yerinin hâli kalmamasından dolayı kadı arzıyla "ecanibden" Abdullah adındaki bir zata tevcih edilmiştir.²⁰¹

37- Sallık Mescidi

Aynı adla anılan mahallenin mescidi olup, "tarihçesi" aydınlık değildir. 1776 (1190)'larda imamet hizmeti Seyyid Mehmet tarafından yürütölmekteydi.²⁰² Mescidin aydınlığı için de yine vakıf gelirlerinden faydalanılıyordu.²⁰³

38- Pulur Ulya Mescidi

Pulur Ulya adıyla bir mahalleyi XVI. yüzyılda gördüğümüz halde mescidine rastlanmamaktadır.²⁰⁴ Hacı Hamid tarafından inşa edilen²⁰⁵ mescidin ne zaman yaptırıldığını bilememekle beraber 1805- 1806 (1220) yıllarında Hacı Mustafa adındaki bir zat, tamir ettirmiştir.²⁰⁶

39- Pir Eyyüb Mescidi

Aynı adlı mahallede bulunan mescidin Haziran 1692 (Şevval 1103)tarihli imamet beratından mescidin XVII. yüzyılda var olduğu görölüyor.²⁰⁷ Nisan 1832 (Zilkade

²⁰⁰ HD. 1132/ 260.

²⁰¹ HD. 545/32, ayrıca imamet beratı için 549/21.

²⁰² HD 1096/214.

²⁰³ Erhosoğlu Molla Numan b. Kasım, vakfettiğı bağıhâne ve şehirhânesi gelirinden, mezkur mescide şem'-i yağ tahsis edilmiştir. bkz. DŞS. 82/3, 81/154.

²⁰⁴ E. Gülsoy, agt, s. 14-23.

²⁰⁵ DŞS. 77/6.

²⁰⁶ HD. 1118/27a.

²⁰⁷ HD. 1132/259.

1247)'de "yevmî" nîm akçe ile imam olan Seyyid Mustafa b. Ömer'in fariğ olması ile "muhtar cemaatden" Osman b. Hüseyin'e tevcih edilmiştir.²⁰⁸

40- Saray Mescidi

Aynı adlı mahallede olduğu anlaşılan Saray Mescidinde Ocak 1704 (1115 Ramazan)'de bir akçe karşılığında Abdülkerim Efendi imamlık yapmaktadır²⁰⁹. Bu mescide ait beratlar XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait olup, daha geç dönemlere ait belge bulunmamaktadır.²¹⁰

41- Zeliha Hatun Mescidi

Zeliha Hatun Mescidi'nin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığını tesbit edeme-mekle beraber, 1764 (1178) yıllarında hizmete açıktır.²¹¹ Mescidin aydınlanma hizmeti için de yine muhtelif vakıf gelirinden istifade edilmektedir.²¹²

42- Seyyid Ahmed Mescidi

Mescid, Hacib Seydi Ahmed türbesinin yanında olmalıdır. Kasım 1789 (1204 R. evvel) tarihli beratta bu mescidde bir akçe ile imam olan Abdullah'ın feragat etmesi ile imamlık oğlu İsmail tarafından yürütölmeye başlanmıştır.²¹³

43- Şatır Ali Mescidi

Karkı Mahallesinde olan mescid, Şatır Ali Ağa tarafından bina olunmuştur.²¹⁴ ilk kez müezzin Ömer'in Ocak 1704 (Ramazan 1115) tarihli vazife beratı vesilesiyle gördüğümüz mescidden²¹⁵, bugün bir iz yoktur.

²⁰⁸ HD. 550/13; diğer imamet beratları için bkz. HD 568/183; 1088/12a.

²⁰⁹ HD 1132/259.

²¹⁰ Bu mescide ait beratlarımız HD. 1088/12a, 1118/30a, DŞS. 81/121

²¹¹ Gökçe Camii Mahallesihden El-Hac Halil Ağa b. El-Hac Bekir Ağa'nın vakfından hallac dükkanı hasılatını Zeliha Hatun Mescidi İmamına tahsis eylemiştir. bkz. DŞS. 77/35; 80/118.

²¹² DŞS. 83/113; 82/85; 78/154; 75/36.

²¹³ HD. 548/32a, diğer bir imametberatı 565/96.

²¹⁴ HD. 1090/50a.

²¹⁵ HD. 1132/ 260, diğer vazife beratları için bkz.HD 1100/13a.

44- Himmet Bey Mescidi

Çaybaşı Mahallesinde bulunan Himmet Bey Mescidinin de XVIII. yüzyıl başlarında yapıldığını sanıyoruz.²¹⁶

45 Şah Hüseyin Mescidi

Divriği'nin hangi mahallesinde ve ne zaman yapıldığını bilemediğimiz Şah Hüseyin mescidinde Aralık 1743 (Zilkade 1156)'de hasbi müezzin olan Ebubekir'in fevti üzerine oğlu Hacı Ali bu vazifeyi üstlenmiştir.²¹⁷

B-MEDRESELER-MUALLİMHANELER

Medrese, Arapça'da ders okunacak yer ve talebenin içinde oturup ders okuduğu bina manasına gelmektedir. Önceleri camilerde yapılan ilmi faaliyetler, zaman içerisinde camilerde ibadetle birlikte yürütülemediği görülünce müstakil ilim yuvaları olan medreseler teşekkül etmiştir. X. yüzyılda ilk olarak Taberan, daha sonra Bağdat'ta açılan, gelişimini Nizâmül-Mülk'e borçlu olan medreselerin inkişâfı da Anadolu'da gerçekleşmiştir.²¹⁸

Divriği de XVI. yüzyılda dört adet medrese bulunurken, XIX. yüzyılda bu sayı altıya yükselmiştir. Öte yandan yine bu konu içinde vereceğimiz iki adet de muallim-i sıbyan mektebi görülmektedir.

1-Sinaniye Medresesi

Camiler kısmında da belirtildiği gibi Kalealtı Mahallesinde yer almakta olan medrese, Hacı Sinan b. Ahmed tarafından mescid, medrese ve türbe olarak inşaa ettirilmiştir.²¹⁹

²¹⁶ HD. 1118/30.

²¹⁷ HD. 1100/226, diğer vazife beratları için bkz. HD 567/69, 548/184, 1096/214, 548/68.

²¹⁸ Medreselerin ortaya çıkışı ve işleyişi ile alakalı olarak bkz. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 1-63, Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilat Tarihi*, İstanbul 1976, s. 1-71.

²¹⁹ BOA. MAD. 3332, s. 20; ayrıca bkz. E. Gülsoy Agt., s. 19.

İnceleme dönemimizde de gerek camii gerekse medresenin işlediğine dair elimizde pek çok belge bulunmaktadır.²²⁰

2-Medrese-i Kübra (Şifaiye Medresesi)

Dârü's-Şifa olarak Erzincan meliki Behramşah'ın kızı Turan Melike Hatun tarafından²²¹ 1228-29 (626)yılında Ulu Camiin mimarı Ahlatlı Hurremşah'a²²² yaptırılmıştır. Darü's-şifa'nın ²²³ ne zamandan itibaren medrese olarak kullanılmaya başlandığını bilemiyoruz. Ancak 1519 tarihli evkaf defterinde burasının medrese olarak geçtiğine bakılırsa²²⁴ bu tarihten evvel medreseye dönüştürülmüş olmalıdır. Zikredilen tarihte medresenin vakıf geliri 7000 halebî akçe'dir.²²⁵ Medreselerin kapatıldığı tarihe kadar hizmete açık olan medrese-i kübranın inceleme dönemimizdeki vakıf gelirinin toplamına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İnceleme dönemimizde medresede fakih, müderris, ferraş, hafız olmak üzere pek çok görevli vazife yapmaktaydı.²²⁶

3-Lalaiye Medresesi

Ne zaman, hangi mahallede ve kim tarafından yapıldığını bilemediğimiz Lalaiye Medresesinin²²⁷ XVI. yüzyılda faaliyette olduğunu biliyoruz.²²⁸

²²⁰ Bunlardan bazıları için bkz. HD. 1100/226, 545/22, 1096/214, 565/172, 1095/63, 549/22, 568/83, 1096/ 221, 550/12, 1090/48, 1118/61, 548/68; ayrıca BOA Cevdet Maarif 7744.

²²¹ Kapısı üzerindeki kitabenin mahiyeti için bkz. M. V. Berchem-H. Edhem, *age*, s. 77, A. Gabriel, *age*, s. 187, N. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, s. 201-202.

²²² M.V.Berchem-H.Edhem, *age*, s. 80.

²²³ Mimari özellikleri için bkz. A. Gabriel, *age*, s. 183-188; M.V.Berchem-H.Edhem, *age*, s. 71-72; O. Aslanapa, *age*, s. 157; S. Özel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara 1966, s. 26-27.

²²⁴ BOA. MAD. 3332/23; E. Gülsoy, *age*, s. 23.

²²⁵ BOA. MAD. 3332/23; E. Gülsoy, *agt*, s. 23; vakıf gelirileri 220 hisse itibariyle tedrisat için 60 hisse, iadete 30 hisse, nezarete 30 hisse, fukahaya(4 nefer) 48 hisse, huffaz'a (2 nefer) 20 hisse, ferraşa (5 nefer) 12 hisse olduğu belirtilmektedir.

²²⁶BOA Cevdet Maarif 4727, HD. 1132/260, 1084/25a, HD. 1087/4, 1088/116, 1117/2, 548/67, 1090/46,47, 1096/214, 220, 1100/226.

²²⁷ E. Gülsoy, bu medresenin ismini Lala Eyne olarak okumuş ve bu adda bir şahıs tarafından yapılabileceğini söylemektedir.,bkz., *agt*, s. 24,

İnceleme dönemimizde Lalaiye Medresesi ve dahilinde bulunan muallimhanenin eğitim ve öğretime devam etmekte olduğu da görülmektedir.²²⁹

4- Mustafa Paşa Medresesi

Köse Mustafa Paşa tarafından, Kuloğlu Mahallesinde, aynı adla yaptırıldığı cami'in yanında bina edilmiştir.²³⁰ Cami'in yapılış tarihi 1799 (1214) olduğuna göre medresede büyük bir ihtimalle aynı yıllarda yaptırılmıştır. 4 fakih ile bir müderrisin eğitim hizmetinde görev alacağı medresede, müderrisin "ulemadan olub, fıkıh, tefsir, hadis vs ulum" okutması istenmekteydi.²³¹

İki odalı olduğu anlaşılan medreselerde ikişer yatılı talebenin barınabileceği belirtilirken; fakihlerin de "derun-ı medresede" sakin olmaları arzu edilmekteydi.²³²

5- Zeynebiyye Medresesi

XVI. yüzyıldan önce yapıldığı anlaşılan bu eğitim kurumunun bânisi ve ne zaman yapıldığı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır.²³³

Medrese vakfının tevliyeti, Aralık 1756 (R. evvel 1170) tarihinde günlük 1.5 akçe karşılığında Abdülkerim, Ömer ve Osman adlı kardeşlerin elinde bulunmaktaydı.²³⁴ 1778 (1192) senesinde vakfın mütevellisi bulunan Abdülkerim, divan-ı hümayuna arz-ı halde bulunarak, bahsi geçen medresenin vakıf mahsulünün yedi sehmi itibar olunduğu, 4 sehmi "tedris", 2 sehmi "tevliyet", 1 sehmi de "fazla-i vakf" olarak

Ancak, biz bunun Lalaiye (Lala Medresesi) olarak okunacağı kanaatindeyiz.

²²⁸ BOA. MAD. 3332, s. 21; E. Gülsoy, *agt*, s. 24.

²²⁹ HD. 568/186; 1090/49a, 1118/29a, 1095/64, 1091/13, BOA Cevdet Maarif 932, 4079, DŞS 74/153.

²³⁰ VGMA. 2103/330-333, karş. 596)178; ayrıca bkz. N. Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Ankara 1984, s. 94.

²³¹ Aynı vakfiye; N. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, s. 94.

²³² Aynı vakfiye, N. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, s. 94.

²³³ 1519 tarihli vakıf defterinde 1732 halebi akçe vakıf geliri bulunan medresenin geliri, 1530'da 1977 akçeye yükselmiştir. Bu konuda bkz.

BOA. MAD 3332/23; E. Gülsoy, *agt*, s. 24.

²³⁴ Bkz. DŞS. 80/58.

göstermekte olup, "gayrın" alakasının olmadığını belirtmektedir.²³⁵

6- Hafız Paşa Medresesi

Esasen bu medrese inceleme dönemimiz dışında kalmaktadır. Vakfiyenin 1865 (1282) tarihli olmasından hareketle medresenin bu yıllarda yapıldığını sanıyoruz. 15 hücre ve bir dershanesi bulunan medrese, Miralay Hafız Hasan Bey b. El-Hâc Mustafa ile oğlu Muhyiddin Bey tarafından yaptırılmıştır.²³⁶ Bundan dolayı Muhyiddin Bey Medresesi diye de anılmaktaydı.²³⁷ İmamoglu Mahallesinde bulunan medresede 1899 (1317) yılında Necib Efendi müderris olup, 12 talebesi vardı.²³⁸

7- Sarı Mustafa Muallimhanesi

İlk mekteb vazifesi yapan bu muallimhane, Sarı Mustafa adındaki bir şahıs tarafından yaptırılmıştır.²³⁹ Ne zaman ve hangi mahallede yapıldığını bilmediğimiz muallimhane de Mayıs 1828 (Z. kade 1244) tarihinde muallim-i sıbyanlık vazifesini Es-Seyyid Ebubekir ile Es-Seyyid Hasan adlarındaki kardeşler "iştiraken" yürütmekteydiler.²⁴⁰

8- Şatır-zâde Muallimhanesi

Cullahlar Sûk'unda bulunan bu muallimhane, Şatırzâde evkafından olup, ne zaman yaptırıldığını bilemiyoruz. Haziran 1719 (Şaban 1131) tarihinde günlüğü bir akçe karşılığında Mehmed adlı bir şahsın muallim-i sıbyan olduğuna bakılırsa²⁴¹ en azından XVIII. yüzyılın başlarından itibaren var olmalıdır.

Şubat 1773 (Z. hicce 1186) tarihli bir hurufat kaydına göre Şatırzâde Muallimhanesi'nde "yevmî nîm akçe" ile muallim-i sıbyan olan Hüseyin "nâ-ehil" olduğundan ma'da

²³⁵ DŞS. 74/169; ayrıca medresede ve vakıfdaki görevliler için bkz. 80/150, HD. 1090/47, 1117/1, 565/172, 1096/216.

²³⁶ Bu bilgiler için bkz. VGMA 587/124.

²³⁷ 1317 tarihli Salnâme-i Nezaret-i Osmanî, İstanbul 1318, s. 1254.

²³⁸ 1317 tarihli Salâme-i Nezaret-i Osmanî, İstanbul, s. 1254; 1318 tarihli Salnâme-i Nezaret-i Osmanî, s. 40.

²³⁹ HD. 549/23, 1096/215

²⁴⁰ HD. 549/21; ayrıca muallimhanede muhtelif tarihlerdeki görevliler için bkz. HD. 1090/480, 50a

²⁴¹ HD 1118/31a

berber dükkanında sanatla meşgul ve terk-i hizmet" olmasından dolayı görevinden alınarak, yerine Hafız Hacı Ebubekir atanmıştır.²⁴²

C-ZÂVİYELER

Dinî ve tasavvufî fikirlerin öğretimi, tatbiki ve neşrini esas alan zaviyeler, herhangi bir tarikat şeyhinin, kendisine mensub mürîdanı ile birlikte yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek , içecek ve yatacak yer sağlayan mekanlar olup; şehir, kasaba, köy ve yollar üzerine inşaa edilmekteydi.²⁴³

Şehirde kurulan zaviyelerin masraflarının karşılanması amacıyla belli bir mikdar arsa ve emlak vakfedilmekte²⁴⁴ yahut devlet hazinesinden tahsisat ayrılmaktaydı. Köy ve yol üzerinde olan zaviyeler ise daha ziyade masraflarını kendi üretim güçleri ile karşılıyorlardı.²⁴⁵

Divriği kazasında 1519 yılında 9 zaviye var iken bu rakam 1530'da 13'e yükselmiştir.²⁴⁶ Üzerinde çalıştığımız Divriği şehir merkezinde XVIII.-XIX. yüzyıllarda net olarak Ahi Yusuf Zaviyesini görmekle birlikte Hacı Mehmed ve Karabaş Zaviyelerinin de yerlerini tam olarak tesbit edememekle beraber şehir merkezinde bulunduklarını zannediyoruz.

1-Ahi Yusuf Zâviyesi

Divriği'nin Kemankeş Mahallesi'nde yer alan Ahi Yusuf zaviyesi bugün harab bir vaziyettedir. Zaviyeden kalan bir kitabe plakasında Kasas Suresi'nin 88. ayetinin sonu yazılıdır.²⁴⁷

²⁴² HD. 1084/25a

²⁴³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Yaşar Ocak, Zaviyeler, VD. XII, Ank. 1978, s. 246-61; A. Yaşar Ocak- S. Ferruşî, "Zaviye" İA. XXX,XIII, 468-; Ö.L. Barkan, "İstila Devrinde Kolonizatör Türk Devletleri ve Zaviyeler", VD. II, s. 279-353

²⁴⁴ Divriği şehrinde kurulan Ahi Yusuf zaviyesi için de "Caфра Köyü malikane hissesi, 6 kıt'a zemin, 2 bağçe mukataası vakfedilmişti.BOA MAD. 3332, s. 27

²⁴⁵ A. Y. Ocak, agm, s. 261

²⁴⁶ E. Gülsoy, agt, s. 26

²⁴⁷ Bu kitabe parçası halen harabe zaviyenin olduğu yerdedir. Bunun için bkz. N. Sakaoğlu, Mengücekoğulları, s. 145

1519 yılında 1291 akçe vakıf geliri bulunan zaviyenin 1530'da bu geliri 1456 akçeye yükselmiştir.²⁴⁸ Ahi Yusuf zaviyesi hakkında araştırma dönemimize ait iki vesika tesbit edebildik. Bu vesikalardan biri Mayıs başları 1815 (Evahir-i C. evvel 1230) tarihli Sivas ahkam'da tesbit ettiğimiz hüküm kaydı²⁴⁹, diğeri ise 12 Mart 1829 (6 Ramazan 1244) tarihli şer'iyye sicilinde ele geçirdiğimiz bir berattır.²⁵⁰ Sivas ahkam'daki hükme göre zaviyenin tevliyeti ve dörtte üç zaviyedarlığı elinde bulunduran İsmail Halife, bir rub' zaviyedar bulunan Mehmed Şakir'i, merkeze bir rub' zaviyedarlık ile yetinmeyerek kendisine ait üç rub' hisse zaviyedarlığın da "benim uhdemdedir, müstakilen ben zabt iderim deyu" "mugayir-i berat fuzuli müdahale" ettiğini şikayet etmektedir. Bunun üzerine hazine-i amirede bulunan Anadolu muhasebesi defterine bakılarak, durumun İsmail'in dediği gibi olduğu anlaşılır ve gönderilen hükümle "aharın hissesine mugayir-i berat" müdahale edilmemesi istenmiştir.

Ancak bu hükümden 14 yıl sonraya ait bir fermanla, mezkur tevliyet ve zaviyedarlık mücadelesinin o tarihten beri taraflar arasında çözümlenemeden devam ettiği anlaşılıyor.

Fermandaki malumata göre Ahi Yusuf zaviyesinde İsmail Halife'den önce zaviyedarlık ve tevliyetin Es-Seyyid Şeyh Şakir'e ait olduğu, Şeyh Şakir'in vefatıyla, oğlu Mehmed Şakir küçük ve ilimle iştigal etmesinden istifade eden İsmail, zaviyedarlığın "hali" kaldığını söyleyerek tevliyet ve zaviyedarlığı üzerine geçirmiştir. Bu arada Mehmed Şakir'in "nân parasını" düşünerek zaviyedarlığın bir rub' unu da ona bırakmıştı. Mehmed Şakir duruma itiraz etmişse de bu durumun açıklığa kavuşması 14 yıl sürmüştür.

"Sadır olan emr-i alîşân mucibince" taraflar mahkemede toplanmış ve yapılan duruşma sonunda, Mehmed Şakir ve pederi Şeyh Şakir'in vâkıf-ı mezburun evlâd-ı zukurundan oldouğu, hâsımlarının ahali-yi kur'adan olarak kat'a "evlad-ı mezbureden" olmadığı anlaşıl原因, hasımlarının ref'lerine ve mezkur vazifelerin Mehmed Şakir'e tevcih olunmasını Divriği naibi merkeze bildirmişse de bu kez, tevliyet ve zaviyedarlığın "kendimden беру" evladiyet ve meşrutiyet üzere mutasarrıf olduğu zikr olunmağla, mahallinde tahkiki Anadolu Kadiaskerince istenmiştir. "Müftü ve cümle ülema ve ihtiyar-ı belde ve bî garaz-ı müslimîn meclis-i şer'e celbolunarak" vakf-ı

²⁴⁸ E. Gülsoy, *agt.*, s. 27

²⁴⁹ Sivas ahkam 25/26

²⁵⁰ DŞS. 84/88

mezburda, evlad-ı zükur tarafından zabt olunmak üzere "cârî olduğu" anlaşılmış ve durum merkeze bir kez daha arz edilmiştir. Bütün bu yazışmaların sonucunda tevliyet ve zaviyedarlık Mehmed Şakir'e tevcih edilmiştir.^{250A}

2-Hacı Mehmed b. Mehmed Eş-Şehrî Zâviyesi

Divriği şehrinin içinde olduğu sanılan bu zaviyenin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığını bilmiyoruz. Osmanlı hakimiyetinden önce var olduğu anlaşılan bu zaviyenin, Sevir karyesinin üçte bir malikanesi ile bazı mezra ve toprak parçaları ve Yukarı Hamam, zaviyenin vakıfları arasındaydı. Mezkur vakıflarından Mehmed Eş-Şehrî zaviyesinin 1519'da 789 Halebî akçe, 1530 yılında ise 1667 akçe geliri vardı²⁵¹

İnceleme dönemimizde vakıflarının gelir getirmeye devam ettiği zaviyede, Temmuz 1783 (Şaban 1197) tarihinde yevmî" bir akçe karşılığı Hasan'ın türbehan olduğu görülmektedir.²⁵²

3- Karabaş Zâviyesi

Açıkbaş Zaviyesi olarak da bilinen bu zaviyenin Divriği şehrinde mi, yoksa köylerinden birinde mi yer aldığını kesin olarak tesbit edemedik. Bu zaviye hakkındaki en eski kaydımız 1691 (1102) tarihli hurufat kaydıdır. Bu tarihlerde zaviyedar olarak görülen Ali şart-ı vâkıf üzere hareket etmediğinden görevinden "ref" edilmiştir.²⁵³

1714 (1126) yıllarında harab olan Karabaş Zaviyesinde²⁵⁴, Ocak 1725 (C. evvel 1137) yılında zaviyedarı olan Hacı İbrahim'in görevinden feragatı ile yerine oğulları Hasan ve Hacı Mustafa'ya iştiraken verildiğine bakılırsa, zaviyenin bakımı yapılarak hizmete açık tutulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

^{250A} Burada "Vazife Cihetlerine" yapılan atama ve itirazlarda takip edilen yolu gösterdiği için belgeler özetlenme yoluna gidilmiştir.

²⁵¹ BOA MAD. 3332/24; BOA Tımar Tahiriri. 156/190; krşl. Zeki Arıkan, "Divriği Kazasının İlk Sayımı" OA. XI, s. 67; ayrıca E. Gülsoy, agt, s. 25

²⁵² HD. 1095/62

²⁵³ HD. 1132/259

²⁵⁴ HD. 1118/61

herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak XVI. yüzyıla ait vesikalarda şehirde Şükrullah Küçük, Hoca Yusuf, Esen Kutlu Dede, Ahi Polat zaviyeleri işler vaziyette idi.²⁵⁵ Üzerinde çalıştığımız dönemde Divriği'nin köylerinde bulunan zaviyelere ait kayıtlara rastlamaktayız. Bunlar Bektaşî tekkeleri olduğu anlaşılan Savrun karyesindeki Savrun Baba ile Ekrek Köyündeki Haydar Sultan zaviyelerinin yanında XVI. yüzyıldan beri faal olan Pir Eyyub, Şeyh Bayezid zaviyelerinin işlediklerini takip edebiliyoruz.²⁵⁶

D-KÜMBETLER:

Büyük kişilerin cesetlerinin gömülü bulunduğu bu yerlerin Divriği'de bulunanları Mengücekoğulları zamamından kalmıştır. Bu kümbetlerin ortak mimarî özellikleri, sekizgen planlı, taş bir piramitle örtülü ve kubbeli bir mezar odası içeriyor olmasıdır.²⁵⁷ Aşağıda bu kümbetler hakkında kısa bilgiler verilecektir.

1-Kemankuş Türbesi (Nureddin Salih Türbesi)

Kemankuş mahallesinde olup, türbenin üzerindeki kitabede Mevdudoğlu Hacib Siraceddin tarafından, oğlu Nureddin salih için 1240-1241 (638) tarihinde yaptırıldığı kayıtlıdır.²⁵⁸ Türbenin kuzeyinde sonradan bir mescid yapılmak suretiyle kapısı içeride kalmıştır.²⁵⁹

2- Hacib Kamerüddin Türbesi

Ulu Cami yakınlarında olup, çarşı yolundadır. Binanın yapım tarihi kemerin altına yerleştirilmiş kitabeden anlaşıldığı kadarı ile 1196 (592)'dir. Kemerin üzerindeki diğer bir kitabe

²⁵⁵ Bu zaviyeler için bkz. 251 nolu doipnottaki referanslar

²⁵⁶ HD. 1090/ 51a, 1090/21b, 11, 13, 14, 1096/215, 217, 1088/12a, 11b, 567/67, 1117/2,3

²⁵⁷ A. Gabriel, *age*, s. 187; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı, Başlangıçtan Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, C. I-II, Ankara 1990, s. 249-50

²⁵⁸ Bugün de sağlam olarak bulunan kitabenin metni ve mahiyeti için bkz. M. Berchem-H. Edhem, *age*, s. 86; N. Sakaoglu, *Mengücekoğulları*, s. 143-44

²⁵⁹ Fahreddin Başel, *Sivas bülteni*, Sivas 1935, s. 47

ise türbenin Emir Hacib Ahmedülkebir Kamedreddin El-Hâcû'l-Haremeyn'e ait olduğu görölmek-tedir²⁶⁰ İnceleme dönemimize ait "Seydi Hacib Ahmed, Es-Seyyid Ahmed Hacib, Hacib Seydi Ahmed" türbeleri diye geçen vazife beratları bulunmaktadır. Bu kayıtlar Kamedreddin Türbesi'nden başkasına ait değildir. Elimizde XVII.-XIX. yüzyıllarına ait değişik tarihli muhtelif beratlardan türbede günlük birer akçe karşılığı vazife yapan cüzhan ve türbedarın var olduğu görölmektedir.²⁶¹

3- Sitte Melike Türbesi

Şehrin kuzeyinde yer alan Şems-i Bezirgan mahallesindedir. Sekizgen planlı türbenin giriş yüzeyinde makarnaslı kemer kova'nın üzerinde bulunan kitabede burasının Süleymanoğlu Emir Seyfeddin Şahinşah'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Alt satırda ise 1195- 1196 (592) tarihi okunmakta olup, kümbetin yapılış tarihi ifade edilmektedir.²⁶²

Kümbetin adının Sitti Melike diye anılmasına gelince, Şahinşah'ın ardından gelen Sitti melike Nefise Hatun²⁶³ , adındaki bir kadın bu türbenin yanına kendi adını taşıyan bir mescid yaptırmıştı.²⁶⁴ Zaman içinde bu türbenin de mescidin ismiyle anılmaya başladığını sanıyoruz.

E-HAMAMLAR:

XVI. yüzyılda Divriği'de iki hamamın bulunduğunu biliyoruz.²⁶⁵ XVII. yüzyıl ortalarında şehre uğrayan Evliya Çelebi ise üç hamamın varlığından bahsetmektedir.²⁶⁶

²⁶⁰ Kitabe için bkz. Necdet Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, s. 140-41

²⁶¹ HD. 1096/214-215, 565/172, DŞS. 78/204, 83/188; 74/101,112; 83/112, 127

²⁶² Kitabe için bkz. N. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, s. 136; Berchem-Edhem, *age*, s. 64-65

²⁶³ Bizim dönemimizdeki kaynaklarda böyle geçmektedir. Bunun için bkz. DŞS. 7868, 806180, 66; isim meselesindeki açıklama için bkz. E. Gülsoy, *agt*, s. 21; N. Sakaoğlu, bu kadının Mengücekler soyundan geldiğini söylemektedir. *Mengücekoğulları*, s.131

²⁶⁴ N.Sakaoğlu, bu kadının cesedinin de türbeye gömülü olduğunun söylendiğinden bahsetmektedir. *Mengücekoğulları*, s. 131

²⁶⁵ E. Gülsoy, *agt*, s. 14

²⁶⁶ Evliya Çelebi , Kayaoğlu ve Bekir Çavuş Hamamları ile Heya adında bir hamamı daha zikretmektedir. Ancak biz bu adla bir hamama hiç bir

İnceleme dönemimizde de hizmete açık üç hamam bulunmaktaydı.

1- Bekir Çavuş Hamamı

Bugün sadece temellerini görebildiğimiz bu hamam, Ulu Camii"nin hemen altında, İmamoğlu Mahallesiinde yer almaktaydı.

Hamam, Mehmed Şehri b. Sırrı Bey tarafından 1322-33 (H. 733) yıllarında yapılmış olmalıdır.²⁶⁷ 12000 zira mikdarı bostan tarlısı ile, hamamın yanındaki su sebilinin, hamamın vakıfları arasında bulunduğu bilinmektedir.

Dört hücre, dört sofa, hâricen bir sofa ve tuvalet; büyük bir füşa, ayrıca hizmetçilerin kaldığı 4 menzil ve mutfak ile bir sofası bulunmaktaydı.²⁶⁸

Suyunu Divriği'nin etrafındaki Melus Nehrinden alan Bekir Çavuş Hamamı'nın yarısına, inceleme dönemimizde, Voyvoda El-Hâc Osman ağa'nın sahip olduğunu görüyoruz²⁶⁹. Hamam, XX. yüzyıl başlarına kadar çalışmaktaydı.²⁷⁰

2- Hamam-ı Sufla (Kayaoğlu Hamamı)

kayıtta rastlayamıyoruz. bkz. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 3, s. 313,

²⁶⁷ Vakfiyenin H. 733 tarihli olmasından dolayı bu tahmini yapmaktayız. Vakfiye için bkz. VGMA 1967/396-97 karş. Arapçası 581-II/364

²⁶⁸ Aynı vakfiyeden

²⁶⁹ XIV. yüzyılda Ulu Cami yakınlarında Mehmed Şehri tarafından bina edilen hamam, daha sonra nasıl Bekir Çavuş Hamamı adını aldı? Sonraları Voyvoda El-Hac Osman Ağa, hamamın yarısına tasarruf hakkını nasıl elde etti? Bunlar cevaplandırılması gereken sorular. Eylül başları 1777 (Gurre-i şaban 1191) tarihli olan El-Hac Osman Ağa'nın vakfiyesinde (bkz. VGMA 581-I/151) "Camii-i Kebir Mahallesiinde vaki Bekir Çavuş Hamamı demekle arif" diye geçmektedir. yer olarak hemen hemen aynı mahal tarif edilmektedir; isim değişikliğinin zaman içerisinde tamir yahut "müceddeden" inşasının Bekir Çavuş " adında birinin yaptırmasından dolayı olabileceğini sanıyoruz. Osman Ağa'nın tasarrufu da aynı sebeplere dayanmış olmalıdır. Ayrıca bu hamamla alakalı olarak Nisan ortaları 1758 (Gurre-i Şaban 1171) tarihli vakfiye için bkz. DŞS. 77/8

²⁷⁰ Bkz. N. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, s. 209; Hasan Tahsin, *Sivas Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, İstanbul 1932, s. 59

XVI. yüzyılda var olan hamamın tarihçesinin Mengücekoğulları dönemine kadar uzandığı sanılmaktadır.²⁷¹ XVII. yüzyılda kullanılmaz durumda bulunan hamam, 1667 (1078) yıllarında Hacı Ali Kaya tarafından tamir ettirilmiştir.²⁷²

Hacı Mehmed b. Hacı Ali Kaya'nın vakfiyesinde hamamın icarı ile birlikte, Hikme Nahiyesine tabi Aşuşın Karyesi gelirinin 2/9' kısmı ile Divriği çarşısında birbirine bitişik iki dükkanın "gallesini" vakfettiği görülmektedir. Elde edilen vakıf gelirinin hamamın tamir ve termimi ile hamamın da kullandığı Pir Eyyüb Su Yolları'nın bakım ve onarımı için sarfedilmesi isteniyordu.²⁷³

XIX. yüzyılın hemen başında hamamın tamir ve ona su sağlayan Pir Eyyüb Su Yolları'nın bakımının yapılması icab ediyordu. Ancak gerekli para olmadığından hamamın bakım ve onarımı yapılamıyordu. 10 temmuz 1800 (17 Safer 1215) yılında vakfın mütevellileri Kayaoğlu Halil Ağa b. Bekir Ağa, mahkemeye gelerek bahsi geçen hamamın kazan ve külhane vesair mahallerinin harab olup üç senedir hiç icar alamadıklarını, ayrıca vakfın borcu olup, tamir edilmesi gereken su yolu ile birlikte hamamın imarı için 3000 kuruş'a ihtiyaçlarının olduğunu beyan etmişlerdi. Bunun üzerine Köse Mustafa Paşa'nın hamamın kendi mülkü olması şartıyla vakfın borcunu ödeyerek hamamı ve su yollarını tamir ettirebileceğini bildirmişti.²⁷⁴ Bu teklifin kabulü, hamamı yıkılmaktan kurtarmıştır.

Bu tarihten sonra da tamir ve onarım geçirdiğini sandığımız hamam, bugün hizmete açıktır.

3-Hatip Hamamı

Bu hamamın ne zaman ve kim tarafından yapıldığını bilemiyoruz. Divriği'de Hatip Efendi Hanı ile bir irtibatı var mıydı? Hanı yaptıran Ömer efendi bu hamamı da yaptırmış olabilir mi? Bu noktaları aydınlatabilecek elimizde hiç bir vesika bulunmamaktadır.

²⁷¹N. sakaoglu, hamamın yapım tekniği kullanılan mozaiklerden, plan ve kurnalardan Mengücekoğulları dönemine ait olacağını söylemektedir. bkz. N. Sakaoglu, **Mengücekoğulları**, s. 209

²⁷² Hacı Ali Kaya'nın vakfiyesi için bkz. **VGMA** 449/147 karşılaştır 1862/302-305

²⁷³ Bkz. aynı vakfiye

²⁷⁴ **DŞS** 78/78

1714 (1126) yılında var olduğunu gördüğümüz²⁷⁵ Hatip Hamamı hakkında en tafsilatlı bilgiyi 21 Ocak 1808 (29 Z. kade 1222) tarihli bir belgeden elde ediyoruz.²⁷⁶ Bu kayıta, bahsi geçen hamam "çarşı kurbünde", erkek ve kadın olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olduğu belirtilmektedir. 1808 yıllarında hamamın, kadınlara ayrılan kısmı yirmi yıldır çalışamaz durumda olup, tamiri için 2500 kuruş'luk bir masraf gerekiyordu. Öte yandan "avret hamamının" harabe olması "rical hamamına" da zararı olup, bu kısmın da 1500 kuruş'luk tamire ihtiyacı vardı.

Mustafa Paşa, bu hamama da el atarak "hâlî ve hârâb" olmaktan kurtarmıştır.²⁷⁷

F-SU YOLLARI VE ÇEŞMELER:

Susuz hayat düşünölemeyeceğinden insanların toplu halde yaşadıkları şehirler hakkında araştırma yapılırken, su tertibatı hakkında da malumat vermek gerekir kanaatindeyiz. İnsanlar, şehir veya kasabaların dışarısında ancak buralara yakın yerlerde kaynaklar bularak, kuyular kazdırarak, bentler yaptırarak elde ettikleri suları hususi surette yaptırdıkları yollarla şehre getirerek belli bir plan dahilinde tevzi etmişlerdir.²⁷⁸

Hemen her evde bir sarnıcın bulunduğu Divriği'de²⁷⁹ en eski su yolu Ahmed Şah'ın yaptırmış olduğu su yoludur. Mengücekoğulları dönemine ait olan bu su yolu, yapılan tamir ve ilave edilen su yolları ile günümüze kadar fonksiyoner olmuştur. İnceleme dönemimizde de yeni kaynak suyu ilave edilmiştir. 3 Haziran 1819 (21 Şaban 1235) tarihli bir mütevellî kaydında Nurşinlizâde El-Hâc Veli Ağa'nın

²⁷⁵ HD 1118/27a; ayrıca hamamın vakfının mütevellîlik kaydı için bkz. HD. 1088/13a

²⁷⁶ DŞS. 78/209

²⁷⁷ Mustafa Paşa vakfa ait "avret hamamına" karşı İnce Hark mevkiinde 6 çeriklik bir kıt'a tarlayı vakfa vererek avret hamamını mülkiyet üzere tasarrufuna geçirmesine "taraf-ı ser"den izin verilmişti. Yine aynı kayda göre 3'te 2'si vakfı 3'te 1'i Mustafa Paşa'nın olan erkek hamamına da Paşa'nın "ruyet" etmesine karar verilmişti. bkz. DŞS. 78/209

²⁷⁸ Osman Ergin, Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi, s. 40

²⁷⁹ Hasan Tahsin, Sivas Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, İstanbul 1932, s. 171s

vakfiyesinde Divriği'nin Görnek Dağı'nın üstündeki suyun kanalla Ahmed Şah Suyuna "idhal" edildiğini görüyoruz.²⁸⁰

Ahmed Şah Suyundan başka Yigen Mehmed Ağa'nın getirmiş olduğu su da şehrin en eski su kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Ocak sonları 1607 (Evail-i Şevval 1016) tarihli vakfiye kaydına göre Divriği ahalisinden Dergah-ı ali mutasarrıflarından Mehmed Ağa ibn Yusuf Ağa "kaza-i mezkurenin kal'asına ve nefsi-i şehre", "emr-i padişahi mu'cebince ve hüccet-i şer'iyye muktezasınca" su yolu yapmıştır.²⁸¹ Öyle anlaşıyor ki bu tarihlerde artık Ahmed Şah Suyu şehre kifayet etmiyordu; muhtemelen şehir halkının merkeze yaptıkları arz sonucu, Mehmed Ağa'ya bu görev verilmiştir. Serçeşmesi Hazgerek karyesinde bulunan bu su yolu²⁸² günümüze kadar gelebilmiştir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin bağlar semtine doğru hızlı bir şekilde büyüdüğünü biliyoruz. Şehrin bu kesimine ise El-Hâc Süleyman Ağa bin El-hâc Osman Ağa su getirmiştir.

Süleyman Ağa, Han Deresi ve Feth-i Bab nam mevzilerden celbettiği suyu mezkur havalideki halkın istifadesine sunmuştur.²⁸³

Bir de Pir Eyyüb mevziinden getirilen su var ki bu da Hacı Mehmed bin Hacı Ali Kaya tarafından Ağustos başları 1667 (Evasit-ı Safer 1078) yılından önce getirilmiştir.²⁸⁴ Hamam-ı Sufla (Aşağı Hamam)nın da bu sudan istifa ile çalıştığını bildiğimiz su yolu, 1800 (1215) yıllarında harab bir vaziyette olmasından dolayı Köse Mustafa Paşa 3000 kuruş (hamam ile birlikte) harcayarak su yolunu yeniden tamir eylediği gibi bundan sonrası için de bakım işini üstlenmiştir.²⁸⁵

²⁸⁰ DŞS. 79/96, 76/21

²⁸¹ VGMA. 584/4 karş. VGMA 2237/1-2

²⁸² Bu su yoluna Yigen Mehmed Ağa tarafından Cedide Köyü, Mansurlu ve Künik nam iki mezra ve karye-i mezkurda vaki memlihadan sülüs hissesini su yolunun tamier vs masraflarına vakfetmiştir. Ancak vakfiyede bulunmayan Hurufat ve sicil kayıtlarında gördüğümüz mütevellî kayıtlarında Yigen Mehmed Ağanın Pir Eyyüb ve Niğ nam mahallelerin mahsulatını su yollarının tamir ve termimine ayırdığını görüyoruz. Bunlar ya vakfiyede geçen Mansurlu ve Künik mezarlarının diğer adları olmalı yahutta vakfiyeye sonradan ilave edilmiştir. bkz. HD. 550/11, 1117/2, 1090/216, 1084/25, 1096/49

²⁸³ VGMA 1760/358-59, 10C. ahir 1100 (1 Nisan 1689) tarihli vakfiye

²⁸⁴ VGMA. 1862/302-305

²⁸⁵ bkz. DŞS. 78/78

Esasen su yollarının tamir ve bakımı için bir takım malların vakfedildiğini biliyoruz. Fakat zaman içinde bu bakım ve onarım işine vakfın "gallâtı" kafi gelmediği gibi zaman zaman da mütevellilerin bu işi ihmal ettikleri bilinmektedir. Mesela Divriği'de 13 Nisan 1773 (20 Muharrem 1187) tarihinde başta kale dizdarı, sair ahali-i kale ve kale muhafızları meclis-i şer'e gelerek, kal'a-i mezbûrede cereyan eden su yolunun tamirine bakılmayarak vâkıfın şart eylediği âkârın zabt ve telef edildiği şikayet edilmiştir. Yapılan duruşma sonucu müteveli olan Süleyman Ağazâde İbrahim ağa, "bundan böyle su yollarını kemekân tamir ve termim idüb kusur ider isem hıyanetim zahirdir... azl olmağla müstehak olduğu taahhüdü" alınmıştır.²⁸⁶

Kendine has yollarla şehre getirilen suyun tevzii şüphesiz çeşmelerle olmaktadır. Fakat biz, şehirde nerelerde ve ne kadar çeşme var bunu tam olarak tesbit edemedik.Şehirde umumi olarak halkın faydalandığı su sebilleri bulunmaktaydı ki bunlardan bir tanesini misal olarak vermemiz gerekirse, Bekir Çavuş Hamamı etrafındaki su sebilleridir.²⁸⁷ Ayrıca müstakil sebillerin bulunduğu ²⁸⁸ şehirde pek çok evin önünde su kuyusunun olduğu görülmektedir.²⁸⁹

Bu su yollarının bakım ve onarımı için buraları ilk yaptıranların dışında şehir ahalisinden bazı zevatın da gerek para gerekse gayr-ı menkul vakfettikleri²⁹⁰ , yahut vakıf gelirlerinden suyun çahken ve suyolcusuna hisse ayırdıkları müşahede olunmaktadır.²⁹¹

²⁸⁶ bkz. DŞS. 83/326

²⁸⁷ bkz. Mehmed Şehrişli İbrahimbeyoğulları Murtezave İsmail beylerin vakfiyesi Arabcası VGMA 581/ 364 trc. 1967/396-97

²⁸⁸ SVBM. Vakıfnâme ve bu mahiyette İlâmat Defteri s. 20'de El-Hâc Veli bin El-hâc Hüseyin Ağa vakfiyesi; DŞS. 82/127'de Ömerbeyzâde El-Hâc Hüseyin Ağa'nın vakfiyesi

²⁸⁹ Bu durumun diğer Anadolu şehirlerinde de öyle olduğunu sanıyoruz.msl. bkz. Konya için Y. Küçükdağ, agt, s. 71; Divriği için bkz. VGMA. 2108/219, DŞS. 82/145, 82/147

²⁹⁰ mesela Zeliha Hatun Mahallesinde Durduoğlu İbrahim Ağa b. El-Hâc Hasan mahalle-i mezburun da istifade ettiği Kayaoğlu su yolunun tamir ve termimi için 100 krş vakfetmiştir.bkz. DŞS. 76/94

²⁹¹ Zeliha Hatun mahallesinde Küçük Alemdar Mustafa ağa b. 17 Safer 1214 (21 Temmuz 1799) tarihli vakfiyesinde Yigen Ağa suyu ile Ahmed Şah Suyu çahkanlarına 20'şer para verilmesi istenmektedir. bkz. DŞS. 81/68, 83/207

IV-TİCÂRİ MEKÂNLAR

A-ÇARŞI VE PAZAR YERLERİ:

İslam şehir tarihi araştırmacıları, İslam şehrinin üç temel özelliğinden biri olarak pazarının olmasını kaydederler. Bedesten ve Cuma Camii etrafında odaklaşan şehrin²⁹² sük-ı sultânisi de şüphesiz şehrin bu merkezî kısmını ifade için kullanılıyordu. Üstü kapalı pazarları ifade eden çarşılar²⁹³, bez satılan yer anlamına gelen, "bezzazistan" biçiminde kayıtlarda yer alan bedesten, sadece bez değil, kıymetli mallar ile antika eşyanın alım satımına tahsis edilmiş olan kapalı çarşılardır.²⁹⁴

Divriği'nin çarşı ve pazar yerleri, şehrin kuzeydoğusunda yer almakta olup, fiziki konumuna göre oldukça aşağıda kalan ve birbirine çarpaz sokaklardan oluşmaktadır.²⁹⁵ Evliya Çelebi, Divriği çarşı ve pazarını "çarşı ve bazarı gayet müzeyyen olup, yollarının üzeri mesturdur." diye tavsif eylemektedir.²⁹⁶

Divriği'de elimizdeki vesikalara göre bezzazlar sükı, dikiciler sükı, cullah sükı, köşkerler sükı, nalbantlar sükı²⁹⁷ gibi vesikalarda geçen ifadelere bakılırsa, diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Divriği'de de muhtelif esnaf gruplarından her biri "sük-ı sultânî" diye isimlendirilen umumî cadde yahut çarşının belirli yer ya da sokaklarında hizmet görüyorlardı. 1930 yıllarında Sivas vilayeti üzerine çalışan Hasan Tahsin, Divriği çarşısının, 9-10 sokaktan ibaret

²⁹² Bu konuda bkz. Gönül Tangut, "Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekansal Dağılımı", VII. Türk Tarih Kongresi, Ank. 1973, s. 778; ayrıca Özer Ergenc, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Sosyal Yapıya Etkileri", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 106

²⁹³ M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 331; Osman Ergin, "Çarşı" İ.A., C. III, s. 300

²⁹⁴ Mübahat S. kütükoğlu, "Osmanlı Esnafında Oto-kontrol", *Ahilik ve Esnaf, Konferanslar ve Seminerler*, İst. 1986, s. 60; Doğan Kuban, *Türk Şehri*, s. 72; M. Çetin Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, İstanbul 1988, s. 189; Ruşen Keleş, *Şehirciliğin Kuramsal Temelleri*, Ankara 1972, s. 25

²⁹⁵ Hasan Tahsin, *Sivas Vilayeti*, s. 59

²⁹⁶ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, C. III, s. 313

²⁹⁷ Bu esnaf sükılarına bir kaç örnek için bkz. *DŞS.* 79/77, 78/140, 82/81, 80(145, 118, 74/ 6, 79/263, 74/172, 78/222, 78/140, 81/ 78, 81/48

olduğunu söylemektedir²⁹⁸. Esasen bugün de Divriği esnafının yerleşme planında fazla bir değişikliğin olmadığı gözlenmektedir.

B-BEDESTEN

Şehrin, ekonomik faaliyetlerinin icra edildiği "sûk" denen esnaf çarşılarının arasında yer alan bedesten ve hanları²⁹⁹, bütün Anadolu şehirlerinde görmek mümkündür.³⁰⁰ Bez satılan yer anlamına gelen "bezzâzistân" biçiminde kayıtlarda yer alan bedesten, sadece bez değil, sonraları kıymetli mallar ile antika eşyanın alım satımına tahsis edilmiş olan kapalı çarşılardır.³⁰¹

Divriği'de, tarihçesinin Mengücekoğullarına kadar uzandığını sandığımız Bedesten, Kaleardı Mahallesiinde bulunuyordu.³⁰²

İnceleme dönemimizde doğrudan bedesten ile alakalı bir belgeye rastlamadık. Ancak 14 Şubat 1779 (27 Muharrem 1193) tarihli bir satış hüccetinden Süleyman Ağa Mahallesi sâkinlerinden Calabvirrdizâde Ahmed Ağa b. Memiş Ağa'nın "Bezzazlar sûkında vaki bir bab bezzaz dükkanının" 110 kuruş'a Molla Mehmed'e satıldığını görüyoruz.³⁰³ Yine 9 Haziran 1788 (15 Ramazan 1203) tarihli bir başka hüccette Ozanoğlu Halil Ağa'nın zevcesi Hatice binti El-Hâc Abdullah'ın "çarşı ortasında vaki bir bab bezzaz dükkanı Veyiszâde

²⁹⁸ Hasan Tahsin, *age*, s. 205; XIX. yüzyıl sonları hakkında bilgi veren Kamusu'l-Alam'a göre ise Divriği çarşısında bu yıllarda 520 dükkan bulunmaktaydı. Bkz. Kamusu'l-Alam, s. 2220

²⁹⁹ Yusuf Oğuzoğlu, "Anadolu Şehirlerindeki Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler", V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, TC Kültür ve Turizm Bak. Eski Eserler Müzeler Gen. Müd., Ankara 1987, s. 3

³⁰⁰ R. Özdemir, Ankara, s.25 ; Ömer Demirel, II Mahmut Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim Tüketim İlişkileri, Ank. 1989, s. 26

³⁰¹ O. Ergin, "Bedesten", İA C. II, s. 440

³⁰² Bugün tamamen yıkılmış durumdadır

³⁰³ DŞS. 74/172

Abdullah Bey'e 300 kuruş'a satılmıştır.³⁰⁴ Bu belgelerden hareketle çarşı ortasında Bezzazların bulunduğuna şahit oluyoruz ama bu dükkanlar, Bedesten'in içinde mi yoksa dışında mı yer alıyor bunu kesin bir şekilde söyleyemiyoruz.

c-HANLAR:

Şehir içindeki hanlar genellikle esnaf çarşıları içinde yer alan, çoğu iki üç katlı, aralarında ve çevrelerinde dükkanlar, avlularında ahırlar olan yapılardır.³⁰⁵

Divriği'de şu hanlar bulunmaktaydı:

1-Vecheddin bin Satılmış Hanı:

Bu adla bir hanın varlığını, kaynaklarda "Vecheddin Han Mescidi"³⁰⁶ "Han Satılmış Han Mescidi"³⁰⁷ "Hacı Satılmış Binası Hanı"³⁰⁸ diye geçen kayıtlardan anlamaktayız. XVI. yüzyılda da Vecheddin bin Satılmış mescidi bulunduğuna göre³⁰⁹, bu han, XVI. asırdan önce yapılmış olmalıdır.

2-Sincar Hanı:

Bu hanın varlığına dair en eski kaydı yine hurufatta bulmaktayız. 1721-1722 (1134) tarihli bir belgede hanın Şeyh Dursun evkafından olduğu anlaşılmakla beraber ne zaman yapıldığı, içerisinde kaç dükkanın yer aldığını bilemiyoruz.³¹⁰

3-Hatip Ömer Hanı

Divriği sükında yer alan han, Hatip Ömer Efendi tarafından bina edilmiştir. Vakfiyesi elimize geçmeyen bu hanın ilk yaptırıldığı zaman 30 adet dükkanı

³⁰⁴Y. Oğuzoğlu, **agm**, s. 4

³⁰⁵ HD. 565/72

³⁰⁶ HD. 1132/259

³⁰⁷ HD. 1118/varak 30

³⁰⁸ Bkz. E. Gülsoy, **agt** s. 21; burda bu mescid hakkında bilgi verilirken, mescid evkafının 613/1216-1217 tarihli vakıf-namenin olduğunu söylemektedir ki buna göre bizim varlığından söz ettiğimiz hanın tarihçesi de büyük bir ihtimale göre bu tarihlere kadar gitmektedir.

³⁰⁹ HD. 1118/varak 31; ayrıca bu hanın vakfının mütevelliliği için bkz. VGMA. 5885/23

³¹⁰ HD.1117/3, HD 545/22, HD 1100/231, 550/12

bulunmaktaydı.³¹¹ Yapılış tarihini bilemediğimiz bu han, 1659-1660(1070) yılında çıkan yangında 16 dükkanla birlikte harab olması üzerine, Hatip Ömer'in evladı zükurundan Osman Efendi'nin hem han hem de 16 adet dükkanı "müceddeden inşaa" ederek bir müddet mülkiyet üzere tasarrufundan sonra "Vâkıf-ı evvel misülli" han ve dükkanları vakf ederek "vâkıf,ı sâni" olduğu anlaşılmaktadır.³¹²

4-Kuloğlu Hanı

"Sûkı Sultânî"de" bulunmaktaydı.İlk olarak kim tarafından ve ne zaman yapıldığını bilemiyoruz. Ancak Divriği çevresindeki bu hanın XVIII. yüzyıl sonlarında harab olmasından dolayı, hanın bulunduğu arsa üzerinde "müceddeden" Eski Rakka valisi Köse Mustafa Paşa "derununda" 39 adet dükkanı bulunan yeni bir han inşa ettirmişti.³¹³ N. Sakaoğlu, Köse Paşa'nın dükkanları müslümanlara kiralayarak, bunlara dokuma tezgahı kurdurttuğunu söylemektedir.³¹⁴

5-Kayaoğlu Hanı

Böyle bir hanın varlığını 1753-1754 (1167) tarihli Bezzazistan Mahallesi sakinlerinden Kayaagazâde Osman Ağa'nın vakfiyesinden dolayı haberdar olmaktadır.³¹⁵ Kaya Ağa merhumdan irsen intikal eden "malumu'l-hudud" han diye geçen kayıta, bu "malumu'l-hudud" maalesef bilgimiz dahilinde değildir. Yine 1832-1833 (1248) tarihli bir vakfiyeden bu hanın çarşı içerisinde Kuloğlu Han'ın yukarı kesimlerinde olduğu anlaşılmaktadır.³¹⁶

V- İDARİ MEKÂNLAR

³¹¹ HD. 1100/233, 1088/varak 13, 568/185, 1096/214

³¹² 14 Rahir 1214 tarihli bir vakıf için bkz. VGMA 2103/33 karş. VGMA 596/178

³¹³ N. Sakaoğlu, *Köse Paşa Hanedanı*, s. 92

³¹⁴ VGMA 2103/319 karş. 594/251; aynı vakfiye SVBM 2 no'lu defter, s. 349-40

³¹⁵ El-Hâc Veli b. El-Hâc Hüseyin Ağa vakfiyesi SVBM vakıf-name ve bu mahiyetteki ilâmât defteri(Divrik), s. 20

³¹⁶ HD 1118/varak 31

A-MÜTESELLİM KONAĞI:

Evliya Çelebi, çarşıbaşında bulunan Paşa Sarayından söz etmektedir.³¹⁷ Bu sarayın ne zaman ve kim tarafından yapıldığını bilemiyoruz. Ancak, bizim inceleme dönanimizde şehirde, merkezin en yetkili idarî temsilcisi durumunda olan mütesellimin kiralık konakta ikamet ettikleri görülmektedir.³¹⁸

XIX. asrın sonlarında şehre gelen V. Cuinet te idarecinin resmî ikametgâhının hükümetçe kiralanmış eski ahşap bir konak olduğunu söylemektedir.³¹⁹ Mesarif defterlerinde belirtilen bu kiralık konağın yerini tam olarak bilemiyoruz. Ancak Cuinet'e bakılacak olursa mütesellim konağının şehrin güneybatı kesiminde "yeni şehir" diye anılan kısımda yer almaktaydı.³²⁰

Şer'iyye sicilinde "umur-ı memleket sarf olunan mebalığın cümle ma'rifetiyle hesap olunub salyane" olarak tevzi' edilen iki mesarif defterinde, mütesellim ağa'nın oturduğu konak için 1822-1823 (1238) yılında aylık 100 kuruş ödenmekteydi. Ayrıca bu konağın tamiri için de bir takım masraflar yapılmıştır.³²¹

Yine aynı dönemde konağın meşrufatı için "ehl-i sük ihtiyarları yediyle" 1077 kuruş, yine döşemenin bir parçası olan yastık ve yuvarlama için de voyvodadan alınan 450 kuruş sarf olunmuştur.³²²

B-MAHKEME BİNASI:

Bir tarafı mahkeme-i şer' için ayrılan, diğer kısmında kadının evlad-ı iyali ile birlikte yaşadığını sandığımız³²³

³¹⁷ HD 1118/varak 31

³¹⁸ bkz. 15 Receb 1238 tarihli Mesarif Defteri, DŞS. 76/66; 15 Z.hicce 1238 tarihli Mesarif Defteri DŞS. 76/54-55

³¹⁹ V. Cuinet, *Turquie d'Asie*, s. 685

³²⁰ N. Sakaoglu, tarif edilen bu konağın Köse Mustafa Paşa'nın konağı olduğunu söylemektedir. N. Sakaolu, *Köse Paşa Hanedanı*, s. 10

³²¹ Zikredilen mesarif defterinden (DŞS 76/66) "zımmı temürçülerden mütesellim ağa'nın konak tamerine verdikleri iki batman, mih bahası 25 kuruş, subaşı yediyle yine konak tamiri için mih ve Asiye Hanım'ın direğine 74 kuruş; DŞS 76/54-55'de konak tamerine verilen mih vs temür aletlerine 99 kuruş, ayrıca 4 aylık konağın kirası ile birlikte tamerine 602 kuruş verilmiştir.

³²² DŞS. 76/54-55

³²³ 1841 yılında Ankara'da mahkeme için kiralanmış bir konağın bir tarafı mahkeme olarak, bir tarafı da naibin harem dairesi olarak

mahkeme binası, Divriği'de XVII. yüzyılda Ulu Cami yakınlarında idi.³²⁴

İnceleme dönemimizde mahkeme binasının varlığına dair hiç bir belgeye rastlamadık. Sicillerde "meclis-i şer' ", "taraf-ı şer' " diye zikredilen yer neresiydi? Buna dair elimizde hiç bir vesika bulunmamaktadır. XVIII.-XIX. yüzyıllarda da, Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılda bahsettiği mahkeme binası, tamiratı yapılmış olarak, hizmette olmalıdır.

kullanılmaktaydı. bkz. R. Öztürk, **Ankara**, s. 47; ayrıca XVI. yüzyıl sonlarında Ankara ve Konya'yı karşılaştırarak inceleyen Ömer Ergenç de buralardaki mahkeme binalarının da aynı şekilde kullanıldığını söylemektedir. bkz. Ö. Ergenç, **agt**, s. 15-46

³²⁴ Evliya Çelebi **Seyahatnamesi**, C. III, s. 212

İKİNCİ BÖLÜM

İDARÎ YAPI

Osmanlı taşra teşkilatında temel idârî birim sancaktır; sancaklardan beylerbeylik veya eyalet denilen daha büyük idari yapılar oluşmuştu. Eyaletin başında bulunan beylerbeyi, burada hükümdarın otoritesini temsil eden en yüksek yöneticidir. Eyaletteki her sancağa doğrudan doğruya bir sancak beyi atanırken, paşa sancağı diye adlandırılan biri beylerbeyinin yönetimine bırakılmıştı. Esasen Osmanlı kanunlarının uygulanmasında kendisine geniş yetkiler tanınan paşa sancağının yöneticisi olarak beylerbeyinin, herhangi bir sancak beyinden farkı yoktu. Sancakbeyine gelince o da sancağın en tepesindeki yönetici olup, beylerbeyi gibi hükümdarın kulları arasından bu göreve atanmaktaydı.¹

Coğrafi ve tarihi şartlar sonucunda oluşan sancakların, idarî ve hukukî bakımdan birbirlerinden ayrılmaları kesinlikle söz konusu değildi. Temelinde tımar sisteminin ortaya çıkardığı bu sancaklar, kaza, nahiye ve köy gibi alt birimlerden oluşmaktaydı.²

XVII. yüzyıla gelindiğinde merkezdeki işsiz vezirlerin sayısının artmasından dolayı, eyaletler ve hatta bazı sancaklar

¹ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300 - 1600*, London 1973 s. 117; Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Uleması İİ İdaresi*, İstanbul 1978, s. 20-29; Yusuf Halaoğlu, "Osmanlılarda Hakimiyet Anlayışı ve Devlet Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* . C. 12, İstanbul 1989, s. 366-69; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Dsantralizasyona Dair Genel Gözlemler" *Belleten* XXXVIII/152 (Ekim 1974), s. 265-66; M. Ali Unal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 41.

² M.Kunt, *age*, s. 2.

bu vezirlere verilmeye başlanmıştır.³ XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Osmanlı sancaklarının büyük çoğunluğu paşalar elinde arpalık olarak idare olunmaktaydı. Özellikle vezir rütbesinde olanlar İstanbuldaki muhitlerinden uzaklaşmak istemedikleri için arpalıkları olan sancaklara, geçici olarak bakacak demek olan mütesellimi gönderiyorlardı. XVIII. yüzyılda uzun süren savaşlardan dolayı sancakbeylerinin seferde bulunmaları, ya da uhdelerine başka görevleri de almaları sebebiyle sancaklarına bir türlü gelememelerinin yanında, bozulan timar sisteminin de mütesellimliği müesseseleştiren temel sebepler arasında sayılabilir⁴.

Sancakların idaresinde başlangıçtan beri iki temel yönetici bulunmaktaydı: biri yargıyı temsil eden kadı; diğeri de yürütmeyi işleten ve kadının aldığı kararları icra eden bey/(beylerbeyi, sancakbeyi, sonraları mütesellim) idi.⁵ Ancak bunların idari yapıda görev alan dizdar, yeniçeri serdarı, alaybeyi, kethüda yeri gibi bir takım görevlilerin bulunduğunu da burada zikrederim. Bir de XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren taşrada varlığını hissettiren bir ayan zümresinin olduğunu hemen belirtmek gerekir kanaatindeyiz⁶.

Yukarıda genel hatları ile anlattığımız sistem, Tanzimat'a kadar devam etmiştir. Tanzimatın ilanından sonra idari teşkatımızda da ıslahata girilerek, ilk olarak valilerin nüfûz ve yetkileri azaltılıp kendilerine sadece asayiş işleri bırakılmıştı. Bu tarz bir düzenlemenin asıl amacı vergilerin daha iyi toplanmasını sağlamak olduğundan mâlî işler, merkezden padişah tarafından "muhassıl-ı emvâl" adıyla tayin olunan geniş salâhiyetli amirlerin eline verilmişti. Öte yandan

³ Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi" TAD, C. IV, s. 6-7(1966), Ankara 1989, s. 41

⁴ M. Akdağ, *age*, s. 214-16; Musa Çadırcı, "II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu", A.Ü. DTCF Dergisi, C. XXVIII, s. 3-4, 1970, Ankara 1977, s. 287-88; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", A.Ü. DTCF Dergisi, C. XXVIII, s. 3-4, 1970, Ankara 1977, s. 370-71.

⁵ H. İnalcık, *age*, s. 104; Y. Yücel, "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ulehasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleten*, S. 163, s. 495.

⁶ Ayanlık konusunda bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", TAD, 1970-1974, C. XVIII-XII, s. 14-23, Ankara 1975, s. 51-61; ayrıca bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1977.

idarenin her kademesinde halkın katıldığı idare meclisleri teşkil edilmiştir.⁷

Osmanlı Devleti'nin taşra idaresi hakkında bu umumi bilgiyi verdikten sonra bugün Doğu Anadolu bölgesinde Sivas vilayetine bağlı kaza merkezi olan Divriği'nin idari konumuna bakmak istiyoruz.

I- DİVRİĞİ SANCAĞI'NIN İDARİ DURUMU

Osmanlı Devleti'nde ilk beylerbeylik Rumeli'de yapılan fetihler sonucu Sultan I. Murad zamanında (1362) tesis edilmişti. Anadolu beylerbeyliği ise Kütahya merkezli olup Yıldırım Bayezid tarafından teşekkül ettirilmiştir(1393). Sonraları yaygınlaştırılacak olan beylerbeyliğin üçüncüsü Kadı Burhaneddin Devleti'nden ele geçirilen topraklar üzerinde kurulmuştu. Başlangıçta Amasya merkezli olan Rum beylerbeyliği Tokat ve Sivas havalisini de muhteviydi.⁸

XVI. yüzyıla gelindeğininde Canik, Çorum, Karahisar-ı Şarkî, Trabzon, Malatya, kemah, Bayburt'un da dahil olduğu Eyalet-i Rum'a, Divriği, Merc-i dâbık (1516) zaferini müteakiben katılmıştır⁹

Sancak olarak organize edilen Divriği'nin XVI. yüzyılda biri "nefs-i Divriği", diğeri Darende olmak üzere iki kazası bulunuyordu.¹⁰ Bu yüzyılda Divriği kazasının 8 nahiyesi ve bu kazalara bağlı 150 köy ile 238 adet mezrası bulunmaktaydı(bkz. tablo I). XVIII-XIX. yüzyıla gelindiğinde kazanın nahiye ve onlara bağlı köy sayısında bir azalma söz

⁷ Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal tepkiler", *Belleten*, C. XXVIII(Ankara 1964), s. 625; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ank. 1991, s. 22; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Ankara 1974, s. 18.

⁸ Bu beylerbeyliklerin kuruluşu hakkında bkz. M.Tayyib Gökbilgin, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952, s. 6-7; aynı yazar, "15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", *VD. S. VI*, İstanbul 1965, s. 51-60; Ahmed Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rum Beylerbeyliği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, s.5, İstanbul 1990, s. 289-99; M. Cetin Varlık, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Teşkilatında Kütahya", *TAD*, İstanbul 1987, S. 2, s. 202.

⁹ Hoca Saadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, C. 4, İstanbul 1979, s. 292 (Haz. İsmet Parmaksızoğlu); J.V.Hammer, "Devlet-i Osmaniyye Tarihi", IV (Çev. M. Ata), İstanbul 1330, s. 195-196.

¹⁰ Ersin Gülsoy, *agt*, s. 7; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 193

konusudur. Bunda küçük yerleşim birimlerindeki anarşik ortamın tazyikiyle daha büyük yerleşim yerlerine göçün tesiri olduğunu sanıyoruz. Bu yüzyıllarda 6 nahiye ve onlara bağlı toplam 86 köy görünmektedir. Ancak bu yüzyılda Divriği sancağının kaza sayısı ikiden altıya yükselmiştir.¹¹ XVI. yüzyılda Darende'nin nahiyesi olan Ayvalı ve Gürün'ün¹², dışında Alacahan ve Aşudi adındaki yerleşim birimlerinin de XVIII. yüzyıldan itibaren sancağın kazaları arasında görülmektedir.

XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Divriği'nin Nahiye ve Köy Sayıları (Tablo I)

Nahiye Adı:	XVI. YY		XVIII-XIX. YY
	Köy:	Mezra'	Köy:
1-Anzagir	25	18	16
2-Dumluca	21	48	-
3-Durdul	13	21	-
4-Hamo	11	22	10
5-Hikme	24	44	-
6-Kesme	13	13	14
7-Sevir	20	32	14
8-Ziniski	23	40	13
9-Göresin	-	-	19
Toplam	150	238	86

Bu tablo E. Gülsoy'un tezi ile Divriği Şerhiye Sicilinde tesbit edilen salyanelerden hareketle hazırlanmıştır.

Eyalet-i Rum'un Divriği sancağından istediği deve, zehair ve neferat sancak merkezinde kazalara taksim edilmekteydi. Bu taksim esnasında da şüphesiz bu kazaların demografik ve iktisadi vaziyetleri göz önünde bulundurulmaktaydı. Tablolaştırdığımızda gerek zehair ve deve, gerekse neferat taksimatında hemen hemen aynı oranlar muhafaza edilmiştir (bkz. Tablo II ve III). Buna göre bu kazaların içinde Darende ve

¹¹ Bunu sicillerdeki eyaletten sancağa gönderilen zehair, deve, neferat buyruktularından, sancaktan kazalara tevzii edildiğini bildiren vesikalardan çıkarmaktayız. Bu vesikalar için bkz. DŞS. 74/73, 156; 75/44-45, 47; 76/3, 12, 83, 87; 78/54, 83, 163, 220; 79/158, 211, 212, 119, 267, 46, 266, 273, 278, 279; 1/17;

¹² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s. 193.

Ayvalı %50'lik oranla¹³ ilk sırayı alırken, %30 ile Divriği ikinci, onu %10'la Alacahan ve %4 ile Aşudi izlemektedir (bkz. tablo II).

Divriği Sancağında Asker Bedelatının
Kazalara Dağılımı (Tablo II)

Kaza	1822-23(1238)				1827-28 (1243)			
	Süvari adet	%	Mübaşiriye ücret	%	Süvari adet	%	Piyade adet	%
Nefsi Divriği	30	%30	1650	%30	25	%39	17	%34
Darende ve Ayvalı	50	%50	2750	%50	17	%26	14	%28
Alacahan	14	%14	785	%14.5	8	12.5	7	%14
Aşudi	6	%6	314	%5.7	3	%	2	%4
Gürün					4	%4.6	3	%6
Toplam	100		5499		8	%12.5	7	%14
					65		50	

Divriği Sancağında Deve Bedelatının Kazalara
Dağılımı (Tablo III)

Kaza	1811(1226)		1222-23(1238)	
	adet	%	adet	%
Nefs-i Divriği	9	% 30	6	%
Darende/Ayvalı	15	% 50	10	% 50
Alacahan	4	% 13	2/3 rub'	% 13.8
Aşudi	2	%7	1/1 rub'	% 6.2
Toplam	30	% 100	20	% 100

Tablolar Divriği şerhiye sicillerindeki bedelat
kayıtlarından faydalanılarak yapılmıştır.

¹³ Yapılan taksimatlarda bu iki kazanın salmaları birlikte yazılmaktaydı. Sadece 1243 (1827-28) tarihli neferat taksiminde sancağın 50 piyade, 65 süvarisinden 17 süvari ile 14 piyadesini Darende verirken, 8 süvari ile 7 piyadesini Ayvalı kazasının verdiği görülmektedir. Bu verileri sancak bazında orana vurduğumuzda Darende'nin katılım payı %26-28 iken, Ayvalı'nunki %12-14 civarında kalmaktadır. bkz. DSS. 76/83

Sancağın %30'luk bir potansiyeline sahip olan Divriği kazasının, yukarıda da zikrettiğimiz gibi XVIII.-XIX. yüzyıllarda altı nahiyesi bulunuyordu. Yine burada da bu nahiyelerin potansiyel durumları hakkında bir fikir sahibi olmak için, yılda iki kez düzenlenen tevzi defterleri esas alınarak bir kıyasa gidilmiştir. Buna göre 1779'larda tevzi edilen salyanelerin %17'sini şehir merkezi verirken, bu oran zaman içinde yükselmiştir¹⁴

Divriği Kazasına Tevzi Edilen Salyanenin Şehir Merkezi ile Bağlı Nahiyelere Dağılımı (Tablo IV)

Nahiyenin Adı	Ekim 1779 Salyane Mikdarı %	Mayıs 1798 Salyane Mikdarı %	Aralık 1798 Salyane Mikdarı %	Şubat 1822 Salyane Mikdarı %	Ağustos 1822 Salyane Mikdarı %
Anzagir	1532 16.1	972 16.2	952 14.4	3039 14.6	4542 14.4
Göresin	1061 11.2	967 16.1	982 14.8	3680 17.7	5043 16
Hamo	963 10.1	675 11.3	710 10.7	1829 8.8	2713 8.6
Kesme	3077 32.4	1527 25.5	2067 31.7	5845 28.5	9187 29
Sevir	1755 18.5	973 16.2	998 15	2785 13.4	4628 14.7
Ziniski	1100 11.7	855 14.8	925 14	3601 17.3	5470 17.3
Nahiyelerin Top.Sal.Kaz aya Oranı	9498.....83	5999.....75	6634.....76.8	20779.5.....69.8	31583.....70.1
Şehir Sal. ve Kazaya Oranı %	1950.....17	2000.....25	2000.....23.2	9000.....30.2	13500.....29.9
Kazanın Toplam Salyanesi	11448	7999	8634	11779.5	45083

Tablo DŞS'deki Salyane Defterlerinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

¹⁴ Öyle zannediyoruz ki bu yüzyıllarda köylerde anarşinin fazlalığından dolayı köyden şehri göç olmuştur ki, bu konuda Divriği köylerinde anarşik hadiselerle seriyeye sicillerinde pek sık rastlanmaktadır. Bu tür hadiselere şehirlere göçe nedein olduğuna dair bkz. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası ' Celali İsyanları'**, İstanbul 1975, s. 446-448; yine köyden şehre dini ve tasavvufi sebeplerden dolayı da bir göç hareketi görülmektedir. bkz. Saim Savaş, **XVI. Asırda Sivas'ta Kurulan Alibaba Zaviyesi'nin Sosyal ve Ekonomik Fonksiyonları Hakkında Bir Araştırma** (basılmamış doktora tezi), A.Ü. Sos. Bil. Enst., Ankara 1990, s. 115; ayrıca köyde yaşayan insanların iktisadi vaziyetlerinin kötü gittiği de nazar-ı dikkate alınmış olmalıdır ki, köylere oranla şehir merkezinin salyane oranı %17'lerden, %30'lara yükselmiştir.

Nahiyelerin salyane oranlarına baktığımızda en fazla salyane Kesme Nahiyesinde verilmekteydi. Fakat Kesme Nahiyesinin salyane miktarı da zaman içerisinde gerilemiştir. 1779'da kazada cem edilen toplam salyanenin %27'sini verirken bu oran 1822'de %20'ye kadar inmiştir. Kesme'yi takiben 1779'larda Sevir Nahiyesi gelmekteydi; salyane miktarı 1822'de %10'lara inmiştir. Bu arada köy sayısında değişiklik olmamakla beraber Ziniski Nahiyesi'nin her geçen zamanda bu oranı yükselttiği de gözlenmektedir.

Şimdi bu nahiyeleri kısaca tek tek ele almak istiyoruz.

1- Güresin Nahiyesi

Bugün merkez nahiyesine bağlı aynı adla anılan köydür. Divriği kaza merkezinin güneyinde yer almakta olup, XVI. yüzyılda Hikme Nahiyesi'ne bağlı, 84 hane ile 32 mücerredi bulunan bir köydü.¹⁵ 1845'lerde ise bu köyün 21 hane müslim nüfusu vardı.^{15A} XVIII. yüzyılda Güresin Karyesi'nin kendisine 19 köyün bağlı bulunduğu bir nahiye merkezi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ XVIII.-XIX. yüzyıllardaki salyane tevziinde %10 civarında bir miktarı bu nahiye ödemekteydi. (bkz. tablo IV).

2- Anzagır Nahiyesi

Bugün merkeze bağlı Kevendüzü adıyla anılan köydür. Divriği kaza merkezinin güneyinde yer alan Anzagır Nahiyesi, XVI. yüzyılda da nahiye olup, 25 köy ve 18 mezrası bulunmaktaydı.¹⁷ XVIII-XIX. yüzyıllarda 16 köyün bağlı bulunduğu nahiyenin tabloda gösterdiğimiz yıllar içerisinde salyane miktarından %13'lerden % 11'lere doğru indiği gözlenmektedir.

¹⁵ Ersin Gülsoy, *agt*, s. 49.

^{15A} Temettuat 13241, ayrıca aynı yıllarda bu köyde 85 kişi cizye ödemekteydi. bkz. *Maliye Nezareti Cizye* 410.

¹⁶ Bu bilgiyi tevzi defterinden elde etmiş bulunmaktayız. Mesela bkz. *DŞS*. 77/26, 78/70,64,76; 74/28,26; 81/3,78; 78/96; 82/5; 78/100; 76/72,81,57; 84/133,65.

¹⁷ Ersin Gülsoy, *agt*, s. 35-39.

Nahiye merkezi olan Anzagır Karyesi ise, XVI. yüzyılda (1548'de) 26 hane, 9 mücerred¹⁸ barındırırken 1845'lerde 37 müslim haneye sahiptir.¹⁹

3- Sevir Nahiyesi

Bugünkü Danişmend Nahiyesine bağlı Beyköy'dür. Anzagır'ın hemen altında yer alan Sevir Nahiyesi, yine kaza merkezinin güney istikametinde yer almaktaydı. XVI. yüzyılda 20 köyü ve 32 mezrası bulunan nahiye XVIII.-XIX yüzyıllarda 14 köye sahiptir.

Nahiye merkezi olan Sevir Karyesi'nin 1548'de 6 hane ve mücerredi bulunurken²⁰ 1845'lerde 19 hanedir.²¹

Sevir Nahiyesi de diğer nahiyeler gibi zaman içerisinde kaza merkezi karşısında gerilediği gibi diğer nahiyeler arasında da geri plana düşmeye başlamıştır.

4- Kesme Nahiyesi

Bugün Gedikbaşı Nahiyesi'ne bağlı aynı adla anılan köydür. Divriği kaza merkezinin kuzeyinde yer almaktadır.1548 tahririnde nahiye merkezi köyün 179 hane ile 55 mücerredi bulunmaktaydı. Bu oranla kazanın en büyük köyleri arasında yer alıyordu.^{22A} 1845'lere gelindiğinde köyün 36 müslim hanesi²² ile 35 gayr-ı müslim neferin cizye verdiği görülmektedir.²³

XVI. yüzyılda 13 köy ve 13 mezraya sahibi olan Kesme Nahiyesi XVIII.-XIX. yüzyılda 14 köye sahiptir. Yukarıdan beri hep yapageldiğimiz kıyasımıza göre Kesme Nahiyesi XVIII. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyılın ilk yarısında nahiye merkezleri arasında hep ilk sırada yer almaktadır ki, bu oran %27-%20 arasında bulunmaktaydı.

5- Hamo Nahiyesi

¹⁸ E. Gülsoy, *agt.* s. 35

¹⁹ *Temt.* 13319; ayrıca burada gayr-ı müslim nüfus bulunmadığı 1260 tarihli *M.N.Cizye* 410, L91 (1259 tarihli) defterlerden anlaşılmaktadır.

²⁰ E. Gülsoy, *agt.* s. 59

²¹ *Temt.* 13360

^{22A} E. Gülsoy, *agt.* s. 54

²² *Temt.* 13314

²³ *M.N. Cizye* 410(1260 tarihli)'da 35 olarak gösterilirken, 1259 tarihli, *M.N.Cizye* 191 nolu defterde ise 48 nefer cizyeye tabidir.

Bugün Gedikbaşı Nahiyesi'ne bağlı Çayözü adıyla anılan köydür. Kaza merkezinin kuzeydoğu istikametinde yer alır. Merkez köyü olan Hamo'nun 1548'lerde 23 hane, 6 mücerredi vardı. 1845'lerde ise sadece 5 hane müslimi, nüfusu mevcuddur.²⁴

XVI. yüzyılda 11 köyü, 22 mezraası bulunan nahiye'nin, inceleme dönemimizde 10 köyü vardır. Ve yine bu yüzyılda Divriği'nin en küçük nahiyesidir.

Hamo Nahiye'sinin mevcut bir naibinin de olduğu şeriiye sicilinde görülmektedir.^{24A}

6- Ziniski Nahiyesi

Bugün merkeze bağlı Akmeşe köyüdür. Kazanın kuzeybatısında kalan Ziniski Nahiyesi'nin merkez karyesinin gerek 1530 ve gerekse 1548 tarihli tahrirlerinde iki mahalle olarak kaydedilip²⁵ son tahrirde köyün 81 hane ve 34 mücerredi bulunuyordu. XIX. asır ortalarında ise 67 hane müslim nüfusa sahiptir.²⁶

XVI. yüzyılda 23 köy ve 40 mezraası bulunan Ziniski Nahiyesi'nin, inceleme dönemimizde bağlı köy sayısı 13'tür. Köy sayısındaki bu azalmaya rağmen nahiye'nin ekonomik gücünün diğer nahiye'lere oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. (bkz. Tablo IV).

Sancak merkezi olan Divriği Kazası'nın idari teşkilatlanmasına bir göz attıktan sonra yeri gelmiş iken idari yapı ile alakalı olarak şunları da zikretmekte fayda görmekteyiz: Divriği Memlûklüler'in elinden Osmanlılar tarafından fethini müteakib Sivas Eyaleti'nin bir sancağı olacak ve bu konumu da hep böyle devam ettirecektir. Ancak arada

²⁴ Temt. 13366, köy nüfusundaki bu azlığın sebebi olarak bir kısmının gayr-ı müslim nüfus olacağını zannederek elimizdeki 1260 ve 1259 tarihli cizye defterlerine baktık; ancak bu defterlerde gayr-ı müslim nüfusun olmadığını gördük. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bir takım sebeplerden dolayı köy boşalmış olabilir.

^{24A} DŞS. 78/26

²⁵ E. Gülsoy, *agt*, s. 61; 1519 tarihli Evkaf defterinde Ziniski Karyesi'nin Divriği'den daha eski bir şehir olup, sonradan harab olmak suretiyle köy haline geldiği kayıtlıdır. Bkz. M. Münevver, 3332, s. 21; Evliya Çelebi ise burayı "bağlı, bağçeli, cami ve hamamlı hafta pazarlı mamur ve müzeyyen bir yer olarak tasvir etmektedir. bkz. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, C. 3, s. 210

²⁶ E. Gülsoy, *agt*, s. 61

bazı fasılalar var ki, Divriği çok kısa bir süre için de olsa Eyalet-i Rum'dan ayrı kalmıştır. Divriği Kazası, 1816-17 (1232) senelerinde Maden Eminliği'ne²⁷ bağlanmıştır. Maden Eminliği'nin işletilmesinde kömür ve kütük ihtiyacını karşılayan Kemah ve Kuruçay Kazaları zamanla ihtiyaca cevap veremez hale gelince "ahar mahallerden bi'z-zarure kütük celbine ihtiyac" olduğu belirtilerek "Divriği Kazası cibalinde kesret üzere kütük hasıl olduğundan kaza-ı mezbure Maden-i Hümayun'a rabt ve ilhak olunarak...", "...senevi 3000 kuruş. kömür bedeli, 5000 adet kalha kütüğü" istenmektedir.^{27A} Ancak bu durum uzun müddet devam etmeyecek ve iki yıllık bir uygulamadan sonra kaza yeniden Sivas Eyaleti'ne dahil edilecektir.²⁸

II- SANCAĞIN İDARİ SORUMLULARI

A- EHL-İ ÖRFE MENSUB OLANLAR

1- Mütessellim

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vali ve sancak beyleri görevleri başına gidinceye kadar bölgenin idaresini, kendilerine vekaleten atadıkları adamlarından birisine geçici bir süre için veriyorlar ve bunlara mütessellim deniyordu. Bu usulün XVII. ve XVIII. yüzyıllarda genişleyerek devam etmesi

²⁷ Osmanlı Devleti için büyük önem arzeden madenlerden daha iyi verim elde edebilmek için 1775'lerde bir düzenlemeye gidilmiştir. Keban ve Ergani Madenlerinin tek elden yönetilmesi için "Maadin-i Hümayun Emaneti" kurularak tek elden idare edilmeye başlanmıştır. Bu konuda bkz. F. Tızlak, *Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)*, (basılmamış doktora tezi) Fırat Univ., Sos. Bil. Enst., Elazığ 1991, s. 342

^{27A} DŞS. 79/76'da 12 Nisan 1818 (5 C. ahir 1233) tarihli ferman, bu fermana istinaden 26 Haziran 1819 (3 Ramazan 1234) tarihli Divan-ı Maadin-i Hümayun ve Gümüşhane ve Bozok ve Yenil ve Malatya'dan gelen buyruldu ile Divriği'ye terettüb eden 1234 tarihine ait 5000 krş. kütük ve kömür bedeli istenmektedir. Buyruldu için bkz. DŞS. 79/113

²⁸ 27 Mayıs 1819 (2 Şaban 1234) tarihli fermanla "... zikr olunan Divriği Kaza'sı bundan akdemce 232 senesinden itibaren Maadin-i Hümayun hazinesine senevi 5000 krş kütük bedeli vermek üzere bâ-hatt-ı hümayun şevket-makrûn-ı şahânem Keban Ma'den-i Hümayunum'a rabtla ilhak olunmuş ise de bu def'a şeref-yafte-i sūdûr olan hattı hümayun şevket-makrûn-ı şahânem mu'cebince merbûtiyetten fekk ve 234 senesinden itibaren kemâfi's-sabık Sivas Eyaleti'ne ilhak olunarak tanzim olunmuş olduğuna binaen 232-233 senelerinin kütük bedeli olan 10.000 krş Maadin-i Hümayun emini ma'rifetiyle tahsil ve ahz u kabz olunacağı..."

bir yana XVIII. yüzyıla gelindiğinde timar sisteminin bozulmasından dolayı, toprakların mukataat haline sokularak mültezimlere ihale edilmesi yaygınlaşmıştı. Bu toprakların idaresi için de mütesellimler tayin ediliyordu. Bu tayin işinin tahakkuku eyalet valilerinin ya kendi eyalet merkezlerine yahut kendisine bağlı sancak merkezlerine, oranın idaresi için kendi yerlerine birinin atandığını bildiren bir buyruldu gönderirken; aynı zamanda bu durumu İstanbul'a bildiriyordu. İstanbul'dan gelen ferman ile de atama işi kesinlik kazanıyordu. Atanan eyalet mütesellimi ise, hem paşa sancağına hem de bağlı sancaklara durum bildirilmekteydi.²⁹ Sivas 1787-1788 (1202) tarihinde Vidin canibi seraskeri Vezir Hasan Paşa'ya tevcih olunmuşken, kendisi seraskerlik umuru ile iştigaline binaen eyalet-i mezbureye o tarihlerde Sivas mütesellimi olan Mir Receb'i yeniden mütesellim nasb etmiştir.³⁰ Bu durum hem İstanbul'a bir arzla bildirilmiş, hem de sancaklara birer buyruldu ile duyurulmuştur.

Yukarıda belirtildiği gibi sancak müteselliminin tayini ise Eyalet Valisi yahut müteselliminin³¹ buyruldu ile gerçekleşmekteydi. Mesela El-Hâc Abdullah Bey'in 5 Mayıs 1816 (7 Cahir 1231) tarihli Sivas valisi Osman Paşa'nın buyruldu ile Divriği mütesellimi olmuştu.³² Ancak bu mütesellim atamalarında şehrin ileri gelenlerinden olan eşraf ve ayanın da etkili oldukları bilinmektedir.³³

Atamanın yapıldığı sancak merkezine gönderilen buyruldular başta kadı olmak üzere, yeniçeri serdarı, kethüda yeri, iş erleri ve vücut-ı ahaliye hitaben yazılmaktaydı.³⁴ Sivas mütesellimi Seyyid İbrahim, Erikizâde Hüseyin Ağa'nın Divriği'ye de mütesellim olarak atandığına dair olan buyruldusunda 24 Ekim 1821 (27 Muharrem 1237) tarihinde başta Divriği kadısı, umum ashab-ı sıhhat ve ahaliye, iş erlerine hitab ederken³⁵ ,Ömer Kaşif Ağa'nın mütesellimlik buyruldu 31 Haziran 1823 (21 Şevval 1238)'de yine Divriği

²⁹ Y. Küçükdağ, *Lale Devrinde Konya*, s. 111-112; Yücel Özkaya, *XVIII Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 196-197

³⁰ DŞS. 82/74.

³¹ Y. Küçükdağ, *agt*, s. 111-112; Yücel Özkaya, "Mütesellimlik", s. 373.

³² DŞS. 79/63; yine bu manadaki mütesellimlik buyruldu için bkz. DŞS. 79/148; 84/29.

³³ Y. Özkaya, *Osmanlı Kurumları*, s. 196-197.

³⁴ Y. Özkaya, *Osmanlı Kurumları*, s. 196-197.

³⁵ DŞS. 84/6

kadısı, ayan, vücûh-ı memleket ve zabitan ve iş erlerine hitaben gönderilmiştir.³⁶

Mütesellim olacak şahısta bazı şartlar aranmaktaydı; bu vesikalarda açık bir şekilde ifade edilmektedir. Buna göre mütesellimin "mücerreb, mutemed ve müstakim ve perhizkâr olması arzu edilirken, aynı zamanda fukara-perver, def-i şurur-ı mezalime muktedir, sahib-i dirayet, ve liyakat" olması istenmekteydi.³⁷ Ayrıca Divriği gibi coğrafi konum bakımından pek çok olumsuzlukları olan beldeye atanacak mütesellimin "muktedir ve müdir" birisinin olmasına da dikkat edildiği görülüyor.³⁸

Belirtilen karakterlere sahip olmasına dikkat edilen mütesellimlerde ayrıca şunlar beklenmekteydi. Sadakat ve gayret ile hizmet edip, Allah'ın emaneti olan halkın (özellikle fakir ve zaiflerin) himaye ve muhafaza edilmesi, vuku' bulan davalarda kanunlar dairesinde hareket edilip, herkes ile iyi geçinmeye dikkat edilmesi istenmekteydi.³⁹ 29 Mart 1814 (7 R. ahir 1229) tarihli Divriği mütesellimi Mehmed Bey'in mütesellimliği ibka edildiğine dair gönderilen buyruhduda : "... göreyim seni mukteza-yı sadakat ve lâzıme-i gayret ve hamiyetiniz üzere bundan böyle dahi Divriği ve hâvi olduğu kur'a ahalilerini kemal-i mertebe-i himayet ve siyanet ve vukuyatına evvelen umur-ı ibâdı şer'i şerife muvafık ve mutabık iderek ru'yet idüp..." denilmektedir.⁴⁰

Öte yandan mütesellimlerin XVIII.-XIX. yüzyıllarda ekseriyatının yerli olduğu bilinmektedir.⁴¹ Bunda çevre halkını

³⁶ DŞS. 84/29

³⁷ DŞS. 79/164, 208

³⁸ Ömer Kaşif'in 1 Temmuz 1823 (21 Şevval 1238) tarihli mütesellimlik buyruhdusunda "... Divriği Sancağı ve Karabel ve ol havaliler cevelangâh-ı ekrâd ve yol üzerinde bulunduğundan zabt u rabt-ı memleket ve tanzim-i meham-ı maslahata muktedir ve müdir bir kimesnenin nasbıyla..." denmektedir. DŞS. 84/29

³⁹ DŞS. 84/6, 29; 70/208.

⁴⁰ DŞS. 79/208; ayrıca bu konuda bkz. M. Cadırcı, Mütesellimlik Kurumu, s. 291.

⁴¹ 1726 yılında eyaletlere vali yollama usulü değiştirilip, beylerbeyliği, sancakbeyliği ve öteki idari görevlere yalnız kapıkulları arasında tayin yapılması kuralından vazgeçilerek, her vilayetten ileri gelenlerden idareci tayin edilmeye başlanmasının bir sonucudur. Bu konuda bkz. M. Akdağ, Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi, s. 244; İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1987, s. 57; Bu konudaki tatbikat için ise Manisa için bkz. Çağatay Ulucay, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955, s. 13.

daha iyi idare eder düşüncesinin yatması yanında⁴², icrâî yetkiyi elinde bulunduran mütesellimin, bulunduğu belde vuku' bulan anarşik hadiselerin önünü almada, "mahsul ve şehriyeyi" toplayabilmesinde, halkı mütegalibenin şerrinden emin eylemesi vs bakımından kuvvetli, nüfuzlu ve halkın istediği kişiler olması etkili olmuştur.⁴³ Divriği'ye atanan mütesellimlerin çoğunun da yerlilerden veya o havaliden olduğunu sanıyoruz. Mesela Abdullah Bey, Nurşinlizâde El-Hâc Veli Bey vs gibilerin yanında yakın çevre için de Arabgirli Kaşif Ömer Ağa'yı sayabiliriz.⁴⁴

Mütesellimlerin vazife süreleri en az bir yıl idi.⁴⁵ Ancak bu süre dolmadan görevden azl edilenler olduğu gibi, görev süreleri uzatılanlar da bulunuyordu. Divriği'de 1826 (1242) yılında görev yapan İzzet Ağa'nın "etvar ve mişvarından cümle hoşnûd ve şâkirler olduğundan bahisle mûmâ-ileyhin mütesellimliği ibka edilmiştir.⁴⁶ 1824 (1240)'lerde mütesellim olan Ali Raşid'in görev süresi uzatılırken şunlar zikredilmektedir: "Ali Raşid Bey'den cümle razı ve hoşnûd olduklarından varid olan ilam ve mahzarınızla malumunuz oldukda liva-yı mezkur mütesellimliği mûma-ileyhin uhdesinde kemekan ibka edilmiştir."⁴⁷

Mütesellimin atanmasına dair olan buyruhduda hitab edilen şahıslarda ise, ataması yapılan kişiyi mütesellim bilip, sancağın bütün işlerinde kindisine yardımcı olunması istenirken, ayrıca mütesellimin işlerine dışarıdan müdahale edilmemesi belirtilmekteydi.⁴⁸ 5 Mayıs 1816 (7 C. ahir 1231) tarihli El-Hâc Abdullah Bey'in mütesellimlik buyruhdusunda "... Miri mûma-ileyhi mütesellim bilüb, mütesellimin umurına ahardan bir ferdi müdahale ettirmeyüb..." denmektedir.⁴⁹

⁴² M. Akdağ, "Türkiye Tarihi", s. 244.

⁴³ Y. Özkaya, *Osmanlı Kurumları*, s. 197; M. Çadırcı, "Mütesellimlik Kurumu", s. 291.

⁴⁴ DŞS. 84/29; 79/208,218; 76/23; 80/222.

⁴⁵ M. Çadırcı, "Mütesellimlik Kurumu", s. 290.

⁴⁶ DŞS. 81/101.

⁴⁷ DŞS. 81/127.

⁴⁸ 24 Ekim 1821 tarihli Eriklizâde Hüseyin Ağa'nın mütesellimlik buyruhdusunda "...mütesellim nasb ve tayin olunmuş olduğu ma'lumunuz oldukda imdi muma-ileyhi mir muma-ileyhin azlinden mütesellim bilüb tarafına müracaat ve umur-ı hususatı cümle ma'rifeti şer'le ve mütesellim-i muma-ileyh ma'rifetiyle idare ve ru'yet etmelisiniz..." DŞS. 84/6.

⁴⁹ DŞS. 79/63.

Mütesellimin halkın dirlikve düzenini sağlaması yanında, sancağın imdad-ı seferiye, hazeriye gibi vergilerini, yılda iki kez düzenlenen salyane tevziatının muntazaman toplanması da görevleri arasındaydı.⁵⁰ Vergileri toplama işi karşılığında mütesellimlerin tahsildariye alma hakları bulunmaktaydı. Divriği'nin mesarîf defterinde tahsildariye ücreti olarak 150-200 kuruş alındığı görülmektedir.⁵¹

Bazen gayr-ı müslimlerden alınan cizye de, mütesellimlere teslim edilmekteydi. Divriği'de buna dair örneğimiz, kazada toplanan cizye boğçalarının mütesellime mahkeme huzurunda teslim ediliyor olmasıdır.⁵²

Mütesellimlerin zaman zaman halka iyi davranmadığı, hatta mütegalibe ile birlikte hareket ettikleri de olmaktaydı.⁵³ Bu konuda bizim araştırma sahamızda fazla vesikaya rastlanmamakla beraber, bu tür hadisatın vuku' bulduğu da anlaşılmaktadır. Mesela 1822 yıllarında Mütesellim Ömer Kaşif'in "...fukaranın beherinde cerime nâmiyla beşer altışar yüz kuruş aldığı gibi, köy ve nahiye muhtarlarının kimini azl ile yerini başkasına nasb, bazısını ibka ederken de mukabilinde beşyüz sekizyüz kuruş tahsil eylemiştir.⁵⁴

Divriği mütesellimleri kiralık konaklarda ikamet etmekteydiler. 1822-23 yıllarında mütesellimlerin oturdukları konaklar için aylık 100 kuruş ödenmekteydi.⁵⁵ Oturdukları bu konağın zaman içinde tamir edildiğini yine mesarîf defterindeki kayıtlardan anlıyoruz.⁵⁶ Bu konaklarda mütesellim efendilerin hizmetini gören konakçıların ücreti de yine şehir mesarîfından sayılmaktaydı.⁵⁷

⁵⁰ DŞS. 76/54; 82/139.

⁵¹ DŞS. 76/54-55; DŞS. 82/139.

⁵² Divriği 1821 yılı Eylül sonlarında 712 adet boğça-i evrak 1236 senesine mahsuben Mütesellim Emin Bey'e Divriği mahkemesinde "vürud ve ma'rifet-i şer'le feth ü küşâd" olunmuştur. bkz. DŞS. 84/9.

⁵³ Mesela 1808 yıllarında Ankara'da mütesellim bulunan Mesud Ağa halkdan zorla "cerime ve tevziat namıyla külliyetli meblağ ahz" etmişti. bkz. M. Çadırcı, *age*, s. 292; bu konuda aynı makalede başka örnekler de görülmektedir. Suistimaller için yine bkz. Y. Özkaya, *age*, s. 384.

⁵⁴ DŞS. 84/51.

⁵⁵ DŞS. 76/54,55,66; Ankara mütesellimlerinin de oturdukları konakların kiralık olduğu görülüyor. bkz. R. Öztürk, *age*, s. 384.

⁵⁶ 28 Mart 1823 (15 Receb 1238) tarihli mesarîf defterinden konak tamiri için mîh vs aletler ile nalçacı, tamirci ve mîhçi'ya 90 krş verilmiştir; ayrıca konağı tamir eden usta ile kirası için de dülger yediyle 602 krş verildiği görülüyor. bkz. DŞS. 76/54-55.

⁵⁷ DŞS. 76/54-55.

2- Yeniçeri Serdarı

Yeniçerilerin Osmanlı şehirlerinde yer almaları,1558'deki Şehzâde Bayezîd isyanından itibaren vuku' bulmuştur.Bu isyan esnasında kurdukları garnizonları bir daha kaldırmayan kapıkulu erleri bulundukları şehirlerde ticaret, esnafılık, çiftçilik vs. işlerle uğraştıklarından halkın hayatı için olduğu kadar, devletin sefere asker yollama çabaları bakımından da büyük önem arz ediyordu. Bu durum şehirlerde kadı, subaşı, şehir kethüdası ve şehirlerin öteki ileri gelenleri yanında, yeniçerilere bakan bir yeniçeri serdarı ile altı bölük halkına bakan bir de kethüda yerinin yer almaları sonucunu doğurduğundan, vilayet idaresinde ayrı bir otorite vücuda gelmiş bulunuyordu⁵⁸

Dergâh-ı âli Yeniçeri Ağası'nın mektubu ile ataması yapılan Yeniçeri serdarları⁵⁹ , "kaza-i mezkurede mukim ve misafir yeniçeriler, cebeci, tobcu ve tob arabacısı ve gılman-ı acemi ve kuloğulları ile bil-cümlesinin üzerlerinde serdar ve zabıt" olmaktaydılar⁶⁰ . Bu sayılan guruba dahil olan zevatın atanan şahsı serdar ve zabıt bilip "sözünden taşra ve re'yünden hâric vaz' u hareketten bulunmayub iteat ve inkâd üzere" olmaları isteniyordu⁶¹ .

Divriği'ye yeniçeri serdarı olarak atanan şahısların hep ikinci sekban oldukları görülmektedir⁶² . Ancak öyle anlaşıyor ki zaman zaman devlet ricalinin iltiması ile asker olmayanlara da verildiği bilinmekteyse de böyle bir duruma elimizdeki vesikalara göre Divriği'de rastlayamadık⁶³ .

Divriği'ye yeniçeri serdarı olan şahsın atamasının yapıldığını bildiren serdarlık nasbı doğrudan doğruya kadiya hitaben yazılmaktaydı⁶⁴ .

Yeniçeri serdarlarının görevlerine gelince yukarıda da zikrettiğimizi gibi en başta emrindeki kuvvetleri zabt u rabt

58 M. Akdağ, "Türkiye Tarihi", s. 213 .

59 R. Öztürk, *Ankara*, s. 151; Y. Küçükdağ, *agt*, s. 114; DŞS. 74/37,62, 164; 80/24.

60 DŞS. 74/37,162; 80/24; diğer kazalar için bkz. R. Öztürk, *Ankara*, s. 151; Y. Küçükdağ, *agt*, s. 114.

61 DŞS. 74/37.

62 DŞS 80/61,24; 74/37,62.

63 Y. Küçükdağ, *agt*, s. 114.

64 DŞS 74/37.

altında tutarken, beldedeki "haşare" taifesini def edip, kendisine bağlı taifeden varissiz olarak ölenlerin metrukatını ma'rifet-i şer' ile zabt ederek, müzayede ile sattıktan sonra hazırlanan "müfredat defteri" ile beraber beytül-mâl için "ocak" tarafına gönderilmesi ve "beher hâl sükkân-ı vilayetin emn ü rahatları"nın sağlanmasıdır.⁶⁵

Yeniçeri serdarları yukarıda zikrettiğimiz gibi şehirde müstakil bir otorite gurubunu temsil ettiklerinden kazaya gönderilen pek çok ferman ve buyruclularda bunların da adı zikredildiği gibi ayrıca şehre müteallik işlerde kadı huzurundaki toplantılarda Yeniçeri serdarları da bulunuyordu. Mesela şehir mesarımının şehir ahalisine tevziinde kadı, mütesellim, kethüda yeri ile birlikte Yeniçeri serdarı da görülmektedir.⁶⁶

Emrindeki askerlerin savaşa sevkinde de pek tabi olarak yeniçeri serdarları vazifelidiler.⁶⁷ 3Şubat 1778 (5 Muharrem 1192) tarihli buyrucluya göre Sivas'ın "elviye ve kazalarda sakin yeniçeri ve cebeci ve tobcu ve arabacı ve kuloğlanları ve harbe ve darbe kadir ricali"nin serdar bayrağı altında toplanması istenmektedir.⁶⁸ 1773-1774 (1187) tarihli olduğunu sandığımız tarihsiz süvari ve piyade defterinde Mevlüdoğlu Mahallesi'nde oturduğu görülen Yeniçeri serdarı üç süvari vermiş; ve o mahallede toplanan 11'i süvari, 11'i piyade 22 kişilik asker grubunun "dehbaşısı" bulunuyordu.⁶⁹

Ayrıca kazada istenen zehair, deve ve asker bedellerinin toplanıp gönderilmesi istenirken de yeniçeri serdarının vazifeli olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰

Görev süreleri kısa olan yeniçeri serdarlarının, görevleri uzatılabilmekteydi.⁷¹ Şubat ortaları 1779 (evasıt-ı Safer 1193) tarihli Anadolu'nun sol ve orta kollarına gönderilen fermanda belirtildiğine göre "... serdar olan kazalara beher üç mahda bir kere zabt-ı mektupları tecdid veyahut ibkaların ahz ve caize-i

⁶⁵ 74/37; R. Öztürk, *Ankara*, s. 152; Y. Küçükdağ, *agt*, s. 114-115

⁶⁶ Ç. Uluçay, *Eşkiyalık*, s. 53

⁶⁷ Y. Özkaya, *Osmanlı Kurumları*, s. 36

⁶⁸ DŞS 74/148

⁶⁹ DŞS 83/318

⁷⁰ DŞS 83/318DŞS

⁷¹ R. Öztürk, *Ankara*, s. 152; Y. Küçükdağ, *age*, s. 114

kadimlerin canib-i ocağa eda ve irsal oluna..." gelinmesi lazım geldiği belirtilmektedir.⁷²

Yine bahsi geçen fermana göre bazı kazaların , serdarlık mektubuna itibar etmiyorlardı. "... bazı canib ma'kulesi bezl-i rüşvet ile buyruldu ve mürasele ile serdarlığa mutasarrıf..." oldukları böylece de askerlikle hiç münasebeti olmayanların bile bu makamı işgal ettikleri anlaşılmaktadır.⁷³ Bu gibi durumların önüne geçilmesi istenirken, öte yandan üç seneden beru mektubsuz olarak serdarlığı ellerinde bulunduranların "sicillatı taharri" edilerek hizmet ettikleri süre için "caizelerin" tahsil edilmesi isteniyordu. Serdarlık yapmış fakat o gün hayatta olmayanlar için ise "emvâl ü metrûkelerine vaz'ul-yed" olanlardan ma'rifet-i şer' ile caize alacağı tekmil edilmesi buyrulurken, caizeleri alınmayanların civar kalelere kalebender olunması, hilafına harekete cesaret edenleri ise "mu'cizat-ı layikaları ile" cezalandırılması başta eyalet ve sancaklarda bulunan vezirler, mir-miranlar, mütesellimler ve voyvodolardan isteniyordu.

Serdarların görevlerini kötüye kullandıkları da bilinmektedir. Bu durum yukarıda da belirtildiği gibi daha mektubsuz göreve başlamakla kalmamakta, serdarı olduğu yenicilerle karşı olan tutumlara kadar varabilmektedir. 22 Mayıs 1752 (8 Receb 1165) tarihli bir kayda göre Divriği'de başta ayan El-Hâc Veli Ağa olmak üzere Voyvoda El-Hâc Ömer Ağa, ile şehrin ileri gelen ehl-i sûk hacıları mahkemeye gelerek şu şikayette bulunmaktadırlar: "Serdar olanlar mart namıyla kur'alarımızın yeniceri yoldaşlarından üçer, beşer, onar kuruş karyelerine göre zulmen ahz ider bu sene-i mübarekde hatt-ı hümayun-şevket-makrun ile men'-i ref' olmağla cumle ittifakıyla fimâbâd serdar olunan mart namıyla bir şey aldurur isek Allah'ın ve Rasulullah'ın laneti üzerimize olsun..." "deyu takrir-i kelam" eylemişlerdir.⁷⁴ Aynı durumu te'kid için bir de arz-ı hale cevap makamında ferman görmekteyiz. 1779 Ocak ortalarına (Evahir-i Muharrem 1193) ait bir fermana göre "... kaza-i mezbure sakinlerinden dergah-ı muallâm

⁷² DŞS 74/121

⁷³ DŞS 74/121

⁷⁴ DŞS 80/188.

yeniçerilerinden bazıları sdde-i saadetime arz-ı hal iderek görevlerin yapıp hilaf-ı Şer'-i Şerif kimesneye vaz' ve teaddileri olmayub üzerlerine Şer'an bir nesne sabit ve zahir olmuŐ değil iken Divriği serdarı 1190 senesi Mart duhulnde yanında  beş adamı ile birlikte gelüb "bi-gayr-ı hak" her birinden "marta" ve "harc-ı mağmul" namıyla onbeŐer yirmiŐer taleb ve cebren ve kahren ahz  kll zr ve teaddi ve zulm eylediklerini belirterek serdarları ile kendileri arasında "ihkak-ı hak" ettirilmelerini ve bundan sonrası için de akçe mtalebesiyle müdahale ve teaddi ettirilmemesi emir buyurulmaktaydı.⁷⁵

1826'da yeniçeri ocağı'nın kaldırılması ile birlikte taŐradaki uzantısı olan bu teşkilat ta kaldırılarak, Şehirlerde yürüttükleri görevler Asakir-i Mensure ve Redif-i Mensure teşkilatına devredilmiŐtir.⁷⁶

3- Kethüda Yeri

Altı bölük halkının da Osmanlı taşra Şehrinde yer alması yeniçeriler gibi 1558'deki Şehzâde Bayezıd isyanından sonra ortaya çıkmıŐtı. Kapıkulu eri dediğimiz bu her iki sınıfta Şehirlerde askerliklerinin yanında ticaret, esnaflık, ziraat vs. Çok değişik mesleklerle de iştigal etmekteydiler.⁷⁷

Sipahi, silahdar, sağ ulufeciler, sol ulufeciler, sağ garibler, sol garibler adı verilen altı bölük yoldaşlarının üzerine zbit ve kethüda yeri tayin edilenlerin bu ocağın kadm emekdarlarından olduğu görülmektedir.⁷⁸ Kethüda yeri atamasının yapılabilmesi için bu altı bölük ağalarının müŐterek imzaları ile kadiya yazılan bir mektubla bu gerçekleşiyordu.⁷⁹

Kethüda yeri, Şehrin ve beldenin huzur ve güvenliğinde sorumlu olmasının yanında; fukara ve zafayı eŐkiyadan korumak, mahkeme-i Şer'in direktifleri doğrultusunda hareket

⁷⁵ DŞS 74/173

⁷⁶ M. adırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatı," s. 66; R. zdemir, **Ankara**, s. 152

⁷⁷ M. Akdağ, *İçtimai Tarih* II, s. 213

⁷⁸ DŞS. 74/139,125; 83/175,199

⁷⁹ Y. zkaya, **Osmanlı Kurumları**, s. 36; Y. ğuzoğlu, **agt**, s. 75; . Ergenç, **agt**, s. 107; DŞS, 83/16,175,199; 74/125,139

etmekdi.⁸⁰ Ayrıca emrindeki altı bölük yoldaşlarının aralarında vuku' bulan dava ve niza'larını halletmekti.⁸¹ Ve pek tabi olarak emrindeki askerlerin savaşa sevkinde de Kethüda yeri mesuldü.⁸²

Emrinde askeri bir güç bulunmasından dolayı şehrin temel rükünlerinden sayılan Kethüda yeri, şehre gönderilen ferman ve buyruclularda çoğu kez kadı, mütesellim, yenicheri serdari ile birlikte hitab edildiği belgelerde görülmektedir.⁸³

4-Dizdar ve Kale Görevlileri

Kale ile ilgili her hususun sorumlusu ve kale erlerinin komutanı olan dizdar,XVI. yüzyıl sonlarında genellikle kapıkulu askerleri arasından atanırken, XVIII. yüzyıla gelindiğinde bu makamın babadan oğula geçmeye başladığı görülmektedir.⁸⁴

Görevi gereği başta şehrin mütesillimi ile kadısına karşı sorumlu olan dizdar, onların verdikleri emirleri yerine getirmek durumunda olup, kaleye konan askeri malzemeleri korumak, sevki istenen neferatın sevkini yapmak, kaleye hapsedilen suçluların muhafaza ve cezası bitenleri salıvermek gibi vazifeleri bulunuyordu.⁸⁵ Elimizde Divriği Kalesi dizdarının vazifesine örnek teşkil edecek bir vesika bulunmaktadır. 27 Ekim 1761 (27 R. evvel 1175) tarihli Eyalet-i Rûm'dan

⁸⁰ R. Öztürk, *Ankara*, s. 152-153; Y. Oğuzoğlu, *agt*, s. 108-109

⁸¹ DŞS. 74/125,139; Y. Özkaya, *Osmanlı Kurumları*, s. 36.

⁸² Y. Özkaya, *Osmanlı Kurumları*, s. 36; DŞS. 148.

⁸³ Ç. Uluçay, *Saruhan'da eşkıyalık*,s. 53.

⁸⁴ Bu durumu XVIII.-XIX. Yüzyıl Ankara'sını inceleyen R. Özdemir açıkça tesbit etmiştir. 30 Eylül 1806 (17 Receb 1221) tarihli bir kayda göre Ankara Kalesi serdari (Dizdarı) Es-Seyyid Hüseyin Ağa'ya kalede bulunan silah ve mühimmatın sayımını sordukları vakit serdar "...kala-i mezbur serdarlığına ebâ-an ced mutasarrıf olunagelüb, benim dahi bâ-berât-ı şerif tasarrufum üç dört sene zarfında olduğundan..." diye cevap vermesinden Hüseyin Ağa'nın merkezden gönderilen kapıkulu kökenli biri olması uzak bir ihtimal olduğunu belirtmektedir.bkz. R. Özdemir, *Ankara*, s. 154; Y. Özkaya, *Osmanlı Kurumları*, s. 48; XVI. yüzyıl içinse Ö. Ergenç, *agt*, s. 111-112; aynı müellif "Osmanlı Merkez Askerinin Nitelik ve Fonksiyonları Üzerine". I. *Askeri Tarih Semineri, Bildiriler 2*, Ankara 1983, s. 79 .

⁸⁵ Dizdarın görevleri için bkz. R. Özdemir, *Ankara* , s. 154-155; O. Ergenç, *agt*, s. 111-112; Y. Küçükdağ, *agt*, s. 119.

Divriği'ye gelen bir buyruğunda "... kala-i mezbur derununda olan âlât-ı harb ne mikdar ve lüzum gelen neferatının dahi el-yevm mevcut ve nâ-mevcudunu ve terk-i hizmet olup, bulunmayanlarını dahi defter ve henüz ma'lum olmağla mahallinde ma'rifet-i şer'le gereği gibi teftiş ve tefahhus ve sıhhati üzere tarafımıza i'lam olunmaları..." isteniyordu.⁸⁶

Kaledeki kendisine bağlı asker ve harb aletlerinin dışında kalenin sosyal hizmetleri ile de dizdarın yakinen ilgilendiği gözlenmektedir. 13 Nisan 1773 (20 Muharrem 1187) tarihli bir şer'iyye sicili kaydında, kalede yaşayan ahalinin kullandığı su yolunun bakım ve onarımı ile ilgilenmesi gereken vakıf mütevellisi Süleyman Ağazâde İbrahim Ağa'nın, vakfın gelirini "suyun icrasına harcamayıp ve suyun yolunu tamir" etmemesi üzerine başta Divriği Kalesi'nde mukim Dizdar Osman Ağa olmak üzere ileri gelen ahali ve kale muhafızları mahkemeye gelerek şikayette bulunmuşlardı.⁸⁷

Dizdarın, Kale Camii görevlilerinden ferraşın beratının tevcihi esnasında "arz"da bulunduğu da olmaktaydı.⁸⁸ Öte yandan şehrin pek çok ileri geleni gibi dizdarın da "şühud-ı hal" üyeleri içinde bulunduğu⁸⁹, narh için toplanan heyetin içinde de yer aldığı sabittir.⁹⁰ Emrinde bulunan mustahfızların tımarlarının tevcihi de dizdarın arzı ile gerçekleşmekteydi.⁹¹

Dizdarın kendi ücreti de tımar olarak tevcih edilmekteydi. Divriği Kalesi dizdarı 1548'de 3600 akçe gelire sahiup iken⁹², 1845'lerde 1516 kuruşluk tımar gelirleri bulunmaktaydı.⁹³

⁸⁶ DŞS. 83/287.

⁸⁷ DŞS. 83/326.

⁸⁸ HD. 1090/50a'da iki ayrı kayıt.

⁸⁹ DŞS. 80/115; 74/162.

⁹⁰ DŞS. 83/45.

⁹¹ DŞS. 83/202.

⁹² E. Gülsoy, *agt.*, s. 105.

⁹³ bkz. *Temt* 13237; Bu tımar gelirinden başka 1845 yılında yapılan tahrir göre Divriği Kalesinde dizdar olan Mehmed Ağanın şu temettuatı da bulunmaktaydı.

-tarla (4 dönüm)	:	194 krs
-sağmal inek (1)	:	24 krs
-dükkan (1)	:	15 krs
-bağçe (1 dönüm)	:	

Dizdardan başka kalede, dizdarın emrinde ne kadar olduğunu bilemediğimiz kale erleri ile⁹⁴ ,Kale Cami'inde görevli imam, müezzin ve ferrâş görev yapmaktaydılar⁹⁵

B-EHL-İ İLME MENSUB OLANLAR

1- Kadı

İslam şehri dendiğinde şüphesiz ilk akla gelen görevlilerden biri kadıdır. Kadılar, bulundukları şehirde başta yargı olmak üzere idari ve beledi bir takım görevleri üstlenmişlerdi. Osmanlı Devleti'nde kadıların kazalara atanması, Anadolu ve Rumeli kadiaskerleri tarafından yapıldığı gibi diğer özlük işleri de bu daireler tarafından takip ediliyordu. Önceleri padişah önünde yapılan imtihanı tekiben atamaları yapılan kadıların berat ile görevlerine başladıklarını biliyoruz.⁹⁶

Tayin ile göreve gelmelerine rağmen özerk bir yapıya sahip olan kadılar, kendi kazasındaki şehir topluluğunun başkanı olarak tüm temsili yetkilere sahipti. Öte yandan verdiği hükümlere itiraz edilmesi halinde davayı ya yeniden değerlendirmesi istenir ya da dava bir başka kadiya havale edilirdi.

Toplam	1694 krş gelir bulunmaktadır.
-vergi-yi mahsusa :	50 krş
-öşr :	26 krş 24 para vergi vermişlerdir

94 XVI. yüzyılda biri kethüda 26 kale muhafızı bulunmaktaydı. bkz. E. Gülsoy, *agt*, s. 105-106; Ancak bizim inceleme dönemimizde metinde zikrettiğimiz Eyalet-i Rûm'dan, Divriğ Kalesi'ndeki asker ve silahın bildirilmesini isteyen buyruğunun cevabi yazısını tesbit edemediğimiz için kaledeki görevli sayısını bilemiyoruz.

95 bkz. HD. 1096/220; 1118/62; 545/22.

⁹⁶ Y. Özkaya, *Osmanlı Kurumları*, s. 207; Ö. Ergenc, *agt*, s. 116; R. Öztürk, *Ankara*, s. 178; H. İnalçık, *İstanbul II*, s. 15; Y. Yücel, *Desantralizasyon*, s. 667; İ. H. Uzuncarşılı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1983, s. 87-90.

Yetki alanlarına gelince, sadece bulunduğu kaza değil aynı zamanda o kazanın etrafındaki mahalle ve köylerin yanısıra bağlı nahiyeleri de muhteviydi.⁹⁷ XVIII. yüzyıla kadar tayin oldukları yerlere giderek vazifelerinin başında olan kadılar, bu yüzyılda tıpkı sancakbeylerinde olduğu gibi tayin oldukları mahallere gitmeyerek yerlerine naib göndermeye başlamışlardır. XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren izlemeye başladığımız kaynağımız vasıtasıyla Divriği'ye de kadı efendilerin bazılarının kenidileri gelmeyerek yerlerine naib tayin ettikleri görülmektedir. Elimizdeki naib tayini ile alakalı olarak en eski şer'iyye sicili kaydı 19 Mayıs 1752 (5Receb 1165) tarihlidir. Bu vesikada daha önce Divriği naibi olan "Şeyh Efendi" azl edilerek yerine Es-Seyyid İsmail Efendi naib olarak isimini belirleyemediğimiz Divriği kadısı tarafından görevlendirilmiştir.⁹⁸ Naib tayinine ait bu vesikalarda, kadı efendiler kendilerine tanınan yetkilerin naibler tarafından kullanılabilceğini belirtmekteydi. Diğer atama yahut yazışmalarda olduğu gibi naib tayinine ait vesikalardaki sözler de klişeleşmiştir. "... kaza-i merkumun ahkam-ı şer'iyyesi ru'yet-i için tarafımızdan sizi tevkil ve icra-yı ahkam-ı şer'iyye uhdenize tevfiz ve sipariş olunmuştur.", "muhellafat-ı mevta-yı askeriyyeyi dahi tevzi' ve taksim eylemeleri" isteniyordu.⁹⁹

Kadının görevlerinin başında yargıya müteallik işler olduğunu belirtmiştik. Mahkemeye intikal eden olayların çoğunluğu ahalinin birbirleriyle olan geçimsizliklerinden, Divriği için özellikle köylerinde vuku'bulan anarşik hadiseler görülmektedir. Öte yandan evlilik ile alakalı olarak nikah akdi, boşanma, vasi tayini, nafaka, kaybolan kişilerin mallarına kayyum tayini, yetim mallarının korunması gibi işlerin yanında, şehirde yapılan vakıfların vakfiyesini tescil etme, vakıf paraları ve kurumlara ait davaların çözülmesi, ölen kişilerin terekelerinin yazılarak varisleri arasında taksim edilmesi vb. pek çok değişik davalara bakmaktaydı.

⁹⁷ H. İnalçık, "İstanbul II", s. 15.

⁹⁸ DŞS. 80/189.

⁹⁹ DŞS. 84/44,98,134; 80/89; 79/131.

İdari alanda da kadı (naib)ların görevleri bulunmaktaydı. Şehirde her ne kadar yargıyı kadı, yönetimi mütesellim temsil ediyorsa da şehre ait idari işlerle alakalı ferman ve buyruclularda ilk hitab edilen görevli kadı olmaktaydı.

Sefer esnasında sancaklarda istenen askerin toplanmasında, eyaletlerde sancaklara taksim edilen bedelatın sancak bazında kazalara tevziatında, şehir mesarîf defterlerinin tutulmasında, imdad-ı seferiye ve hazeriye, avarız vergileri gibi rüsumatın taksim ve toplanmasında doğrudan ve dolaylı kadıların görevleri olduğu vesikalarada açıkça görülmektedir.

Ayrıca şehirdeki yeniçeri serdarından, kale dizdarına kadar bir takım görevlilerin atanmasında rol oynayan kadıların cami ve medreselerde görev yapan imam , müezzin, hatib, ferraş gibi vazifelilerin atamalarında merkeze arzda bulunmaktaydı. Yine şehirdeki askeri sınıfın denetlenmesi, mevcut silah ve mühimmatın sayılması, gerektiği vakit bu işlerin aksatılmadan yapılması için kadıya hitaben fermanlar yazılmaktaydı.

Kadının beledi görevleri de bilunmaktaydı. Şehrin içme suyundan, kanalizasyonuna, yol şebekesinden kaldırımlarının tanzimine değin pek çok konu da, kadının görevleri arasında bulunmaktaydı. Öte yandan şehirde bulunan bu sosyal tesislerin bakım ve onarımını üstlenmiş vakıfların gelirleri vasıtasıyla zamanında üstlendikleri bu işleri mütevelliler vasıtasıyla yapılmasını da denetlemekteydi. Kadının tüketicinin korunması amacıyla mevsimine göre bütün zahire, gıda ve yiyeceklere narh verdiği gibi esnaf teşkilatını denetleyip, şeyhleri olmayan esnaf gruplarının başına atamada bulunmaktaydı.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Kadıların yargı, idari ve beledi görevleri için şu eserlere bkz. , M. Akdağ, İktisadi Tarih I, s. 402-404; H. İnalcık, "İstanbul II," s. 16; M. Çadırcı, Anadolu Kentleri, s. 82; Ç. Uluçay, Saruhanda Eşkiyalık, s. 53; R. Öztürk, Ankara, s. 185-201; Y. Oğuzoğlu, agt, 83-84; Y. Küçükdağ, agt, s. 131-132; İ. Ortaylı, "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", Amme İdaresi Dergisi, C. 9, S. I, s. 96-97; İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 109.

Kadılarının görev süreleri fazla uzun değildi.^{100A} Divriği'ye atanan kadılar ne kadar süre bu görevi üstlenmekteydiler; bu konuyu aydınlatacak elimizde bir vesika bulunmamaktadır. Esasen inceleme dönemimizde kadının vazifelerinin naiblerce yürütüldüğünü belirtmiştik. Naiblerin görev sürelerine gelince elimizde bulunan vesikalarda bunun tamamen kadılarının inisiyatifine bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuyu aydınlatan orjinal bir örneğimiz mevcuttur. Divriğ Kadısı tarafından Es-Seyyid İsmail Efendi'ye hitaben yazılan bir niyabet mektubunda, 19 Mayıs 1752 (5 Receb 1165) gününden itibaren Divriği Kazası niyabetinden "Şeyh Efendi" azl edilerek yerine o yılın Eylül başlarına kadar (şevval-i şerifin gayetine dek) kendisine tevcihat yapıldığı belirtilirken¹⁰¹ hemen altındaki 20 Mayıs 1752 (6 Receb 1165) tarihli bir başka niyabet mektubunda bu kez Es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Receb-i Şerif'in altıncı gününde (20 Mayıs) Divriği Kazası naibliğine getirildiği görülmektedir.¹⁰² Bu vesikadan naiblik süresinin bir gün için bile olabildiğini çıkarabiliyoruz. Bu tür hadiseler nadiren rastlanmakla beraber, kadılarının yerlerine tayin ettikleri naibleri çok sık değiştirdiklerini yahut değiştirebileceklerini göstermesi bakımından enteresan bir örnektir. Naib değişikliği, bu makamın da iltizam usulüyle verilmiş olmasından dolayı çoğu zaman kadılarının aç gözlülüğünden kaynaklandığı gibi bazen de haklı sebeplere dayanmaktaydı. 1822 yıllarında (1238) Divriği naibi bulunan Mehmed Tahir Efendi, "hasta ve esir-i farraş ve maraz-ı müzmine mübtela olduğundan umur-ı niyabet-i şer'iiyyeyi kendi hüsn-i rıza ve tıb hatırıyla terk" ettiği belirtilmektedir.¹⁰³

Kadı (naib)ların bulundukları belde görevlerini kötüye kullandıkları da olmaktadır. Bu, kimi zaman ücretini artırmak için mahkemedeki yaptığı işlerin karşılığı olarak

100A Kadılarının görev süreleri hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır. Klasik dönem için M. Akdağ, bir yılı müddet-i örfi bir yılı da uzatmalı olarak iki yıl olduğunu söylerken, Tevki'i Abdurrahman Paşa tarafından düzenlenen Kanunnâmede Mevleviyet Kadılarının görev süreleri bir yıl kasaba kadılarının ise iki yıl görev yaptıklarını söylemektedir. XVI. yüzyıl sonlarında karşılaştırmalı olarak Ankara ve Konya'yı inceleyen Ö. Ergenç ise elindeki belgelere dayanarak görev süresinin durum ve şartlara göre değiştiğini söylemektedir. bkz. M. Akdağ, *İktisadi Tarih II*, s. 98; Ö. Ergenç, *agt*, s. 117.

101 DŞS. 80/189.

102 DŞS. 80/189.

103 DŞS. 84/44.

aldığı "harc-ı imza"larda olduğu gibi kimi zaman da mahkemedeki davalarda kuvvetliden yana tavır koymak şeklinde cereyan ediyordu.¹⁰⁴ Divriği'de bu manada şikayet elimizdeki şer'iyye sicillerinde fazla görülmemektedir. Bununla birlikte elimizde bulunan bir kaç arz-ı halde kadıların kısmen de olsa, bu cephelerini görebilmekteyiz. 18 Temmuz 1750 (13 Şaban 1163) tarihli bir arz-ı halde Raziye adındaki bir kadın, babası Hafızoğlu Hacı Ahmed'in ölümü üzerine ondan mal varlığının kendisi ve kardeşleri arasında paylaştırılması için kocası Hüseyin Bayraktarı vekil tayin etmiş; ancak zevci Hüseyin bu maldan bir nesne göstermediği gibi, Raziye kocasını vekillikten azlederek bir kaç kez yeniden dava açmıştı. Ancak kocası "kuvvet-i maliyesi hasebiyle" her seferinde hakim ve muavinlerini kendi lehine çevirmeyi bilmiş ve mesele sürüncemede kalmıştı.¹⁰⁵

Bu konuda bir başka bir örneğimiz ise, Divriği sakinlerinden Hasan, İstanbul'da bulunduğu esnada, emmizâdesi Abdullah Beşe'nin vefatı üzerine mal ve emlakinden kendisi ve hemşirelerine isabet edeni almak için piyade sefil ve sergerdan bir şekilde Divriği'ye gelmişti. Ancak emmizâdesinin damadı Pencaroğlu İbrahim ve Köseoğlu Mehmed bahis konusu terekeye el koyduklarından, Hasan ve hemşirelerine bir akçe ve bir habbe vermedikleri gibi "... sana vereceğimize hakimlere veririz deyu kat'i cevap verdikleri" görülmektedir.¹⁰⁶

Öte yandan naiblerce mahkemede verilen kararların her zaman özellikle nüfuzlu şahsiyetlerin yahut arkalarında böyle şahıslar bulunanların aleyhine alınan kararlar uygulanmaktaydı. Merkeze gönderilen bir başka arz-ı halde Molla Hüseyin, mülk bir kıt'a bağını zabt eden Hamuluoğlu Mehmed ve Acemoğlu Mehmed'i mahkemeye şikayet etmiş ve haklı çıkarak kendisine naib tarafından hüccet-i şer'iyye verilmişti. Bu hükmü "eslemeyen" mezkur Mehmed'ler "ihraz" kasdıyla naib efendi huzurunda bir kez daha "murafa'a-i şer' olub" haksız görülmüşler ve Molla Hüseyin'in yedine müceddeden hüccet-i

¹⁰⁴ Kadıların görevlerini suistimallerine dair örnekler için bkz. Y. Özkaya, *Osmanlı Kurumları*, s. 209-211; Aynı yazar, *Ayanlık*, s. 191-192; R. öztürk, *"Ankara"*, s. 183; M. Çadırcı, *"Tanzimatın İlaını Sırasında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi"*, TAD, XIV, Ankara, s. 139-169.

¹⁰⁵ DŞS. 80/63.

¹⁰⁶ DŞS. 80/55.

şer'iyye verilmesine rağmen "şerirler şirrete salık olub kethüda yeri Ömer Ağa'nın naib efendi'ye cebriyle mezkur bağı zabta" devam etmişlerdir.¹⁰⁷

Diger devlet memurları gibi kadılar da devletten belli bir mikdar ücret almaktaydılar. Rütbelerine ve görev yaptıkları yerlere göre ücretleri değişiyordu. Mevleviyet ve kasaba kadılığı diye başlıca iki gruba ayrılan kadılar bu sınıflandırma doğrultusunda ücret almaktaydılar.¹⁰⁸ Divriği'de görev yapan kadıların gündelikleri hakkında malumatımız bulunmamaktadır. Ancak diger Osmanlı şehirlerindeki gibi burada görev yapanlarda nikah kıyımı, tereke yazımı, verilen hüccetlerden, şehir için tutulan tevziat defterlerinden muhtelif zamanlarda verilen narhlar için bile bir ücret almaktaydılar. Divriği'de şehir mesarısı için yapılan tevziat defterinde kadılar "harc-ı imza" olarak 1750'lerde 50 kuruş alırlarken, 1795'lerde 140 kuruş, 1820'lerde ise 300 kuruş almaktaydılar.¹⁰⁹

Kadıların mahkemede gördükleri hizmetlerin karşılığı olarak aldıkları "harc"ların kimi zaman tahsis edilen mikdarı aşmasından dolayı, bu tür görevi kötüye kullanmanın önüne geçmek amacıyla zaman zaman umumî manada kazalara fermanlar gönderilmekteydi. Bunların biri de 1835 yılı Haziran ortalarına ait (evasıt-ı Safer 1251) olub Anadolu'nun orta koluna yayınlanan bir fermanla şehirde vazife yapan diger görevliler ile birlikte "hakim'ü-şer" olanlar dahi "harc-ı imza" namıyla muhassas olan kuruşda birer paradan ma'da harc-ı i'lâm ve ücret-i hizmet-i mahkeme vesair bunlara mümasil bî-vech fahiş ve zaid şeyler idhal olunmaması..." isteniyordu.¹¹⁰

Mahkemede kadı(naib)nın dışında katipler, muhızır, fetih-hân, kayyum, kethüda, mahkeme imamı gibi görevliler

¹⁰⁷ DŞS. 80/91.

¹⁰⁸ Bu konuda bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 91-98; O. Ergenc, *agt*, s. 117-119.

¹⁰⁹ 1750'lerde şehrin mesarısı 2500 kuruş civarında (DŞS. 82/139), iken 1795'lerde mesarısı 10.000 kuruş (DŞS. 78/113; 81/20; 78/109), 1820'lerde ise şehir mesarısı 40.000 kuruşa balig olmuştu (DŞS. 76/66,70-71 alınan "harc-ı imza"lar da bu oranda olmaktaydı.

¹¹⁰ DŞS. 79/252-253; yine öte yandan Anadolu'nun orta koluna gönderilen fermanla, tereke taksimi gereksin gerekmesin "hükkam" tarafından bu işin yapılarak "külliyyetli mebalig tahsil eyledikleri zahir ve mütehakkak" olduğundan, tereke taksimi yapılması icab ettiğinde ise "ücret-i kassamiye ma'al katibiyye ve hüddamiye min-haysü'l-mecmu' fukaha-yı i'zam rahimetullahu teala hazeratının tayin buyurdıkları ücret rub'u'l-öşr... bin kuruşda 25 kuruşdan ma'adası taleb" olunmaması isteniyordu. DŞS. 78/40.

bulunmaktaydı.¹¹¹ Ancak Divriği mahkemesinde vesikalardan çıkarabildiğimiz kadarıyla bir katib, bir muhızır, bir çuhadar, bir de hüddam görev yapmaktaydılar.¹¹² Bu vazifelilerin görevleri ve görev sürelerine ilişkin sicillerde bir kayda rastlamadık. Hurufat defterinde Ocak 1748 (Muharrem 1161) tarihli bir kayıta: Divriği mahkemesinde on seneyi mütecaviz katib olan Seyyid İsmail Halife, kendi halinde ve etrafındakiler kendisinden hoşnudlar iken "ashab-ı garazdan" Seyyid Ahmed hileyle "hilaf-ı inha" katiblik görevini kendisine berat ettirmişti. Ancak bu durum anlaşılnca "sahib-i evvel" mezbur Seyyid İsmail, naib Abdulmecid Efendi arzıyla görevine yeniden dönebilmiştir.¹¹³

Bu vesikada dikkati çeken nokta katiblik vazifesinin vazifeyi kötüye kullanmamak şartıyla devamlılık arzettiğidir.

2-Muftu

Şeyhülislamın, taşrada temsilcisi olan müftü, bulunduğu kazada yöneticilerin, kadının ve halkın çözemediği dini bir proplem ortaya çıktığında ; ya da sosyal bir sorunun çözümünde dinî nüfuzundan istifade için kendisine başvurulmaktaydı.

Müftülerin atanması, şeyhülislamın teklifi ve padişahın onayı ile gerçekleşiyordu. Ancak şeyhülislam Efendi, bu teklifi yaparken, atamanın yapılacağı kazanın ileri gelenleri ile kadı ve yöneticilerin, müstakbel müftü hakkındaki düşüncelerini de nazar-ı dikkate almaktaydı.¹¹⁴ 8 Nisan 1821 (Receb 1236) tarihli Divriği Müftülüğüne atanan Abdurrahman Efendi'nin müftülük menşurunda bu durum teyid edilmektedir. 8 Nisan tarihinden önce Divriği'de İbrahim Efendi müftüylük yapmaktaydı. Divriği ahalisinin "cem'-i gafiri" merkeze arz-ı halde bulunarak İbrahim Efendi'nin "su-i hareketeni" şikayet etmiş ve azlini istemişti. Ve yine aynı arz-ı halde müftülük için Abdurrahman Efendi'nin "ehliyet ve istihkakına mebni me'zuniyeti" de bildirilmişti. Abdurrahman Efendi'ye

¹¹¹ Mahkemede bu görevliler için bkz. R. Oztürk, *Ankara*, s. 186;-200; Mahkemedeki bu görevliler için de bkz. R. Oztürk, *Ankara*, s. 186-200; M. Akdağ, *İktisadi Tarih*, s. 404; Y. Küçükdağ, *agt*, s. 134-135; Y. Ozkaya, *Osmanlı Toplum*, s. 223-227;

¹¹² DŞS. 78/74,62; 84/32; 76/70-71; 74/35-36; 78/109,115; 81/20; 76/66; 78/113; 76/54-55; 82/139.

¹¹³ HD. 1100/231.

¹¹⁴ M. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 91-92; Y. Küçükdağ, *agt*, s. 136; R. Oztürk, *Ankara*, s. 206.

gönderilen müftülük menşurunda bu arz-ı hal istikametinde kendisinin müftü olarak atamasının yapıldığı belirtilmektedir.¹¹⁵

Yukarıda belirtildiği gibi müftü, halkı dinî meselelerde aydınlattığı gibi kaza kadılarının hükümlerinin şer'e uygun olup olmaması bakımından da yol gösteriyordu. Öte yandan zaman zaman "şühûdü'l-hâl" üyeleri içerisinde de bulunan müftüler¹¹⁶, yine şehrin çözölemeyen sosyal meselelerinde dinî nüfuzundan faydalanılmaktaydı. Divriği'de 26 Temmuz 1791 (25 Zilkade 1205) tarihinde ekmeğin narhında anlaşma sağlanamayınca kadı ile birlikte müftü efendinin şehrin diğer ileri gelenleri ile ibrlikte "sûkda vâki" ekmekçi dükkanına" vararak meseleyi hallettikleri görülmektedir.¹¹⁷

Müftüler bulundukları yerde ulemanın reisi durumunda olup, onların sorunları ile çok yakından ilgilendikleri görülmektedir. Bu konuda da elimizde iki vesika bulunmaktadır. Biri 1780 Mayıs başlarına (gurre-i Cevvel 1194) aittir. Bu kayıta başta "mezunen bi'l-ifta El-Hâc Şeyh Efendi Hazretleri" olmak üzere şehirde bulunan ulema efendiler birlikte "meclis-i şer'e" gelerek "diyar-ı aharda sakin ve mutavattın"olan bazı kimseler Divriği'de bulunan ulemanın "cihet ve nân pârelerini hilaf-ı inhâ" ile üzerlerine berat ettirdikleri gibi yine oralarda oturmaya devam ederek bu vazifeler için yerlerine vekaleten birer adam göndermekteydiler. Bundan böyle bu tür bir hadisat karşısında ulema birlikte hareket edip, vekil tayin edilen kimseleri ittifak ile red ederek vazife "cihetine" başlatmama kararı almışlardı.¹¹⁸

9 Ağustos 1779 tarihli diğer belgemizde ise bu kez cühelanın tasallut ve tekdirine maruz kalan ulema yine başlarında "umdeti'l-ulema" Müftü El-Hâc Mehmed Efendi olmak üzere meclis-i şer'e gelerek "ittifak ve ittihad ile ulemaya kimesneyi tasallut" ettirmeme kararı almışlırdı.¹¹⁹

4-Mahalle İmamı

¹¹⁵ DŞS. 79/86.

¹¹⁶ DŞS. 74/70; 80/85,107.

¹¹⁷ DŞS. 78/60; yine bir başka tarihsiz kayıta müftü efendinin ekmek narhının verilmesinde bulunduğu görülmektedir.bkz. DŞS 80/224.

¹¹⁸ DŞS. 80/2.

¹¹⁹ DŞS 74/137.

Muhtelif mahallelerden teşekkül eden şehrin, mahallelerinin belirlenmesinde, orada bulunan cami yahut mescid önemli bir unsurdur. Bu mabedlerin mahalle seviyesinde oynadığı rol ise günün muhtelif vakitleri ile cuma namazında mahallenin müslüman erkeklerinin ibadet amacıyla toplandığı yer olmasından kaynaklanmaktaydı. Her vakitte mihraba geçip cemaate namaz kıldırان imamın da mahalleli içinde ayrı bir saygınlığı bulunmaktaydı. Osmanlı döneminde imamın mahalle içindeki bu saygınlığından istifade edilerek mahalleye müteallik pek çok işlerin yürütülmesinde imam resmî olarak da vazifeli kılınmıştır. İmamın vazifelerinin içinde başta mahalledeki asayişin sağlanması, vergilerin toplanmasında yardımcı olması, mahalleli arasındaki kavgınlıklarının giderilmesi ve hatta mahallenin temizliğinde bile imama dolaylı da olsa bir vazife düşmekteydi.¹²⁰

Kadının arzı ve padişahın onayı ile atanan imamların, incelediğimiz sicillerde mahalledeki aktivitelere dair bir vesikaya rastlayamadık. Ücretlerini, cami için vakfedilen menkul yahut gayr-ı menkullerin geliri ile¹²¹, mahallenin avarız gelirlerinden almaktaydılar.¹²²

Divriği hurufat defterlerinde imamet beratlarına dair kayıtlardan imamların günlük genelde bir akçe, çok nadir olarak da iki akçe karşılığı görev yapmaktaydılar. İmamların iktisadi durumlarını net olarak yine temettuat defterlerinde görebilmekteyiz. Bu zevatın imamlık maaşı ile geçinmeleri oldukça güç olduğu için başta kendi hanelerinde hayvan besledikleri gibi, ellerinde bulunan bir kaç dönümlük bağçe ve tarlalarını işleyerek geçimlerini temin ediyorlardı.¹²³

¹²⁰ Dsman Nuri, **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, C. I, s. 898-960; H. İnalçık, İstanbul II, s. 15; M. Çadırcı, **Anadolu Kentleri**, s. 40; O. Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumları", s. 1271

¹²¹ Divriği'deki cami ve mescidlerin imamlarının hemen hepsinin ücretlerini imamlık yaptıkları caminin vakıflarından almaktaydılar. Bu konuda mufassal bilgi Hurufat defterlerindeki imamet beratlarında görölmektedir. Temettuat defterlerinde ise camilerin durumlarına göre imamların yıllık aldıkları ücretler müşahade ediliyor. Mesela bkz. 1845'lerde Kale Camisi imamı, camiye vakfedilen dört dönümlük tarladan 484 kuruş hasılat elde ederken (**Temt.** 13 237), Bedesten Cami imamı, ayrıca Lalaiye ve Medrese-i Kebir'deki müderrislikleri ile beraber 120 kuruş almaktaydı (**Temt.** 13327), Hamam-ı Süfla Mahallesi imamı da ferraşlık ve imamet hizmeti için 90 kuruş alıyordu (**Temt.** 13257), Zeliha Hatun Mahallesi imamı ise vazife ciheti için 100 kuruş alıyordu (**Temt.** 13379).

¹²² O. Ergenç, "Mahallenin İşlevi", s. 76

¹²³ Buna bir örnek Divriği'de Zeliha Hatun Mahallesi imamı Ömer efendi'nin temettuatıdır. Ömer Efendi'nin:

Öte yandan mahalle mescidlerinde görev yapan imamların, her zaman görev yaptığı mahallede değil bazen yakın mahallede ikamet ettikleri de anlaşılmaktadır.¹²⁴

İmamların kimliklerine gelince: Toplu isimleri 1834 tarihli muhtarlar listesine derc edilmiştir. Burada Bezzazistan Mahallesinin iki imamı bulunurken, diğer mahallelerin birer imamı görülmektedir.İsim listesine nazar edildiğinde bunlardan 18'i seyyid (%62), ikisi hafız (%7), 9'u ise efendi (%31) lakablıdır.¹²⁵

Netice olarak mahallenini maddi ve manevi önderi konumunda olan imam efendiler, neseben de önde gelen şahsiyetlerden müteşekkil oldukları ve mahallenin dünyevi ve uhrevi işlerinin görülmesine çalıştıkları anlaşılmaktadır.

C- ŞEHİR HALKININ TEMSİLCİLERİ

1-Âyân

Ayan, bir beldenin ileri geleni anlamında olup, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin taşra idari teşkilatı içinde ayrı bir anlam ifade etmeye başlamıştır.Zikredilen yüzyılda sancakların malikane olarak tevcih edilmeye başlaması ve yerli mültezimlerin mukataaları iltizam etmeye başlamaları, sancakta yeni zengin ve sözü geçer kimselerin türemesine sebep olmuştur.¹²⁶ XVIII. yüzyıla gelmeden evvel de şüphesiz şehir ileri gelenlerinin -ki bunlar içerisinde ulema ve sülehadan, zengin tüccar ve esnafına varana kadar- şehir yönetiminde az çok paylarının olduğunu bilmekteyiz¹²⁷ Ancak, ayanlığın Anadolu'da yaygınlaşması ve

-sağmal inek (1)	: 24 krs
-dükkan (1)	: 30 krs
-imametinden	: 100 krs
mecmu'	: 154 krs
-kardeşinin nalbant-	
lığından	: 450 krs
-toplam	: 604 krs

¹²⁴ Mesela Zeliha Hatun Mahallesi imamı Ömer Efendi, Cedid Mustafa Paşa Mahallesinde (Temt. 13) Bedesten Cami imamı Seyyid Mustafa Efendi Camii Kebir Mahallesinde (Temt. 13) oturmaktaydılar.

¹²⁵ DŞS. 81/92.

¹²⁶ M. Akdağ, *Ayanlık Düzeni*, s. 51; Y. Özkaya, *Ayanlık*, s. 133; Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, s. 16.

¹²⁷ O. Ergenç, "Osmanlı Klasik Döneminde 'Eşraf ve Ayan' Uzerine Bazı Bilgiler", OA. III (1982), s. 105-118.

yerleşmesinin XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁸

Başta kadı (naib) olmak üzere müftü, müderris ve şehir ileri gelenleri ile ahali uygun gördükleri birisini şehir mahkemesinde ayan seçmekteydiler. Bu durum vesiklarda şöyle geçmektedir: "...taşralarda vaki şehirlerde ve kasabalarda ahali ve fukaranın umumen intihab ve ihtiyarlarıyla ol mahallin kişizâdelerinin idare ve umura kadir birisi"nin "inkiyad-ı ahali ile ayan-ı memleket" ¹²⁹ Şüphesiz bu seçimler esnasında da bir takım suistimaller olmaktaydı.¹³⁰ Seçim yapıldıktan sonra durum kadının ilamı ile seçilenin adı sancak yöneticisine bildirilerek onayı alınıyordu. Gerçi ayan seçiminde uyumsuzluk çıktığı zaman bütün şehir halkını temsilen mahallelerden 2-3 kişi çağrılıp meydanda veya cami avlusunda toplandığını 200-300 kişinin aralarında birisini ayan seçtiklerini de görmekteyiz.¹³¹ Biz Divriği'de ayan seçimine dair bir belgeye rastlayamadık.

Divriği'de 1824 Ocak ayları başlarında (gurre-i C. evvel 1239) Emin Bey ayan olarak bulunmaktadır. Elimizdeki vesikaya göre belde ahali "mişvar ve etvarında razı ve hoşnud" olmadıkları gibi Divriği'ye İstanbul'dan ve sair mahallerden "tevarüd eden hidemat-ı seniyyeyi" de layıkıyla yerine getirememekteydi. Bundan dolayı Divriği'nin işlerine bakacak mu'tedil mizacı bir ayan arzu edilmekteydi. Mutesellimin isteği ile bu evsafa olduğu anlaşılan Dizdar İbrahim Ağa'nın ayan seçildiğini görmekteyiz.¹³²

Ayanlar en başta devlet ile halk arasında irtibatı temin etmekteydiler.¹³³ Öte yandan eşkiyanın te'dib ve cezalandırılması, imdâd-ı seferiye ve hazeriye gibi vergilerden şehre yapılan tevziatın toplanmasına sancağa tahsis edilen asker bedelatının toplanarak gönderilmesi gibi pek çok vazifelerde doğrudan yahut dolaylı olarak ayanların önemli rollerinin bulunduğunu biliyoruz.¹³⁴

Yukarıda belirttiğimiz umumi vazifelerinden sonra vesikalara baktığımızda mahalli hadisatta ayanların konumu

¹²⁸ Y. Özkaya, *age*, s. 126.

¹²⁹ DŞS. 3/230-31.

¹³⁰ Bu konuda bkz. V.P. Mutafoçieva, "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık", *İÜEF. Tarih Dergisi*, S. 31 (İst. 1977), s. 105-118.

¹³¹ M. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 34.

¹³² DŞS. 76/37.

¹³³ Ö.Ergenç, "Yönetim Kurumları," s. 111.

¹³⁴ Ö.Ergenç, "Yönetim Kurumları," s. 111.

da gözlenebilmektedir. Mesela 24 Kasım 1777 (23 Şevval 1191) tarihli bir kayda göre, Divriği'de Çıldırbıçakoğlu İbrahim, şarap içip ırza tasallut ettiklerine dair şikayet üzerine başta ayan-ı vilayet olmak üzere, ehl-i sûk vesair ahali-yi vilayet bâ-serhûm meclis-i şer' de toplanarak "muzuru'n-nas" İbrahim'i firar etmesinden dolayı yakalanarak cezasının verilmesi için cümlesinin taahhüd ettikleri deftere kaydedilmiştir.¹³⁵

Öte yandan kazada bulunan idari kadroda yer alan şahısların görevlerini suistimal etmelerinden dolayı toplanan mecliste te en başta ayan bulunuyordu. Divriği'de serdar olanlar, Divriği'nin köylerinde bulunan yenicerilerden "mart namıyla" üçer beşer onar kuruş karyelerine göre zulmen ahz etmelerinden dolayı toplanan şikayet meclisinde şehrin ayanı olan Nursinlizâde El-Hâc Veli Ağa da bulunup hatt-ı hümayun ile men' edilen fiilin "cümle ittifakıyla aldırmamaya Allah ve Resulullah adına yemin etmişlerdir.¹³⁶

Narhın tesbiti esnasında şehrin pek çok ileri geleni gibi ayan da meclis-i şer' de hazır bulunmaktaydı.¹³⁷ Ayrıca muhtelif vergilerin toplanmasına müteallik işlerde de fonksiyoner görünmektedir.¹³⁸ Anarşik hadiselerin önünün alınması için toplanan heyetin içinde de pek tabi olarak ayan da bulunuyordu. Divriği'nin özellikle köylerinde anarşik hadiseler çok fazla vuku' bulmaktaydı. Bölgeye dağılmış bulunan levendat, köylerde "gel geç akçesi" alarak vermeyenleri ta'ciz etmekteydiler. Bunun üzerine 9 Mayıs 1762 tarihinde toplanan mecliste başta Divriği'de sakin ulema ve suleha olmak üzere ayan ve eşraf, ehl-i sûk hacıları köylerden gelen birer ihtiyar toplanıp eşkiyanın hakkından gelinmesi için birlikte harekete edilmesi yönünde karar almışlardı.¹³⁹

Sancaktaki idari tabbakada bulunan insanların zaman zaman vazifelerini kötüye kullandıklarını gönderilen emr-i alişanlardan anlaşılmaktadır. Mayıs ortaları 1828 (Evasıt-ı Zilhicce 1243) tarihli Anadolu ve Rumeli'nin üçer kollarına gönderilen adaletnâmede sancaktaki "vülat, hükham, voyvoda ve ayan" birlikte hareket ederek kendilerine tahsis edilen aidata kanaat etmeyip idareleri altındaki insanlardan, muayyen vergilerin dışında "kendi nafakaları için fukaradan

¹³⁵ DŞS 71/11.

¹³⁶ DŞS.80/188.

¹³⁷ DŞS. 83/45.

¹³⁸ DŞS 83/47.

¹³⁹ DŞS. 80/77.

bilâ-mûcib akçe" aldıkları gibi "şuna buna asılsız ömr-i töhmet ve isnad-ı kabahat ile fukara-yı raiyeti çift, çubuk ve davarlarını sattırarak kendilerini tecrim ve tagrim misüllü hilaf-ı şariat-ı garra ve mugayir-i harekete iştira eylediklerinin duyulduğu" belirtilerek bundan sonra herkesin "a'det-i kadimeye" kanaat etmeleri isteniyordu.¹⁴⁰

Yukarıdaki umumi adalet-nâmeden Divriği için özele indiğimizde de ayan-ı vilayetin de içinde bulunduğu idarecilerin mezkur manada kanaatsizliklerinin olduğu anlaşılmaktadır. 1779 (1193) tarihli bir arz-ı halde Divriği'de sakin Seyyid Osman'ın "ayan-ı vilayet ve ulema ve sulehanın vilayet umuru için kendisinden aldıkları 800 kuruşu ödemediklerini" şikayet etmekteydi.¹⁴¹

"Ayan-ı vilayet" olarak isimlendirilen şehrin idari kadrosu içinde yer alan ayandan başka bir de şehrin ileri gelen nüfuzlu şahsiyetlerine ayan dendiğini bilmekteyiz. Bunlar da beldenin ileri gelenlerinden olduklarından kazanın bazı işlerinde rollerinin olduğu bilinmektedir. Belgelerde "Fahrü'l-ayan" olarak da zikredilen bu eşhası "şühudü'l-hâl" listesinde görmek her zaman için mümkündür. Bu zevatın da suistimalata medar bir takım halleri olmaktadır; ancak bunların da gerek kadı gerekse mütesellimler tarafından kollandıkları bilinmektedir. Mesela Divriği ayanlarından Nursinlizâde Kara Mahmud, celb-i mal sevdasıyla fukara raiyete zulm ve teaddiden bulunmuş; bunun üzerine mahallinde şer'le görülüp "ashab-ı hukukun" sabit ve zahir olan hakkı alındıktan sonra Samsun Kal'asına kalebend olunması için ferman gönderilmiş olmasına rağmen, "firar eyledü deyü" il'am olunmuş ise de Kara Mahmud'un, Divriği'de olduğu anlaşılmış ve mir-miran Mustafa Paşa'dan hasmıyla ihkak-ı hak olunmak üzere Divan-ı Rûm'a gönderilmesi istenmekteydi.¹⁴²

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde kurumlaştığını söylediğimiz ayanlığın bir ara inkitaa uğramasına rağmen 1830 yıllarında muhtarlık teşkilatının kurulmasına kadar fonksiyoner olmuştur.

2-Şehir Kethüdası

¹⁴⁰ DŞS. 76/6.

¹⁴¹ DŞS. 74/23.

¹⁴² DŞS. 74/14.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren varlığına rastlanılan şehir kethüdası¹⁴³, şehir ahalisinin seçim ve müdahalesiyle atanan memurlardır.¹⁴⁴ Bu atama işi ise şehrin ileri gelenlerinin ve halkın üzerinde ittifak ettiği bir kişi, sancak beyi tarafından merkeze arz edilmekte ve umumiyetle merkez bunu kabul ederek berat-ı hümayûn göndermekteydi. Halkın hoşnud olmadığı kişilerin bu makama gelmeleri halinde ise aynı mekanizma işletilerek sancakbeyi vasıtasıyla İstanbul'a şikayetler yapılmaktaydı.¹⁴⁵

Divriği'de halkın şehir kethüdasını nasıl seçtiğine dair elimizde bir vesika bulunmamaktadır. Ancak sevdikleri ve kendisinden memnun oldukları şehir kethüdalarına sahip çıktıklarına dair elimizde bir kayıt bulunmaktadır. Divriği halkı, merkez-i hükûmete gönderdikleri arz-ı halde "... umûr ve hususların ru'yeti için şehir kethüdası Hüseyin'i vekil" ettiklerini ve Hüseyin'in şehre ait işleri "sadakat ve istikamet üzere" görüp, halkın "cümlesi" kendisinden "hoşnûd ve razı ve şükran olmalarıyla..., hilaf-ı şer' kimesneye vaz' ve teaddisi ve üzerine dahi şer'an bir nesne sabit olmayub teaddi icab" etmez iken "ashâb-ı garazdan" bazılarının mal toplama sevdasıyla şehir kethüdasının işine karışıp ona ta'ciz ve teaddide bulunduklarını belirterek durumun önlenmesi istendiğine bakılırsa, şehirde 1747 (1160) yıllarında kendisinden memnun olunan şehir kethüdasının bulunması yanında, gerektiğinde ona sahip çıkabilecek bir halk kitlesinin varlığı da göze çarpmaktadır.¹⁴⁶

Şehirde dirlik ve düzenliğin sağlanmasından mali ve idari konularda halk ile devlet arasında irtibatı sağlayan şehir kethüdasının, şehre gidip gelen devlet görevlilerinin yeme içmesinden müsafir edilecekleri yerin ayarlanmasına varıncaya kadar vazifeli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Mesela Divriği'nin

¹⁴³ M. Akdağ, *İktisadi ve ictimai tarihi*, C. 2, İstanbul 1967, s. 408.

¹⁴⁴ Bu konuda bkz. O. Nuri Ergin, *Mecel-i Umur-ı Belediye*, C. I, İstanbul 1338, s. 1657; M. Zeki Pakalın, "Şehir Kethüdası" *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 317; daha sonraki araştırmalarda da bu durum tasdik edilmektedir. Mesela Ankara için bkz. R. Öztürk, *Ankara*, s. 157; M. A. Ünal, *Harput*, s. 49.

¹⁴⁵ M. A. Ünal, *Harput*, s. 49; Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, s. 16.

¹⁴⁶ DŞS. 80/141.

¹⁴⁷ M. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 41-43; Ç. Uluçay, *age*, s. 34; M. Akdağ, *Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri*, s. 59; H. İnalçık, *İstanbul II*, s. 16; M. A. Ünal, *Harput*, s. 49-50; M. Akdağ, *İctimai Tarih*, C. I, s. 408-409; R. Öztürk, *Ankara*, s. 158; Y. Küçükdağ, *agt*, s. 124; Ö. Ergenç, *Osmanlı Klasik Döneminde "Eşraf ve Ayan" Üzerine Bazı Bilgiler*, *Osmanlı Araştırmaları III*(1982), s. 107-108

1797 (1212) tarihli mesarîf defterinde "murur ve ubur iden Devlet-i Aliyye ve Sivas hademeleri sairlerin me'kulat mesarîfı içün şehir kethüdasına 1417 kuruş verilmiştir." denmektedir.¹⁴⁸

Görevleri karşılığı belli bir mikdar ücret alan şehir kethüdalarının, maaşları şehirlere göre değişmekteydi. 1797 yılında Divriği'deki şehir kethüdası altı aylık olarak 30 kuruş alırken¹⁴⁹ aynı süre için şehir kethüdaları Ankara'da 100 kuruş, Bursa'da (1800 y.da) 1880 kuruş, Çankırı'da (1823) 150 kuruş, Sivas'da (1836) 250 kuruş almaktaydılar.¹⁵⁰

Görev süreleri hakkında ise bir netlik yoktur. Lale Devri Konya'sını inceleyen Y. Küçükdağ, görev sürelerinin bir yıl olduğunu söylerken, R. Öztürk ve M. A. Ünal, ölünceye kadar görevleri başında bulunduklarını belirtmektedirler.¹⁵¹ Divriği'de şehir kethüdalarının ne kadar süre iş başında kaldıklarını bilemiyoruz.

3-Muhtar

II. Mahmud döneminin idari sahadaki yenileşme hareketlerinin bir ürünü sayabileceğimiz muhtarlık teşkilatı ilk defa 1829 yılında İstanbul'da görülmektedir. Teşkilatın taşrada yaygınlaşması Kastamonu mütesellimi Dede Mustafa Ağa'nın sancak yönetiminde kendisine proplem olan ayanlığı kaldırarak yerine muhtarlığı koyması ile başlamıştır. Bu duruma sevinen II. Mahmud, Anadolu ve Rumeli'nin köy ve şehirlerinde de muhtarlığın ikame edilmesini istediğini bildiren emir-nâmeler ve fermanlar göndermişti. Bunun sonucudur ki 1833-1835 yılları arasında muhtarlık idari teşkilatımız içinde yerini almıştır.¹⁵²

¹⁴⁸ DŞS. 78/113.

¹⁴⁹ DŞS. 78/113.

¹⁵⁰ M. Çadırcı, Anadolu Kentleri, s. 123; bu ücretlerin değişik tarihlerde değişik miktarda olduğunu Ankara için R. Öztürk belirtmektedir. bkz. Ankara s. 159.

¹⁵¹ Y. Küçükdağ, agt., s. 123; R. Öztürk, Ankara, s. 158; M. Ali Ünal, Harput, da ölünceye kadar olmakla kalmayıp sonra da evladına verildiğini söylemektedir. s. 50.

¹⁵² Bu konuda müstakil bir makale olarak bkz. Musa, Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", Belleten XXXIV, (1970), s. 409-420; ayrıca bkz. R. Öztürk, Ankara, s. 170-173; İlber Ortaylı, İmparatorluğun En uzun Yüzyılı, İstanbul 1987, s. 38.

Elimizde bulunan 16 Temmuz 1833 (27 Safer 1249) tarihli, Sivas, Rakka, Diyarbakır eyaletleri ile Çorum, Amasya, Divriği sancakları ve me'adin-i hümayun emanetine gönderilen buyruclulardan biri olduğu anlaşılan ve Divriği naibi, mütesellimi, vücut-ı memleket ve iş erlerine hitaben yazılan belgede Anadolu ve Rumeli'de bulunan kazaların her bir mahallesine "mücerrebü'l- etvar" kimselerden "muhtar-ı evvel ve sani" namıyla ikişer muhtar nasb ve tayin edilmesi isteniyordu.¹⁵³

Muhtarlık teşkilatına kadar mahallenin yönetim ile münasebetini sağlayan imamlardı. Muhtarlığın mahalle bazında teşekkül etmesi ile birlikte mahalleyi temsilde muhtarların öne çıktıklarını biliyoruz. Bununla beraber mahallenin önde geleni olan imamların yine bir takım vazifeleri ile birlikte muhtarların seçimi esnasında onlara kefil olmak durumundaydılar. Muhtarlar da mahalle halkının kefiliydi.¹⁵⁴ Mahalleli tarafından muhtar seçilenin sicille kaydı yapıp Ceride Nezaretine bilgi veriliyordu Zikri geçen vesikamızda "nasb ve tayin" işi tahakkuk ettikten sonra muhtar ile imama Darbhane-i Amire'de mühür "hak ve irsal" olunacağından isimleri belirlenenlerin "mümzi defterlerinin" İstanbul'a gönderilmesi istenmekteydi.¹⁵⁵

Gönderilen bu buyrucludan yaklaşık on ay sonra muhtar seçiminin yapıp sicille kaydedildiğini görmekteyiz. 18 Mayıs 1834 (9 Muharrem 1250) tarihli belgeye göre o tarihlerde Divriği şehrinde bulunan 28 mahallenin Muhtar-ı evvel ve sânileri ile imamların kimler olduğunu görebilmekteyiz.¹⁵⁶ Verilen isim listesi muhtarların kimliklerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu liste, bir tasnife tabi tutulduğunda Divriği'de bulunan toplam 56 kişiden müteşekkil muhtar-ı evvel ve sânilerin 41(73.2)'inin Ağa- Ağazâde, 5(%9)'i seyyid , 3(%5.3)'ü efendi, 3(%5.3)'ü de bey olarak gözükürken Arhosu Mahallesi muhtar-ı sânisini olan Danabaşoğlu Hüseyin'in hiç bir sıfatı bulunmamaktadır.

153 DŞS. 81/97; Tokat'ta muhtar-ı evvels ve sanilerin seçilerek imzalı listenin Sivas'a gönderilmesinin istendiğine dair 7 Mayıs 1834 (27 Zilhicce 1249) tarihli buyruclu için bkz. Halil Cinlioğlu, **Osmanlılar Zamanında Tokat** 1951, C. III, s. 172; ayrıca muhtarlık seçimi ile alakalı olarak bkz. M. Çadırcı, *agm.*, s. 413.

154 DŞS. 81/97; M. Çadırcı, *agm.*, s. 411.

155 DŞS. 81/97.

156 DŞS. 81/92.

Bu tasniften ayanlığın yerine mahallelerde kurulan muhtarlığın başına yine mahallenin ayan ve eşraf diyebileceğimiz şahıslarının secildiği anlaşılmaktadır.

1845 tarihli kazanın mahallelerine ait temettuat defterlerinde İmamoğlu, Berdaiye, Abıçemen, Hacı Osman ve Cedid Mustafa Paşa mahallelerinin muhtar-ı evvelleri ile yine İmamoğlu ile Hacı Kumru Mahallelerinin muhtar-ı sânilerinin mal varlıklarını görebilmekteyiz. Zikredilen muhtar-ı evvellerin yıllık mal varlıklarına baktığımızda en zenginleri 1385 kuruş'la Berda'iye Mahallesi muhtarı Bekir Ağa'dır. Mal varlığı: bir inek (24 kuruş), bir dönüm bağçenin hasılatı (27 kuruş), pederinin (babası ile birlikte yaşadığı anlaşıyor) 314 kuruşluk mukataa geliri ile toplam 385 kuruşa balığ olurken; ayrıca Bekir Ağa'nın yılda (1260 yılı için) 1000 kuruş da alış veriş yapmaktan kazandığı görülmektedir.¹⁵⁷ En az gelire sahip muhtar-ı evvel ise İmamoğlu Mahallesi muhtarı Topcuoğlu Mustafa olup 127 kuruş temettuatı bulunuyordu.¹⁵⁸ Diğerlerine gelince Abıçemen Mahallesi muhtarının 1227.5 kuruş, Hacı Kumru Mahallesi muhtarının 669 kuruş, Hacı Osman Mahallesi muhtarının 1270 kuruş iken Cedid Mustafa Paşa mahallesi muhtarının 1309 kuruş mal varlığı kaydedilmiştir.¹⁵⁹

Burada muhtarların mesleklerini de görebilmekteyiz. Buna göre altı muhtar-ı evvelinden 1'i ziraatçı, 1'i attar, 1'i ekmekçi, 3'ü de ticaretle uğraşmaktadır. Muhtar-ı sânilerden Hacı Kumru Mahallesi muhtarı, Cami-i Kebir Mahallesi'nin hafızı olup yıllık geliri 250 kuruş iken İmamoğlu Mahallesi'nin ikinci muhtarı ziraatle iştigal etmekte olup 469 kuruş temettuatı bulunmaktaydı.

4 - Nakibü'l-Eşrâf Kaymakamı

Hız. Peygamberin soyundan gelen seyyid ve şeriflerin diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devletinde de ayrıcalıkları söz konusu idi. Bunlara İstanbul'da oturan Nakibü'l-Eşrâf tarafından "şecere" ve "hüccet" verilmekteydi.

¹⁵⁷ Temt. 13325.

¹⁵⁸ Ab-ı Cemen Mahallesi muhtarının geliri için bkz. Temt 13318; Hacı Kumru için bkz. Temt. 13254; Hacı Osman için Temt. 13276; Cedid Mustafa Paşa Mahallesi için ise bkz. Temt. 13244.

¹⁵⁹ Temt. 13244.

Kazalarda ise Nakibüleşrâfın temsilcisi olan Nakibüleşrâf kaimekamı bulunuyordu.¹⁶⁰

Nakibüleşrâf kaimekamı veya bazı belgelerdeki geçen şekli ile Sadâtilkiram kaimekamı,¹⁶¹ İstanbul'da bulunan Nakibüleşrâfın bazen kadıya bazen müftüye hitaben yazdığı mektubla¹⁶² ataması yapılıyordu. Mektubun sicille kaydı ile atama işlemi tamamlanan nakibüleşrâf kaimekamından sadâtilkiram "tevkir ve ihtiram eyleyüb" sebebsiz yere ırz ve mallarına dokunulmaması istenirken; hukuk-ı şer'iyyenin tahsiline dair işlerde bile nakibüleşrâf kaimekamı görevli olup "sair hükkama ta'ciz ve müdahale" ettirilmemesi belirtilmektedir.¹⁶³ Onların hayırlı dualarının alınarak memnuniyetlerinin sağlanması arzu edilmekteydi.¹⁶⁴

Yeşil renkli sarığa sahip olan seyyidlerin, bunu ancak İstanbul'da bulunan Nakibüleşrâfın onayı ile sarabileceğini, kazalardaki kuzzat ve kaimekamların verdiği senet, hüccet ve temessükleriyle "bir ferde yeşil sardıramayacağı" yine gönderilen belgelerden anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Aynı belgelerde sadâttan "devriye, arusiye ve tevcihiye" gibi hiç bir şekilde vergi alınmayacağı da zikredilmektedir. Fakat buna rağmen, bir takım suistimallerin olduğu anlaşılmaktadır. 7 Ocak 1765 (28 Receb 1178) tarihli arz-ı halle Divriği nakibüleşrâf kaimekamı, köylerde bulunan seyyidlerin, kethüda yeri ve yeniçeri serdarları tarafından "sizler sipahizâde ve yeniçeri oğullarısız deyu" nakibüleşrâf kaimekamını bu sadâtın işine karıştırmadığı gibi bunlar üzerinde söz sahibi olmaya kalkıştıklarını şikayet etmektedir.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Bu konuda bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Mekke-i Mükەرreme Emirleri**, Ankara 1972, s. 9-12; kazalardaki uygulamalar içinse bkz. Y. Oğuzoğlu, **agt**, s. 94; R. Öztürk, **Ankara**, s. 208-209; Y. Küçükdağ, **agt**, s. 138.

¹⁶¹ DŞS. 81/83; 80/140.

¹⁶² DŞS. 81/124, 118; R. Öztürk, **Ankara**, s. 209.

¹⁶³ DŞS. 80/52, 140, 21.

¹⁶⁴ DŞS. 81/83, 118.

¹⁶⁵ DŞS. 81/118.

¹⁶⁶ DŞS. 80/176; yine Nisan başları 1780 (Evasıt-ı R.ahir 1194) tarihli bir emr-i aliye bakılırsa, Divriği'de Seydi Baba Zaviyesinin Zaviyedarları Seyyid İdris ve Seyyid Ali'nin, sahihü'n-neseb, saadattan olduklarını, ellerinde nakibüleşrâfın hüccet ve temessükleri olmasına rağmen Ziniski Karye sipahisi "rûsum-ı raiyyet" talebiyle "teaddi ve rencide" ettikleri görülmektedir. **Sivas Ahkam**, 15/102

Divriği Kazasında bulunan nakibüleşrâf kaimekamlarının bağlı kazalar ile Hargün, Yeni İl, Abdehil ve Çemik kazalarında bulunan seyyidlerin temsilcisi durumundaydılar.¹⁶⁷

5- Müt-evelli

Osmanlı İmparatorluğunda vakıflar, 1826 yılında Evkaf Nezaretinin kuruluşuna kadar idari açıdan bağımsız bulunmaktaydılar. Vakfın idaresi, vakfın şartlarına göre tayin edilmişti. Vâkîf, kurmuş olduğu vakfı istediği gibi tanzim etmekte tam yetkili olduğu gibi düzenlemeleriyle de ilk ve ondan sonra gelecek idarecileri belirleyebiliyordu.

Vâkîf tarafından belirlenen müt-evelliler, vâkîf'in "tayin-i şurut"ı istikametinde vakfın idare ve rü'yetine bakmaktaydılar.¹⁶⁸ Tevliyet görevinin yanında imam, hatib, muallim-i sıbyan, nâzırlık gibi bir takım görevleri de üstlendikleri anlaşılan müt-evellilerin, kimliklerine baktığımızda gerek Anadolu bazında gerekse inceleme sahamız olan Divriği kazasında ya vâkîf bizzat kendisi ya da evlad ve yakınlarından birisini müt-evelli tayin ediyordu.¹⁶⁹ Divriği'de muhtelif tarihlerde tesis edildiğini tesbit ettiğimiz 138 adet vakfın 110 (%80)unun da vâkîf'in bizzat kendisi müt-evelli olduğu görülürken, 19 (%12)'u evlad ve yakınlarını müt-evelli tayin etmiştir. Müt-evellisini tesbit edemediğimiz sekiz vakfın dışında sadece 3 kişidir ki yakın akrabası olmayan kişileri müt-evelli tayin etmişlerdir. Aynı durum ikinci derecedeki müt-evelli tayinlerinde de söz konusudur.¹⁷⁰

İdaresi altındaki vakfın gelir ve giderini düzenleyen, vakfa ait binaların bakım ve onarımını yapan varsa nakit ve gayr-ı menkul gelir kaynaklarını kiraya verdiği gibi; vakfın

¹⁶⁷ DŞS. 80/52,140,21; 74/74.

¹⁶⁸ M.Zeki Pakalın, "Müt-evelli" Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, İstanbul 1983.

¹⁶⁹ XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Anadolu'da vakıf tesis edenlerin %56'sı kendisi ya da yakınlarını tayin ettikleri görülmektedir. bkz. H. Yüksel, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683), Ankara 1990, s. 85; XVIII. yüzyıl için Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Yüzyılda Türk Vakıf Teşkilatı", Tarih Enstitüsü Dergisi, Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, İstanbul 1982, s. 174.

¹⁷⁰ Divriği'de kurulan vakıfların ikinci derecedeki müt-evellilerin vâkıfa yakınlığı şöyleydi: Evlad ve yakın akraba: %84 (120), müt-evellisi belirsiz: %6 (8); üçüncü şahıslar: %10 (14).

gelirinden sarf edilecek yerlere de şart-ı vâkîf doğrultusunda tahsisat yapmak durumundaydı.¹⁷¹

Vakfın idaresi mütevellî tarafından yapılmakla beraber, kadının da kazasında bulunan vakıflar üzerinde denetimi söz konusuydu. Vakfın gelir ve giderlerinin denetimini yapabildiği gibi, mütevellînin vâkîf'ın şartını yerine getirmediğine dair bir şikâyet söz konusu olunca yine kadı efendi devreye girerek meseleyi çözmekteydi.¹⁷² Şubat 1754 (25 R. ahir 1167) tarihinde Divriği'de Mehmed Aga bin Yusuf Aga'nın vakfettiği Kafhu Karyesi mahsulünün bir kısmından faydalanan ulemadan bazıları ile yine kazada bulunan Hamam-ı Sufla Mescidinde imam olan Ömer Efendi hisselerini alamayınca, vakfın mütevellîsi bulunan kimesneyi, "mahkeme-i şer"'e gelerek şikâyetle bulunmuştu. "mürâfa'i şer"'in neticesinde mezkur mescidin imamı Ömer Halife haklı görülerek kendisine berat verilmiştir.¹⁷²

Mütevellîliğin elde edilmesi esnasında da zaman zaman sahtekarlıklar olmaktaydı. Bunun nedeni kadı yahut İstanbul'daki Kadiaskeri aldatmanın kolaylığından kaynaklanmaktadır. 1778 Mayıs'da (C. evvel 1192) Yiğen Mehmed Ağa'nın Divriği'nin su yolu için tesis eylediği vakfın tevliyetini müştereki Seyyid Ali'nin mahlulünden dolayı yalnız başına yürütürken "ecanibden Abdulvahhab ve Abdullah" adındaki kişiler, "hilaf-ı şart-ı vâkîf" tevliyeti mezkureyi üzerlerine berat ettirdikleri gibi, Seyyid Ömer'in beratının "ref"'ini de istemişlerdi. Bunun üzerine durum mahkeme huzurunda görüşülerek Abdulvehhab ve Abdullah'ın haksız oldukları anlaşılacak onların beratlerinin iptaline karar verilmiştir.¹⁷³ Yine Divriği'de Maksud Bey vakfından yevmî bir akçe ile mütevellî olan Seyyid Mehmed'in hizmette kusuru ve vazifesinden azli gerektiren bir durum söz konusu değil iken Divriği kethüdası Mustafa, Seyyid Mehmed'i "terk-i hizmettir" diye tevliyeti üzerine almıştı. Meclis-i şer'de yapılan mürâfaada Kethüda Mustafa'nın haksız olduğu anlaşılmış ve mütevellîlik beratı yeniden Seyyid Mehmed'e verilmiştir.¹⁷⁴

¹⁷¹ Mütevellîlerin görevleri hakkında bkz. B. Yediyıldız, Vakıf Teşkilatı, s. 177; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 258-60.

¹⁷² DŞS. 77/57; benzeri örnekler için bkz. DŞS. 80/68, 115, HD. 1091/11; HD. 550/12; 1096/214; HD. 1118/66.

¹⁷³ HD. 1096/216.

¹⁷⁴ DŞS 80/76.

Öte yandan tevliyet vazifesini üstlenenlerin "ta'yin-i şurut" doğrultusunda "gallat"ı taksim etmedikleri anlaşılırsa tevliyet değişikliği bile olabilecekti. Aralık 1758 tarihine ait bir hurufat kaydından Divriği'de Hâcib Seydi Ömer vakfının mütevellisi bulunan Odabaşıoğlu Hasan, vakfın mahsulünden evladına ve mürtazıklarına aid hisselerini vermediği mahkemede isbat edilince mezbur Hasan'ın elindeki tevliyet alınarak diğer Hasan Alemdar'a tevcih edilmiştir.¹⁷⁵

Mütevazi(küçük) vakıfların idaresinde sadece mütevelliler bulunurken, büyük vakıfların idaresinde katib ve câbî gibi görevliler de mütevelliyeye yardımcı olarak bulunmaktaydı. Nazırların da vakıf denetiminde bulundukları anlaşılmaktadır.

6 - Esnaf İdarecileri

Osmanlı şehir ve kasabasının büyük çarşılarının kendilerine mahsus sokaklarında toplu olarak hizmet gören esnaf grupları, bulundukları şehrin iktisadi hayatında önemli bir mevkiye sahiptiler. Bu önemlerinden dolayı esnaf cemiyetlerine bir takım haklar ve imtiyazlar bahşederek onları kuvvetli tutmaya çalışan Osmanlı Devleti, esnafın, usta-çırak, üretim-tüketim, alış-veriş ilişkileri ile; idare ile esnaf arasındaki münasebetleri belirli kaide ve kurallara bağlamıştı.

Osmanlı şehrinde bulunan esnafın her grubunun kendi içinde ileri gelenlerinden seçtikleri yöneticileri bulunmaktaydı. Bunların başında esnaf şeyhi olmak üzere, Ahibaba, nakib, kethüda, yiğitbaşı vs bir takım vazifeliler görülmektedir.¹⁷⁶ Divriği'de inceleme dönemimizde bezzaz, hallac, bakkal, köşker, berber, ekmekçi, cullah, dülgere, debbağ vs. iş kollarında faaliyet gösteren esnaf gruplarını görmektediriz.¹⁷⁷ Divriği'de esnaf teşkilatının başında "şeyh-i seb'a" olarak adlandırılan

¹⁷⁵ HD. 1096/218.

¹⁷⁶ Bu görevliler için bkz. Çağatay Uluçay, XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı, İstanbul 1942, s. 111-120; O. Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-ı Belediye I, İstanbul 1922, s. 560-574; O. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Cemiyetleri", İÜİFM, C. I, S. 1-4(1984), s. 40; Ömer Demirel, II. Mahmud Döneminde Sivasta Esnaf Teşkilatı Üretim Tüketim İlişkileri, Ankara 1989, s. 43-54; M. Çadırcı, Anadolu Kentleri, s. 123; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Esnafında Oto-kontrol Müessesesi", Ahilik ve Esnaf, 1986, s. 56; Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları", 9. TT Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981, C. II, Ankara 1988, s. 1039.

¹⁷⁷ DŞS. 79/100; 76/57; 76/60; 76/77; 79/36,35; 76/81,59,79,65; 79/263.

esnaf şeyhi bulunmaktaydı.¹⁷⁸ Ayrıca esnaf şeyhinin yanında esnafı temsilen, "ehl-i sük hacılar"¹⁷⁹, "esnaf ihtiyarları"¹⁸⁰ esnafın ileri gelenleri olduğu anlaşılan "bâ-serhum"¹⁸¹ konumundaki kişilerin, esnafın meseleleriyle yakından ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Yine esnaf temsilcisi olduğunu bildiğimiz Yiğitbaşı'na dair elimizde fazla bir belge bulunmamaktadır.¹⁸²

İtimada layık, dürüst, tanınmış, sanatın inceliklerine vâkıf birisi idareci olarak¹⁸³, esnaf arasında görevini kötüye kullanmadığı takdirde "kayd-ı hayat" şartıyla seçilmekteydi.¹⁸⁴ Esnaf şeyhinden yiğitbaşına teşkilat içinde görev alan zevat, başta esnafın kendi içindeki meseleleriyle meşgul oldukları gibi, hükümetle esnaf arasındaki münasebetleri de temin etmekteydiler.¹⁸⁵

III- TANZİMAT DÖNEMİNDE YÖNETİMDE DEĞİŞİKLİK VE BUNUN DİVRİĞİ'YE YANSIMASI

Tanzimatın ilanından çok önce başlayan ıslahat ve reform hareketleri, Tanzimatın ilanı ile birlikte çok daha kapsamlı idari ve mali düzenlemeyi gerekli kılmıştı. Daha III. Selim zamanında Eyaletle bağlı bütün iltizam ve mukataaların yönetimi valilerce yürütülürken, II. Mahmud döneminde de devam eden bu durum Tanzimat'ın ilanından sonra kurulan "muhassıl-ı emval"lere bırakılmıştı.¹⁸⁶

¹⁷⁸ HD. 1091/12; 1095/63; 1118/66,67; 1119/85; 1088/12b.

¹⁷⁹ DŞS. 83/209; 80/10; 83/173; 80/188,77; 77/11.

¹⁸⁰ DŞS. 83/121.

¹⁸¹ DŞS. 80/188,244,5; 77/16.

¹⁸² Elimizde sadece Bezzaz esnafının Yiğitbaşısı olduğuna dair bir tek belge bulunmaktadır. bkz. DŞS. 83/121.

¹⁸³ Bu konuda bkz. Çağatay Uluçay, *Manisa'da Esnaf*, s. 113; İbrahim Gökçen, *Manisa'da XVI. ve XVII. Yüzyılda Deri Sanatları Tarihi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1945, s. 12; Ö. Demirel, *Sivas'ta Esnaf*, s. 49; Ö. N. Ergin, *Mecelle*, s. 560.

¹⁸⁴ Ç. Uluçay, *age*, s. 116; Ö. Demirel, *Sivas'ta Esnaf*, s. 50.

¹⁸⁵ Esnaf teşkilatının görevleri için bkz. Ö. N. Ergin, *age*, s. 560-574; Ö. Demirel, *age*, s. 50-52; Ç. Uluçay, *age*, s. 113-119.

¹⁸⁶ Muhassıllık Teşkilatı'nın kuruluşunda amaç, taşrada görev yapan idarecilerin mali sahadaki suistimallerinin önüne geçmek ve vergilerin adilane toplanmasını sağlamaktır. Ancak istenilen netice elde edilemeyince bu sistemden de vaz geçilmiştir. bkz. A. C. Eren,

Eyaletlerde vergilerin tahsili, emlak ve nüfusun tahriri, merkez kaza ve köylerde yeni meclislerin teşkil olunması merkezden tayin olunan muhassıllarca yapılacaktı. Esasen bu yeni teşkilat ile eyaletlerin idaresinde merkezin murakabesinin daha tesirli bir hale getirilmesi, mültezimlerin haksız muamelelerinin önlenmesi arzu edilmekteydi.

Ayrıca valilerin yetkilerinin nisbeten kısılma cihetine gidilerek, halk gruplarından ve yönetici sınıf temsilcilerinden oluşan, meclisler kurdurulmuştu.¹⁸⁷ Bu meclisler başta sancak merkezleri olmak üzere, kaza ve köylerde bile tesis edilecekti.¹⁸⁸

1840'da Sivas muhassıllığından merkeze gönderilen bir tezkerede Tanzimat-ı Hayriye usulü gereğince her mahalde tertib ve icra olunduğu gibi Sivas Muhassıllığı'na dahil kazalarda da küçük meclislerin tertib olunması kanun gereği ise de Sivas'a bağlı kazalardan Sivas ili, Hafik, Yıldızeli ve Gelmuğat kazaları Sivas'ın nahiyeleri mesabesinde olduğu gibi Sivas'a yakın olmalarından dolayı da buralara başka başka meclis açılması beyhude bir masraf olarak mütalaa edilmişti. Ancak Divriği Kazası'nın hem Sivas'tan uzak hem de zikredilen kazalardan büyük olmasından dolayı buraya bir küçük meclisin açılarak, azalarının seçilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁸⁹

Tesis edilen meclislerde başta kaymakam, mal müdürü, hakim, tahrirat mal başkatibleri ve müslümanlarla, müslüman olmayan toplulukların temsilcileri bulunmaktaydı.¹⁹⁰

Bu meclisler, maliye, mülkiye, zabtiye, tahsiliye, nafia, tapu ve ziraate dair işlerin yürütülmesinde görevliydi.¹⁹¹

Bahsi geçen bu meclislerin başkanı Tanzimat'la birlikte sancakların başında gördüğümüz kaymakamlardır. Tanzimat Döneminde ülke yönetimi eyalet-sancak-kaza olmak üzere üç

"Tanzimat", İA, C. II, s. 729-30; Musa Çadırcı, "Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması", Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, Ankara, 1985, s. 258; Resat Kaynar, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, Ankara 1985, s. 225.

¹⁸⁷ M. Çadırcı, "Meclislerin Oluşturulması", s.258; H. İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, C. XXVIII (1964), s. 633; A.C.Eren, agm, s. 730.

¹⁸⁸ M. Çadırcı, "Meclislerin Oluşturulması", s. 258; ayrıca bu meselelerle ilgili olarak bkz. H. İnalcık, agm, s. 226; İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840- 1878), Ankara 1974, s. 18.

¹⁸⁹ BOA irade Meclis-i Vala 182.

¹⁹⁰ M. Çadırcı, Anadolu Kentleri, s. 214; H. İnalcık, agm, s. 226; S. J. Show, Modern Türkiye, C. II, s. 118-119; İ. Ortaylı, age, s. 19.

¹⁹¹ Musa Çadırcı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876), Belleten, s. 206, Ankara 1989, s. 251; H. İnalcık, agm, s. 227; İ. Ortaylı, age, s. 18.

ana birime bölünmüştü. Sancak, Tanzimat öncesinde olduğu gibi asıl birim olmakla birlikte, kazalara birer müdür atanmasıyla birlikte, eyaletin bir alt birimi olmasının yanısıra en küçük idari birim olma niteliğini yitirmişti.¹⁹²

Yukarıda da belirtildiği üzere Tanzimat döneminde sancağın başında mütesellim yerine kaymakamların geçtiğini görmekteyiz. Doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlı olan kaymakamların valilere karşı da sorumlulukları bulunmaktaydı.

Divriği'de 1845 Nisanında, Divriği eşrafından Veliyüddin Paşazâde İmam Hüseyin Bey'in buranın kaymakamı olduğunu görüyoruz.¹⁹³ Temettuat defterindeki kayda bakılacak olursa yıllık 30.000 kuruş da maaş almaktaydı.¹⁹⁴ Ancak İmam Bey'in daha sonraki yıllarda yönetimde yaptığı suistimalâta dair şikayetler üzerine görevine son verildiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁵

Yine Tanzimat ile birlikte askeri teşkilatta da düzenlemeye gidilerek, 8 Haziran 1844 tarihinde tımarlı sipahi örgütü ortadan kaldırılarak Zabtiye Teşkilatı kurulmuştu. Bütün eyaletlere gönderilen sadrazam genelgesine göre yıllık geliri 500-1000 kuruş arasında değişenler "piyade zabtiye neferi", 1000-2000 kuruş arasında değişenler ise "süvari zabtiye neferi" olarak görev yapmaktaydılar.¹⁹⁶ 6 Haziran 1844 tarihli bir kayıta Divriği'de 1259 yılının aylarına göre zabtiye neferlerini ve ödenen aylıklarını beyan eden deftere göre şehirde otuz beşi süvari, onu piyade olmak üzere toplam kırkbeş zabtiye askeri bulunmaktaydı. Bu neferlerden süvari olanlara 160 kuruş, piyade olanlara ise 60 kuruş aylık

¹⁹² M. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 236; aynı yazar, "Kaza Yönetimi", s. 238; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, Ank 1983, s. 191-192; S.J. Show, *Modern Türkiye*, s. 118.

¹⁹³ Temt. 13244 sahife 2'de "kaimekam-ı kaza" olarak geçmektedir. Bildiğimiz kadarıyla sancak merkezi olan kazalara kaymakam, bağlı kazalara ise kaza müdürleri atanmaktaydı. Ancak İ. Meclis-i Vala kayıtlarında 1271 tarihli kayıta Divriği'ye atanan idarecilere de mudur dendiği görülmektedir. bkz. İ. Meclisi-i Vala 14699.

¹⁹⁴ Temt. 13244 sahife 2; 14 Temmuz 1848 tarihinde de Divriği'de kaymakam bulunan Derviş Mehmed Ağa'nın yeteneksizliği nedeniyle azl edilerek yerine 2500 krş maaşla Sami Efendi'nin getirildiğini görüyoruz. bkz. M. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 239; 3 Nisan 1850 tarihli meclis-i vala kaydına göre ise Divriği kaymakamı Osman Bey'in suistimalinden dolayı azledilerek yerine eski Alaiye kaymakamı İbrahim Ağa yine 2500 krş maaşla atanmıştı. bkz. İ. Meclis-i Vala 5595.

¹⁹⁵ İ. Meclis-i Vala, 11262; İ. meclis-i vala 22141.

¹⁹⁶ M. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 318; aynı yazar, "Kaza Yönetimi", s. 241; Ayrıca zabtiye müşirliğinin kuruluşu için bkz. O. Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye I*, s. 934-935.

verilmekte olup toplam 6200 kuruş aylık tahsil edilmekteydi.¹⁹⁷

Tek tip kiyafet giyen bu erlerin asıl görevleri ise bulundukları yerlerde güvenliği sağlamak idi.¹⁹⁸

Divriğ'ye yansıyan tesbit edebildiğimiz yönetim değişiklikleri bunlardan ibarettir.

¹⁹⁷ Cevdet Zabtiye, No: 3

¹⁹⁸ M. Çadircı, Anadolu Kentleri, s. 319

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL YAPI

Sosyal yapı, sosyal çevre içinde fertlerin birlikte yaşamasına bağlı olan ve esas unsurlarını insanların teşkil ettiği bir bütündür.¹

İnsanın çevresi ile olan münasebetlerinin çoğu sosyal yapının araştırma sahasına girmektedir. Ancak burada, sosyal yapının özelliğinin belirlenmesinde mühim bir payı olan nüfus meseleleri üzerinde durulacaktır. Yine sosyal yapının çekirdeğinin aile olduğu da öteden beri söylene gelmektedir. Bu bölümde XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Divriği nüfusu üzerinde dururken, vesikaların müsaade ettiği miktarda ailenin teşekkül ve dağılımından eş ve çocuk sayısına bakılacaktır. Ayrıca toplum halinde yaşayan insanların birbirleri ile olan münasebetleri tahlil edilirken, sosyal dayanışmanın ürünü olarak ortaya çıkan vakıflar üzerinde de durulacaktır.

I-NÜFUS

Sosyal yapının insan topluluğuna ait somut bir görünüşü olan nüfus, toplumun hacmini ortaya koyması bir yana sosyal düzene de büyük tesirleri olduğunu bilmekteyiz. Nüfus, nüfusu meydana getiren insanların maddi ve manevi durumları, iş kuvveti, sermayenin teşekkülü, üretim, tüketim, gelirlerin teşekkülü ve paylaşılması dolayısıyla bütün ekonomik olaylara ve müesseselere etkisi söz konusudur.²

Gerek sosyal gerek ekonomik pek çok hadisede önemini bildiğimiz insan nüfusu hakkındaki sayım işlemi fikri çok eskilere dayanmaktadır. Halkı yaş, cinsiyet, meslek vb göre ayırmak ve dökümünü yapmak tarihi devirlerde askeri ve mali amaçlar için silah altına alınabileceklerin ve vergi yükümlülerinin sayısını belirlemek için yapılmışlardır.³

Osmanlı Devletinde ilk nüfus sayımı 1830-1831 yılında

¹Nihat Nirun, *Sistematik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi*, Ankara 1969, s. 18.

²N. Nirun, *age*, s. 21-22.

³M. Duverger, *Sosyal Bilimlere Giriş*, terc. Ü. Oktay, İstanbul 1990, s. 109; Cipollo, *Ekonomi ve Nüfus*, İstanbul 1980, s. 80.

yapılmış olmakla birlikte, XV-XVI. yüzyıllarda ekonomik amaç için olsa bile yapılan tahrirlerin bugün o yüzyılların demografik yapıları hakkında da fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır.⁴ XIX. yüzyılın ilk yarısında (1830-31) gerçekleştirilmeye çalışılan nüfus sayımı ise müslim ve gayr-ı müslim erkek nüfusun tesbiti için yapılmıştır.⁵ Bu sayım işini takiben 1844 yılı içinde askeri gaye için yapılmış bir nüfus sayımının yapıldığı görülmektedir.⁶

Tarihi demografik çalışmaların bu verilerden hareketle, tarihi dönemlerdeki hadise ve medeniyetlerin hususiyetleri, devletlerin askeri ve idari teşkilatını; sosyal ve iktisadi nizam veya bu konulardaki problemleri tetkik ve izah etmek isterken nüfus araştırmaları kendiliğinden gündeme gelmektedir. Zira, o dönem ve medeniyetlere has imkan ve zaruretlerini ülke nüfusunun kütlesi, kesafet ve dinamizmi, nüfus hareketliliği ve artış nisbeti vb verileri ortaya koymadan bahsi geçen meselelerin anlaşılması oldukça zor olacaktır.⁷ Öte yandan günümüz ve istikbaldeki iktisadi, zirai ve sosyal problemleri aydınlatmak ve ona göre kalkınma planları ve tedbirleri almakta demografik çalışmaların vaz geçilmez bir yeri vardır.

Ülkemizde demografik çalışmaların öncüsü Ö. L. Barkan ve E. Z. Karal'dır. Günümüzde gerek tahrir ve gerekse Şeriyye Sicili defterlerinden istifade ederek şehir tarihi çalışan araştırmacıların, şehirlerin demografik durumlarını da tahlil ettikleri görülmektedir.⁸ Biz de Divriği şehri üzerine yaptığımız bu çalışmada elimizdeki veriler doğrultusunda nüfus potansiyelini tahlile çalışacağız.

⁴Tahrir defterlerinin nüfus tahminlerinde nasıl kullanıldığına dair bkz. Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinde Nüfus ve Arazi Tahriri", İÜİFM, C. III, S. I, s. 20-39.

⁵1831 nüfus sayımı için bkz. E. Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s. 5-23; Musa Çadırcı, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", OA. I, İstanbul 1980, s. 109-111; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1987, s. 38.

⁶İ. Hakkı Akyol, "Tanzimatta Coğrafye ve Jeoloji", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 548.

⁷Tarihi demografik çalışmaların önemi hakkında bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* X (1951- 53), s. 1-4.

⁸Bu konuda pek çok araştırma olmakla beraber bir kaç örnek için bkz. M. Ali Unal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989; Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, İstanbul 1969; Yusuf Küçükdağlı, *Lale Devrinde Konya*, basılmamış doktora tezi, Konya 1989; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986.

A-DİVRİĞİ'DE NÜFUS

Eski bir yerleşim merkezi olan Divriği nüfusunun XVI. yüzyıldan önceki dönemleri hakkında elimizde hiç bir malumat bulunmamaktadır. XVI. yüzyılın ilk yarısında biri 1530, diğeri 1548 yıllarında olmak üzere iki ayrı "tahrir" yapılmıştır.⁹

	1530	1548	1807	1831	1844	1850
	Müs. G. müs. Müs. G. Müs. Müs. G. Müs. Müs. G. Müs. Müs. G. Müs.					
Hane	498	221	517	365	987	— — 1285 — 1300 314
Tahm. N.	2528	1144	2716	1892	4935	4274 6425 1536 6500 1570
Artış Oranı		% 7.49	%65	%81.7	%30	%1.6

Veriler hane miktarları 5 ile çarpıldıktan sonra mücerred ve muaflar ilave edilmek suretiyle tahmini nüfuslar verilmiştir.

1530 yılında yapılan ilk tahrirde , tahminen müslim nüfus 2528 iken, gayr-ı müslim nüfusun 1144 kişi olduğu görülmektedir. Buna göre 1530'larda şehrin %32'lik oranını gayr-ı müslimler teşkil etmekteydi. Aradan geçen 18 senelik zaman içerisinde Divriği nüfusu %25.49'luk bir artışla 4608'e ulaşırken müslim ve gayr-ı müslim nüfus artış nisbeti arasında büyük bir fark olduğu gözlenmektedir. Zira, 1530'da 2528 olan müslüman nüfus %4.67'lik bir artışla 2716'ya ulaşırken; 1144 nüfusa sahip olan gayr-ı müslimlerin miktarı 1892'ye ulaşmıştı ki bu, aynı zaman dilimi içerisinde %65.38'lik bir artışı ifade etmektedir. 18 yıllık zaman içerisinde müslümanlar %5 civarında bir artış gösterirken, gayr-ı müslimlerin %65 oranındaki bu artışı nüfusun normal artış seyrine uygun düşmemektedir. İnceleme dönemimizde de görüleceği üzere gayr-ı müslimlerin bu orandaki artış hızına bir daha da rastlanmamıştır.

Burada aynı dönemlerde başka şehirler üzerine yapılmış araştırmalara baktığımızda aynı durum ile karşılaşmaktayız.

Amid Sancağı'nda 1518'den 1540'a kadar olan 22 yıllık

⁹Divriği'nin XVI. yüzyıldaki nüfusu için bkz. E. Gülsoy, *agt*, s. 12-13.

sürede müslim nüfus %13 nisbetinde artarken, Hristiyan nüfus ise %95'lik bir artış göstermiştir.¹⁰ Harput'ta 1518'den 1523'e kadarki 5 yıllık sürede %55'lik ¹¹,Mardin Sancağı'nda yine 1518-1523 yılları arasında %43'lük¹² artışlar gözlenmektedir.

Öte yandan aynı dönemlerde tahriri yapılan Çemişgezek Sancağı'nda 1518'de 8337 olan hane ve mücerredler toplamı 1523'de 7732'ye düşmüştür. ¹³. Yine aynı şekilde 1516-1530 yılları arasında Erzincan Şehri'nin nüfusu oldukça düşük bir nisbette artarken gayri müslim nüfusun 92 nisbetinde gerilediği görülmektedir.¹⁴

Öyle anlaşıyor ki bu dönemde batı ve kuzey Anadolu'dan Doğu'ya ve oradan Güneye, oradan da daha aşağı doğru bir gayri müslim nüfus akışının söz konusu olduğu zannedilmektedir..¹⁵

XVII. yüzyılda önemini koruyan şehrin¹⁶ bu yüzyıldaki nüfusu hakkında elimizde herhangi bir veri bulunmamakla birlikte bu yüzyılın sonlarında şehrin Kuzeybatı istikametinde yeni mahallelerin oluştuğuna bakılırsa ¹⁷ Divriği'nin XVII yüzyılda büyümeye devam ettiği söylenebilir.

1- XIX. Yüzyıl Başlarında:

İnceleme dönemimize gelindiğinde nüfusun tahmininde kullanabileceğimiz temel kaynak olarak avarızhane¹⁸, salyane¹⁹ ve cizye evrakı²⁰ görülmektedir. Elimizde 1730 (1144) yıllarına kadar inen Divriği Sancağı'nın avarızhanelerini bildiren vesikalar

¹⁰Nejat Göyünç,"XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Ankara 1975, s. 73.

¹¹M.A. Unal,Harput, s. 60.

¹²Nejat Göyünç, **Mardin Sancağı**, s. 81-83.

¹³M. A. Unal, **Harput**, s. 61.

¹⁴İsmet Miroğlu, "XVI. Yüzyıl Başlarında Erzincan Şehri (1516-1530)", **Tarih Dergisi**, S. 28-29, 1974-75, s. 74.

¹⁵Bu konuda bkz. Halil Sahillioğlu, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, s. 100; aynı fikri teyid için bkz. M. A. Unal,Harput, s. 61.

¹⁶Divriği'nin XVII. yüzyıldaki durumu hakkında bkz. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. 3, s. 210-214.

¹⁷Bu konuda mahalleler kısmına bkz.

¹⁸O. Lütfi Barkan"Avarızhane", İA, C.2, s. 15; ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, **İktisadi Tarih**, C.2, s. 283.

¹⁹M. Z. Pakalın, "Salyane", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 3, s. 111-112.

²⁰Boris Netkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", Çev.: Şinasi Altundağ, **Belleten**, S. 32, Ankara 1944, s. 599-652.

bulunmaktadır. 1730 yılından 1775 (1189) tarihine kadar olan zaman diliminde Divriği Sancağı'nda vaki kazaların 149.5 avarızhanesi olduğu müşahede edilmektedir.²¹ Ancak bu avarızhanelerden sekseni Divriği Kazası'na isabet ederken şehir merkezine sadece 10 avarızhane düşmektedir. Diğer 70 avarızhane ise Divriği Kazası'nın nahiye ve köylerine tevzi edilmekteydi.²²

Şehre isabet eden 10 avarızhaneden her biri kaç gerçek haneyi ifade ediyordu? Elimizde bunu aydınlatacak hiç bir belge bulunmamaktadır. Aynı şehrin ayrı mahallelerinde bile değişik miktardaki gerçek haneyi ifade eden avarızhane itibari olup, şimdiye kadar yapılan incelemelerde en fazla 15 gerçek hane olarak kabul edilip şehir nüfusları tahmin edilmiştir.²³ Kullanılan bu itibari gerçek hane rakamlarının hiç biri Divriği nüfusunu tahmini bile olsa aydınlatmaktan uzaktır.

Meselenin bir başka yönü de şehir merkezine isabet eden 10 avarızhaneden sadece 3'ü müslümanlardan tahsil edilirken 7'si Hristiyanlara tevzi edilmiştir. Oysa en azından tahmini nüfusunu XVI. yüzyıldan itibaren takib edebildiğimiz Divriği'de gayr-ı müslim nüfus toplam nüfusun azami %33 civarında bir kısmını teşkil etmekteydi; ve hiç bir zaman da bu oranın üzerine çıkmamıştır. O zaman gerek S. Faruki ve gerekse M. Genç'in de belirttiği gibi avarızhanenin vergilerinin toplanmasını kolaylaştırmak amacıyla tertib edildiği²⁴ Divriği örneğinde daha bir netlik kazanmaktadır.

İnceleme dönemimiz Divriğisinin nüfusunu aydınlatacak elimizdeki en mufassal bilgi salyane defterlerinde bulunmaktadır. Ancak salyaneler de nihayet vergiye matuf belgeler olması hasebiyle bir takım noksanlıkları bulunmaktadır. Zira halkın ekonomik durumuna göre tevzi edilen bu salyanelerde fakir fukara ile vergiye tabi olmayanları bu defterlerde bulamamaktayız. Elimizde Divriği'ye ait 4 salyane defteri bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1767 (1181) tarihli olup 439'u yerleşik, 139'u kışlakçı toplam

²¹bkz. DŞS, 80/202, 116, 224; 83/235.

²²1732(1145) tarihili sicil kaydında hangi nahiye ve köylere ne miktarda avarızhane tevzi edildiği gösterilmektedir.bkz. DŞS 80/224.

²³R. Özdemir, Ankara için avrızhaneyi ortalama 15 kabul ederken bkz.

Ankara, s. 110; XVII. yüzyıl Konya'sını inceleyen Y. Oğuzoğlu ile Lale Devri Konya'sını incelyen Y. Küçükdağ bu miktarı 10 olarak kabul etmektedirler. bkz. Y. Oğuzoğlu, **agt**, s. 42; Y. Küçükdağlı, **agt**, s. 75.

²⁴Süreyya Farugi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum"; **Çorum Tarihi (Tarihsiz)**, s. 86; Mehmet Genç, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", **Yapıt Dergisi**, S. 4, s. 58.

578 hane bulunurken²⁵, 1805 (1220) tarihli salyanede 562 hane²⁶, 1807 (1222) tarihli salyanede 987 hane²⁷ 1814 (1230) tarihli salyanede ise 569 hane görülmektedir²⁸

Birbirlerine çok yakın tarihler olan 1805, 1807 ve 1814 yılları arasında inişli çıkışlı böylesine bir fark olmamalıdır ama mesele vergiye yönelik olduğu için bu orandaki farklılıkları tabi karşılıyoruz. Gerçi burada hemen belirtmemiz gereken 1807 tarihli salyanede şehirde bulunan mahalle ve ikamet eden hane reisleri vergiye tabi olsun olmasın²⁹herkesin kaydedildiği görülmektedir. Bundan dolayı XIX. yüzyıl başlarındaki Divriği'nin nüfus tahmininde 1807 tarihli salyane verilerini esas alacağız. Ancak burada da anlaşılamayan bazı noktalar bulunmaktadır. Mesela 1805 tarihli salyanede 55 hane 1814 tarihli salyanede 54 hane olarak görülen Gökce Cami Mahallesi, 1807 tarihli salyanede hiç görülmemektedir. Burada Divriği şeriiye sicili defterleri muntazam olmadıkları için bu mahallenin eksik olabileceği akla geldiği gibi bu tevziatta Gökce Cami Mahallesi'nin başka bir mahalle içinde yer alması da söz konusu olabilir. Her şeye rağmen 1807 tarihli salyane XIX. yüzyıl başları Divriği şehri müslümanlarının nüfusunu ortaya koymasında elimizdeki en önemli kaynağımızı oluşturmaktadır.

Yukarıda verilip, tabloda gösterildiği gibi XIX. yüzyıl başlarında 987 müslim hanenin var olduğu anlaşılmaktadır. Yine XVI. yüzyıl nüfusunu hesaplarken kullandığımız 5 katsayısını kullanırsa şehirde (987X5= 4935) 5000 civarında müslümanın yaşadığı söylenebilir. Üzerinde çalıştığımız dönemdeki gayr-ı müslim nüfusun kesafeti ne idi? Gayr-ı müslim nüfusun aydınlatılmasında yukarıda belirtildiği gibi avarızhanelerden faydalanamadığımız gibi; müslümanlardan toplanan salyane şüphesiz gayr-ı müslimlerden de toplanmıştır ki, alınan salyanelerin miktarını gösteren elimizde pek çok belge bulunmaktadır³⁰. Ancak hane hane belirten bir vesikaya rastlanmamaktadır. Geriye ilimizde sadece cizye verakı

²⁵DŞS 77/48-51.

²⁶DŞS 76/49-53.

²⁷DŞS 79/231-249.

²⁸DŞS 78/145-152.

²⁹Burada müfti efendiden dizdara vergi veremeyecek "fakirü'l-hâl'e kadar herkesin kaydedildiği anlaşılmaktadır. bkz. DŞS 79/231-49.

³⁰Kazaya tevzi edile salyanede köylerle birlikte Divriği şehir merkezinde iukamet eden müslim ve gayr-ı müslim nüfusun salyane miktarları ayrı ayrı belirtilmektedir. Bu salyanelerden bazıları için bkz. DŞS 77/26; 78/70, 76; 74/26, 28; 81/3; 78/96; 82/5; 84/133

kalmaktadır ki, onda da Divriği Kazası toplu olarak verilmiştir.

Divriği Kazasının cizye evrakının yıllara göre dağılımı

Tarih	1758	1766	1768	1810-1818
Cizye	700	800	900	712
Boğçası				

Tablo DŞS 80/17, 48,124; 75/18; 79/79,156

1758'de 700, 1766'da 800, 1768'de 900, 1810-1818 yılları arasında 712'ye inmiş olan cizye evrakı boğçalarındaki bu dalgalanma ekonomik olabileceği gibi nüfustaki bir dalgalanmayı da ifade etse gerektir. Toblodaki cizye evrakı verileri XVIII. yüzyıl sonlarında yükselme trendi gösteren gayr-ı müslim nüfusun ³¹ XIX. yüzyıl başlarında bir gerilemenin içinde olduğunu göstermesi bakımından enteresandır. Bu yüzyılda Divriği'de yahut bölgede gayr-ı müslim nüfusun görünürde aleyhine işleyen bir durum söz konusu olmamakla birlikte, pekala başka bölgelere göç söz konusu olabileceği gibi, şu an tahmin edemeyeceğimiz başka hadiselerin de nüfus üzerinde tesiri olabilir. Burada şehir merkezinde ne kadar gayr-ı müslim yaşamaktaydı? Toplam kaza için verilen cizye boğçalarının ne kadarı "nefs-i Divriği" ye aitti? Buna dair de elimizde her hangi bir vesika bulunmamaktadır. Burada şehirde yaşayan Hristiyan nüfusun potansiyelini tesbit etmek için şöyle bir yöntem izlenecektir: Elimizde 1843 (1259) ve 1844(1260) yıllarına ait cizye defterleri bulunmaktadır. Bu defterlerde hem köy hem de şehirdeki cizyeye tabi erkeklerin miktarları verilmektedir.

1843-1844 Cizye Defterlerine göre Divriği Kazasında yaşayan gayr-ı müslimlerin şehir ve köye dağılımı

Tarih	Şehir	Köy	Toplam	Şehirdekiler in oranı(%)
1843	439	866	1305	33.6
1844	417	862	1279	32.6

³¹Cizye sabi ve çalışamaz olmayan erkek ve kadınlar dışında kalan yetişkin erkeklerden alınmaktaydı. bkz. Netkoff, *agm.*, s. 610

Tabloda da gösterildiği üzere XIX. yüzyıl ortalarında Divriği Kazası'nda yaşayan Ermeni nüfusun %33'ü şehirde, %67'si ise kazaya bağlı köylerde yaşaaktaydılar. Bu hesaptan hareketle Bu oranın aradaki 35 yıl gibi bir zaman farkından dolayı artı ve eksi istikamette kaymaların olacağını da unutmamakla birlikte bu oranı uyguladığımız zaman şöyle bir miktarla karşılaşyoruz.

Cizye boğçalarından hareketle şehrin tahmini gayr-i müslim nüfusu

Tarih	Kazanın Cizye Evrakı	Şehrin tahmini cizye evrakı (%33)	Şehirdeki tahmini nüfus
1758	700	231 x3 / 4	693 / 924
1766	800	264 x3 / 4	792 / 1056
1768	900	297 x3 / 4	891 / 1088
1810-1818	712	235 x3 / 4	705 / 940

1758 yılındaki 700 cizye verakının %33'lük kısmı şehir merkezine ait olduğu zaman 231 cizye evrakı ortaya çıkmaktadır; bu rakamı 3 veya 4 katsayısı ile çarptığımızda³²bu tarihlerde şehirdeki zimmilerin 700 ila 900 arasında bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilebilir.1810 yıllarınad da gayr-ı müslim nüfusun yine aynı civarda oyduğu tahmin edilmemektedir. Burada dikkatimizi çeken bir nokta 1758'lerden 1818 yıllarına kadar aradan geçen 50-60 yıllık zaman içerisinde nüfusta bir takım dalgalanmalarla birlikte fazla bir artış olmadığıdır. Öte yandan XVI. yüzyıl ortalarında 1900 civarında olan Ermeni nüfusun %52 civarında da bir gerileme içerisinde olduğu söylenebilir. Bize göre XVII. ve XVIII yüzyılın ilk yarısında Divriği havalisinden gayr-ı müslimlerin daha batıya göç ettikleri kuvvetle muhtemeldir. XVII. yüzyıl İstanbul'unu inceleyen Mantran, XVII. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu illerinden bir Ermeni dalgasının İstanbul'a geldiğini söylemektedir.³³

Her ne olursa olsun bu yıllardaki şehrin müslim ve gayr-ı müslim nüfusuna topluca baktığımızda 4935 müslim, 900

³²Cizye evrakını veren yetişkin erkek nüfus kadın, yaşlı erkek ve çocuk nüfusun 3'te veya 4'te biri kabul edilmektedir. Bunun için bkz. Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991, s. 62-63 ; Y. Oğuzoğlu, *agt*, s. 51.

³³Mantran, XVII. yüzyıl başlarında Ermenilerin Akdeniz ticaretinde daha büyük bir pay sahibi olduklarını da belirtiyor.bkz. Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul 1991, s. 52.

civarında gayr-ı müslim olmak üzere 5835'e varan bir nüfus görülmektedir ki, gayr-ı müslim nüfusun, toplam nüfusun %15'lerine inmesi gibi bir durum söz konusudur.

2- 1831 ve Sonrasında:

1831 nüfus sayımı Sivas eyaleti ile beraber Divriği Sancağı kaza ve köylerinin de sayımı yapılmıştır. Ancak buradaki veriler müslümanlara ait olup, gayr-ı müslimlere ait hiç bir bilgi bulunmamaktadır.³⁴ Sivas ve Bozok Sancaklarında mütamekin reayanın sayımı yapılırken Divriği'de niçin yapılmamıştı? Bunu bilemiyoruz.³⁵

1831 sayımına göre tahmini müslüman nüfus

Yetişkin erkek	Çocuk	İhtiyar	Toplam tahmini nüfus
458	506	1173	$2137 \times 2 = 4274$

Yapılan bu sayıma göre toplam 2137 erkek nüfus gözlenmektedir. Erkeklerin her zaman için toplam nüfusun yarısı olarak kabul edildiği varsayımından hareketle toplam müslüman nüfusun 4274 civarında olduğu söylenebilir.³⁶

1844 yılında vergi adaletini gerçekleştirmek için yapılan temettuat defterlerindeki kayıtlar hane hane tutulduğundan yine ehl-i islamin nüfusu hakkında en azından hane bazında net şeyler söylenebilir. Öte yandan yine aynı tarihlerdeki 1843 (1259), 1844 (1260) yıllarına ait cizye defterleri Ermeni nüfusuna ışık tuttuğu gibi, 1850 yıllarına ait gerek müslim gerekse gayr-ı müslim erkek nüfusa ait nüfus kayıtları işimizi daha bir kolaylaştırmaktadır.

1844 yıllarındaki temettuat kayıtlarına göre şehirde 1285 hane bulunmaktadır. Buna göre ($1285 \times 5 = 6425$) 6425 civarında

³⁴E. Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s. 153.

³⁵E. Z. karal, *age*, s. 152-53.

³⁶1830'lu yıllarda Anadolu'yu gezerken Divriği'ye de uğrayan Ainsworth ise şehirde 2000'i Hristiyan 10000 kişinin yaşadığını söylemektedir ki, nüfus için bu rakam 1831 sayımanın en azından müslüman nüfus miktarını yaklaşık olarak bilmemizden dolayı biraz abartılı olduğu görülmektedir. bkz. William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotomia, Chaldea and Armenia*, vol. II. London John W. parker, (tarihsiz).

müslüman yaşamaktaydı. Öte yandan yukarıdaki tabloda da belirtildiği gibi şehir merkezinde 1843 (1259) yılında 439³⁷, 1844 yılında ise 417³⁸ cizye veren ehl-i zimmet görülmektedir.

1843-1844 yıllarında şehirdeki
gayr-ı müslimlerin tahmini nüfusu

Tarih	Cizye	Tahmini nüfus
1843	439 x3 / 4	1317 / 1756
1844	417 x3 / 4	1251 / 1668

Cizye veren yetişkin erkeklerin zimmi nüfusun 3 ya da 4'te bir olduğu varsayımından hareket edecek olursak şehirde ortalama 1500 civarında Ermeni nüfusun yaşadığı söylenebilir. Daha net bir rakam için Aralık 1845 (Gurre-i Muharrem 1262) tarihli nüfus defterine baktığımızda³⁹ 314 hane ve 948 erkek nüfus görülmektedir. Burada bilinen katsayılarımızı uyguladığımızda şu neticeler çıkmaktadır.

- 314 hane x5=1570
- 948 erkek x2= 1896

Bu her iki sonuçtan bize göre ikincisi daha sağlıklı olup Divriği'deki zimmi hane sayısının altı olduğu söylenebilir. Zira erkek ile kadın nüfus arasındaki %50'lik oranda çok fazla bir sapmanın olacağını sanmıyoruz.

Ocak sonları 1844 tarihli (Gurre-i R. evvel 1265) müslümanlara ait nüfus kayıt defterinde ise⁴⁰ 1300 hane, 2885 erkek nüfus kayıtlıdır.

- 1300 hane x5=6500
- 2885 erkek x2=5770

Müslüman nüfus için yaptığımız bu işlemde gayr-ı müslim nüfusun tersine bir durum ile karşılaşmaktayız. Burada ya müslüman hane sayısı 5 katsayısının da altında olmalı yahut sefer,

³⁷ Maliye Nezareti Cizye 191, s. 15-21.

³⁸ Maliye Nezareti Cizye 410.

³⁹ Halen Divriği nüfus dairesinde gurre-i muharrem 1262 tarihli zimmi nüfusa ait defterin ilk 25 sahifesi Divriği şehrine aittir.

⁴⁰ Bu defterde halen Divriği nüfus dairesinde bulunmakta olup ilk 126 sahifesi şehir nüfusuna aittir.

savaş gibi askerlik hizmetlerinin müslümanların üzerinde olmasından dolayı erkek nüfusun kadın nüfusa oranı %50 değil de daha da gerilemiş olduğu söylenebilir.⁴¹

Netice olarak Divriği'de müslümanlar XIX. asır ortalarında 6500 civarında nüfusa sahip iken ermeniler 1800 civarında olup toplam nüfusun %28'lik bir nisbetini teşkil ediyorlardı.

Asrın sonlarında Divriği'ye uğrayan V. Cuinet, şehrin 4500 (%80.35)'ü müslüman, 1100 (%19.64)'ü Ermeni olmak üzere toplam 5600 nüfusu olduğunu söylemektedir.⁴²

B-NÜFUSUN MAHALLELERE GÖRE DAĞILIMI

Mahalleler müslüman ve diğer dini cemaatlerin özel hayatların kendi bölgelerinde yaşadıkları alanlardır. Aynı zamanda sosyal dayanışmanın fert bazında en sık cereyan ettiği mekan olan mahalleler, daha kuruluşları esnasında biri birine yakın insanların bir araya gelmeleri ile teşekkül etmekteydi.⁴³ Anadolu Osmanlı şehirlerinde gözleme imkanı bulduğumuz mahallelerde dini etnik ayırım kolayca müşahade edilmektedir.

Ele aldığımız dönemde Divriği şehrinde yaşayan nüfus mahallelere nasıl dağılmıştı? Nüfusun yoğun olduğu mahalleler hangileriydi? Bu ve benzeri soruların cevaplarını yine yukarıda kullandığımız kaynaklardan istifade ederek bulmaya çalışacağız.

Divriği şehri, inceleme dönemimizde biri "eski şehir" diyebileceğimiz Kale ve onun eteklerinde yer alan Ulu Cami ve varoшта teşekkül eden kısım ile; XVII. yüzyıl sonlarında şehrin Çaltı Suyu karşısında "Bagat" denilen havalide kurulan mahallelerden müteşkil "yeni şehir"den meydana gelmektedir.⁴⁴

⁴¹Nitekim aynı durumu Divriği'ye ait 1927 sayımında erkeklerin %45 kadınların %55 civarında bir nüfus potansiyeline sahip olduğu gözlenmektedir. bkz. 1927 Nüfus Sayımı, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928, s. 25.

⁴²V. Cuinet, *age*, s. 686; XIX. yüzyıl sonlarına ait Divriği nüfusu hakkında bilgi veren Kamusu'l-Alam'a göre Divriği nüfusu 10000'den ziyade idi. bkz. Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam*, C. III, Dersaadet 1308, s. 220; Ancak bizim kanaatimize göre Cuinet'in verdiği rakamlar daha gerçekçi olmalıdır. Zira 1927 yılında yapılan sayımda toplam 4789 nüfus görülmektedir. Asrın sonlarında 10 000'in üzerine çıkan nüfusun %50'lik bir nüfus kaybına uğramasının zor olacağı kanaatindeyiz.

⁴³H. İnalcık, *İstanbul II*, s. 15; D. Kuban *Anadolu Türk Şehri*, s. 54.

⁴⁴Bu durumu hurufat defterlerindeki kayıtlardan çok net olarak görebilmekteyiz. Bunun için bkz. Mahalleler kısmına; ayrıca XIX. yüzyıl sonlarında şehre uğrayan V. Cuinet te bunu teyit etektedir. *age*, s. 686; N. Sakaoğlu, *Divriği'de Ev*, s. 8.

XVI. yüzyılda şehrin en yoğun olan kısmı,Cami-i Kebir Mahallesi ile hemen onun yanbaşındaki şehrin çarşı ve pazarının da içinde yer aldığı Bezzazistan Mahallesi bulunuyordu. Ve bu mahalleleri sırasıyla Kaya Mescidi, Kantabay, Pulur Mahalleleri takib ederken gayr-ı müslim nüfusun yaşadığı Ermeniyan Mahallesi belki tek gayr-ı müslim mahallesi olmasından dolayı şehrin en büyük mahallesi durumundaydı..

Daha önce de belirtildiği gibi XVII. yüzyıl sonlarından itibaren mahalle sayısındaki artışı nüfus yoğunluğu yeni mahallelere kaymış olmasından ziyade, çevre nahiye ve köylerden gelmiş olanların buralarda ikamet etmekte olmalarından kaynaklanmış olmalıdır. İnceleme dönemimizde de Cami-i Kebir, Bezzazistan gibi eski mahallelerin de önemlerini muhafaza ettikleri görülmektedir.XIX. yüzyıl başlarında Cami-i Kebir şehrin en yoğun mahallesini oluştururken bu kez İmamoglu, Horavenk, Şems-i Bezirgan, Mercandebesi, Süleymanağa, Zeliha Hatun, Hacı Osman, Ab-ı Çemen gibi mahallelerin de şehrin büyük mahalleleri içerisinde yer aldığı görülmektedir Bu arada Hacı Kuru, Berdaiye, Gürtelli, Kara Yusufoglu, Hazinebend, Hamam-ı Sufla gibi orta büyüklükte mahallelerin yanında Küçük Hüseyinoglu, Çeltik Sufla, Kadiasker, Hâceke, Şatiroğlu, Müftü Efendi, Sallık Mescidi, Kargı, Kara Mahmut, Dillioğlu, Hacı Şaban, Poşanişin, Himmet Bey, Pir Eyyüb, Burnazağa, Çaybaşı, Hacıb, turabalı gibi hane sayısı 4 ile 20 arasında değişen mahalleler bulunmaktaydı. Zaten bunlar da bazı salyanelerde görülüp bazı salyanelerde görülmemektedir

Müslüman mahallelerin 1834 yılındaki muhtarlık teşkilatının ikamesi ile birlikte yeniden tanzim edildiğinde pek çok küçük mahallenin orta seviyedeki mahalleler içinde yer aldığı görülmektedir. Bu sebeple 50 civarında olduğu görülen mahalleler 28 mahalle adı altında toplanmıştır.⁴⁵

Öte yandan XIX. yüzyılda 3 ayrı mahallede ikamet eden gayr-ı müslimlerin Kale Dibi ve Çirkişe Mahallelerinde homojen bir yapı içinde bulunurken Horavenk Mahallesi'nde müslümanlarla birlikte yaşamaktaydılar. Bu Ermeni mahallelerinin ise en yoğun olanı Kale Dibi Mahallesi olup onu takiben Çirkişe sonra da Horavenk gelmekteydi.⁴⁶

Netice olarak inceleme dönemimizde de şehrin eski yerleşim merkezinin önemini büyük bir oranda muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.

⁴⁵bkz. DŞS 81/92.

⁴⁶bkz. 1259 tarihli Maliye Nezareti Cizye 191.

DİVRİĞİ'DE NUFUSUN MAHALLELERE DAĞILIMI/A

SIRA	MAHALLELER	1530		1548		1767		1805	1807	1815	1845	1850
		Hane	Mücr	Hane	Mücr	Hane	KH.#					
1	Abıçemen					47	6		54	38	71	68
2	Ali Çelebi	17	1	19	4							
3	Arhasu	25	7	25	8			12	8	14	24	25
4	Bağçe										31	31
5	Bedesten	61	3	59	12				32		35	35
6	Berdaiye								16		21	23
7	Burnaz Ağa					4						
8	Cami-i Kebir	141	18	77	25				131		123	124
9	Cağlı Mescidi					61	5					
10	Cedid Mustafa Paşa										59	59
11	Cirgise											119
12	Caybası					11						
13	Çeltik Süflâ						22		9	20		
14	Çeltik Ülyâ					26	12			15		
15	Delüklü Tas					9						
16	Devlet Bey								13		15	15
17	Dillioğlu					8	2	18	6		14	13
18	Ebu Şemme					16				15		
19	Ermeniyan	221	39	365	67							
20	Eruncaz	19		28	5							
21	Gökce Cami						3	55		54	62	66
22	Hacib					4	2		5	4		
23	Hacı Abdurrahman							7				
24	Hacı Kumru						4	21	18		21	21
25	Hacı Osman						12	72	44	51	39	39
26	Hacı Şaban							19		14		
27	Haçeke								4			
28	Hamam-ı Süflâ								26		46	51
29	Hasan Ağa Camii								51			
30	Hatib Mescidi						3	38		17		
31	Hazinebend						4	32				
32	Himmet Bey						3	22				

DİVRİĞİ'DE NUFUSUN MAHALLELERE DAĞILIMI/B

SIRA	MAHALLELER	1530		1548		1767		1805	1807	1815	1845	1850
		Hane	Mücr	Hane	Mücr	Hane	KH.#					
33	Horavenk*					10		59	44	33	87	88+73
34	Kadıasker					11		16		10		
35	Kale										27	25
36	Cirgişe											122
37	Kamerioglu Mescidi									15		
38	Kantabay	32	4	39	7							
39	Kara Mahmudoglu					18		15	6	16	13	17
40	Karayusuf									20	24	23
41	Kargı									15		
42	Kaya Mescidi	51		57	18				29			
43	Kemankes	28		18	7				31		46	48
44	Koca Mustafa Paşa					13	2		27	26	46	43
45	Kuloğlu					23	3	34	43	41		
46	Küçük Hüseyin								12		13	13
47	Kürtüncü-Gürtelli	30		32	4				23	16	24	22
48	Mercandepe							12	39	12	38	41
49	Mescid-i Süflâ			65	19							
50	Müftü Efendi					8		7		11		
51	Paspan	27	2	26	9							
52	Pır Eyyüb					4						
53	Poşanişin						3	15				
54	Pullur	30	2	38	11							
55	Pulur Süflâ					50	6		41	16		
56	Pulur Ulyâ					17	6					
57	Sallık					21	3			13		
58	Sinaniye	37	1	34	2				29		38	42
59	Süleyman Ağa					5	7	38	39	30	50	50
60	Turabali								10		10	10
61	İmamoğlu					65			84	31	154	157
62	Zeliha Hatun							47	34		66	67
63	Şatıroğlu Mescidi							9				
64	Şemsi-i Bezirgân								66		68	72
64	TOPLAM	719	77	852	198	421	118	548	980	547	1255	**
												1624

KH.: Kışlakçı Hane

* : İkinci değer gayr-ı müslimlere aittir.

** : Toplam değer içinde 314 hane gayr-ı müslimlere aittir.

C-DİNİ GRUPLAR AÇISINDAN NÜFUS

Divriği'de müslümanların dışında gayr-ı müslim statüsü içerisinde sadece Ermeniler yaşamaktaydı⁴⁷.

XVI. yüzyılda 1900, XIX. yüzyılın ortalarında ise 1700 civarında olduğunu sandığımız Ermeni nüfusun en azından XIX. yüzyıl başlarından itibaren homojen bir yapıya sahip olmadığı, Gregoryan, Protestan ve Katolik Mezheplerine mensup insanlardan oldukları anlaşılmaktadır⁴⁸ XIX. yüzyıl ortalarında Ermeniler arasında mezhebe dayalı bir gerginliğin yaşandığı da görülmektedir.⁴⁹

Divriği'de diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi müslüman ve Ermenilerin genelde ayrı mahallelerde oturmakla beraber birlikte yaşadıkları mahalleler de bulunmaktaydı. Kale Dibi, Çirgişe Mahallelerinde yalnızca Ermeniler yaşarken, Horavenk Mahallesi'nde birbirine yakın oranda Ermeni ve müslim nüfus ikamet etmekteydi. Bunun yanı sıra Şatıroğlu, Süleymanağa, Bedesten gibi ehl-i islam mahallelerinde tek tük de olsa zimmi nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır⁵⁰. Üzerinde çalıştığımız dönemde müslümanlar ile Ermeniler arasında çok iyi bir ilişkinin olduğu görülüyor. Zira bu her iki grup arasında emlak alım satımından borç alış verişine kadar çeşitli sosyal ve ticari münasebetler olmaktaydı. Sicillerde bu alış verişlere dair hüccetlerle birlikte bu tür ilişkilerin tabi sonucu olarak birbirlerinin hukukunu çiğnediklerine, borçlarını vermediklerine -ki, bu her iki grubun kendi fertleri arasında daha sık rastlanan olaylardır- de

⁴⁷ Temettuat defterlerinde rastladığımız ehl-i islam taifesi içerisindeki hane reislerinden Hahamoğlu, Rumoğlu gibi isimlerinin başında gördüğümüz lakapları onların Yahudi ve Rum cemaatlerinden muhtedi olabileceklerini akla getirmekte ise de bu kayıtların dışında incelediğimiz vesikaların hiç birinde doğrudan bahsi geçen cemaatlere dair hiç bir vesikaya rastlayamadık.

⁴⁸ XIX. yüzyıl sonlarında toplam 1100 Ermeniden 800'ü Gregoryan, 200'ü Protestan, 100'ü ise Katoliktir. bkz. V. Cuinet, *age*, s. 685.

⁴⁹ Hariciye Nezaretinden Sivas Valiliği'ne gönderilen 14 Aralık 1850 tarihli bir belgeye göre Divriği Kazası'nda Protestanlara diğer Ermeniler tarafından hakarete bulunulduğu, manuk isminde bir Ermeninin Agop adında bir Protestan'ı öldürdüğü, Manuk'un cezalandırılması belirtildikten sonra Osmanlı ülkesinde her din ve mezhebe hayat hakkı tanındığına işaret edilmektedir. bkz. **BOA Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1691-1870)**, s. 72.

⁵⁰ Şatıroğlu için bkz. DŞS, 74/80; Süleymanağa için DŞS, 79/55, Bedesten için DŞS 79/204.

rastlamaktayız.⁵¹

Zimmiler müslümanlar ile olan anlaşmazlıklarında kadiya müracaat ettikleri gibi azaman zaman kendi aralarında vuku bulan davalarda da mahkemeye şikayette bulunarak proplemlerinin çözümünü istemekteydiler.⁵² Ferdi davaların yanında bazen tüm ahaliyi ilgilendiren meselelerde tıpkı müslümanların yaptığı gibi "huzur-ı şer"'e müracaat ediyorlardı. 1822 Mayıs sonlarına (Gurre-i Ramazan 1237) ait bir kayıta Divriğ'de mütemekkin ehl-i zimmet reayaları toplanıp meclis-i şer'e gelmişler, zimmi taifesinden Agopçi adında birinin kendi halinde olmayup "halkı ızrara sa'i ve ihtilale bâdî muzıru'n-nâs" olduğunu dava etmişlerdi. Durum "bî-garaz" kimselerin şehadetiyle kesinlik kazınınca Agobce'nin vatan-ı aslisi olan Arapgir'e nefyi uygun görülüp, "iclası" için mütesellime mürasele verilmiştir.⁵³

İdarecilikten esnaf ve zanaatkarlığa, tüccarlıktan çercilik ve ameleliğe kadar pek çok iş kollarında çalışan müslümanların yanında ; idareciliğin dışında Ermenilerin de demirci, boyacı, nalbant, değirmenci, cullah, kürkcü, terzi, basmacı, ve kuyumculuk gibi değişik pek çok iş kollarında birlikte çalışmaktaydılar.⁵⁴ Ermenilerin mesleki kazançları ve gelir düzeyleri müslümanlara nazaran oldukça iyi olsa gerek ki şehir merkezine yapılan salyane tevziinde ve avarızhane taksiminde müslümanlardan fazla tarh edilmekteydi.⁵⁵

Divriği'de zimmi nüfus arasında mikdar ve oranı hakkında bir şey söyleyecek durumda olmamakla birlikte, ihtida hareketinin olduğu anlaşılmaktadır. Temettuat defterlerinde müslüman hane reisleri içerisinde rastladığımız Hahamoğlu Mustafa, Rumoğlu Amelmande Mustafa, Hahamoğlu Kasab Ali, Hahamcıoğlu Nalbant Mustafa, Hahamoğlu kebabcı esnafından Bekir, Manukoğlu Mustafa, Cebin Manukoğlu Mustafa⁵⁶ gibi isimler zikredilen zatların kendileri mühtedi olmasa bile bir veya iki kuşak öncesinde İslam'a giren ailelerden olduğu zanının vermektedirler. 3 Ekim 1780 (4 Şevval 1194) tarihli bir sicil kaydında ise şöyle bir hadise görmekteyiz:

⁵¹Bir kaç örnek için bkz. DŞS, 80/82, 240; 83/119,122,194.

⁵²Bir kaç örnek için bkz. DŞS, 80/155,237; 81/8.

⁵³DŞS 79/261.

⁵⁴bkz. DŞS 76/35; 83/220,305; 78/10; 80/15,215; ayrıca nüfusun mesleki dağılımıyla alakalı kısma bkz.

⁵⁵Avarızhane için bkz. DŞS 80/224; Salyane için bkz DŞS 79/19,41; 78/94, 96; 80/7,67,81,87,93,111; 81/1,3,10,70,82,150; 78/100; 83/83,84,89.

⁵⁶Bu hane resilerinin isimleri için bkz. Temt. 13247,13237,13270, 13290, 13276,13257,13325.

Divriği'nin ehl-i zimmet taifesinden Andon veledi Agop şahitlerin şehadetine göre Kadir Gecesi'nde müslüman elbisesi giyip Hacı Osman camiinde yatsı ve teravih namazlarını cemaatle kılarak müslüman olduğunu bildirmesine rağmen daha sonra mahkemede hem böyle bir hadisenin varlığını hem de müslümanlığını inkar etmiştir.⁵⁷Burada Andon veledi Agop'un müslüman olduktan sonra yeni dinin inkara sevkeden amilleri bilemiyoruz. Aile çevresinin ve kendi cemaatinin manevi baskısından dolayı bu tutum içini girmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Tüm islam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarında yaşayan müslüman ve gayr-ı müslim insanların giyim ve kuşamları kendilerine mahsus olup birbirlerinin elbiselerini giymemeleri fevkalade dikkat edilmekteydi. 1824 (1240) tarihli merkezden Divriği naibine ve ayandan Ali Bey'e gönderilen "inha"ya bakılırsa Divriği'de bu durumun ihlal edildiğini zannediyoruz. Gönderilen bu belgede "ehl-i zimmet reaya ma'kuleleri müslüman kıyafetine hulul eyleyerek islam ve reaya birbirinden tefrik ve teşahhus olunmadığından şiraze-i nizam-ı mü'mine hanel" geldiği belirtilerek asli kıyafetlerini giymeleri istenmekteydi.⁵⁸

D- NÜFUS HAREKETLİLİĞİ

Nüfus hareketliliği dendiğinde nüfus artışlarını yükselme, durağan yahut gerilemelerinin yanında; başta aynı şehirdeki mahalleler arasındaki yer değişimi ile, köyden şehire veya bir şehirden başka bir şehire göç ifade edilmektedir. Bu yatay nüfus hareketliliğinin dışında bir de nüfusun sosyal tabakaları arasındaki dikey hareketlilik bulunmakla birlikte burada biz, daha ziyade yatay hareketlilik üzerinde duracağız.

Toplumların iktisadi boyutunun bu hareketlilikte önemli bir rolünün olduğu da bilinmektedir. Tarım toplumunda hububat üretimindeki dalgalanmalar ile salgın hastalıkları önlemek hususundaki teknik imkanların sınırlılığı yanında; sanayi toplumlarında imkanların artması insanın çevre üzerinde zirai topluma göre daha fazla hakimiyet kurmuş olması ani ve büyük felaketlere uğrama ihtimalini nisbeten azalttığını biliyoruz.⁵⁹

⁵⁷DŞS 81/61.

⁵⁸DŞS 76/36; g. müslimlerin Osmanlı Devletindeki giyim ve kuşamına dair bkz. Yavuz Ercan "Osmanlı İmparatorluğunda Gayr-i Müslimlerin Giyim Mesken ve Davranış Hukuku" Otam I, Ankara 1990, s. 117-125

⁵⁹Bu konuda bkz. Cipollo, Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus İstanbul 1980, s. 82.

Tarım toplumu içinde yer alacağını sandığımız Divriği'de bu tür ani ve büyük oranda bir nüfus hareketliliğine rastlanmamakla birlikte tabi seyir içinde cereyan eden bir nüfus hareketliliği de gözlenmektedir.

Konu içinde zaman zaman da belirtildiği üzere Divriği şehrinin fiziki planda büyüyerek yeni mahallelerin oluşumu bu nüfus hareketliliğinin örneğini oluşturduğunu sanıyoruz. Şehrin tabi nüfus artışının yanında Divriği'nin köy ve nahiyeleri ile başka şehirlerden gelenlerin bu hareketlilikte önemli bir rolü olmuştur. İncelediğimiz dönemde temettuat defterlerinde çıkardığımız hane reislerinin başındaki lakabları onların şehre nerelerden geldiğini de gösterse gerektir. Toplam 1285 müslim hane reisinden 100 (%7.78) ünün yakın köy ve civar vilayetlerden gelip yerleştikleri anlaşılmaktadır. Mesela bunlardan Tuğutlu, Vartanlı, Hâcekeli, Örikli, Göresinli, Hamulu, Olukmanlı, Ahi Köylü, Ziniskili, Seviroğlu, Timisilioğlu, Mursallioğlu, Savrunlu, Karahisarlıoğlu, Kürtlarlı, Hargünlü gibi Divriği Kazası'na bağlı köylerin yanısıra Dârganlı, Rışvanlıoğlu gibi çevredeki aşiretlerden gelip yerleşenlerle birlikte Gürünlüoğlu, Arapgirlioğlu, Tebrizlioğlu gibi lakablardan diğer şehirlerden gelenlerin var olduğu da müşahade edilmektedir.

Öte yandan Divriği'de vesikalardaki ifadesi ile "kışlakçı taifesinden" olup ta kışları şehirde yazları da yaylalarda ikamet ettiğini sandığımız bir kesim var ki 1767 (1181) yıllarında 139 hane olarak görülmektedir.⁶⁰

Sürgün hadiselerinin de nüfus hareketliliği içinde cüz'î de olsa bir payının olacağını sanıyoruz. 1771 Ocak ayı sonlarına (Evasıt-ı Şevval 1184) ait bir ferman kaydında⁶¹ Kayseri ve Kırşehir Sancakları'na mutasarrıf olan Mir Miran Memiş Paşazâde Bekir Paşa'nın görevini kötüye kullanmasından dolayı vazifesinden tard edildiği gibi Divriği'de mecburi ikamete tabi tutulmuştur. Benzeri bir örneği, Niksar kadısının yine vazifesinde görülen suistimalinden dolayı Sivas Eyaletinden gelen buyruldu ile Divriği'ye sürgün edilmesinde görülmektedir.⁶²

Divriği'ye nefyedilenler olduğu gibi Divriği'den başka şehirlere sürgüne gönderilenler de bulunuyordu. 21 Ekim 1790 (12

⁶⁰DSS 77/30-33.

⁶¹DSS 83/105.

⁶²DSS 84/49; bu konuda bir başka örneğimiz ise Kayseri mütemekkinlerinden Nakkaşcioğlu Yagop nâm zimmi Ermeni patriğinin "hilaf-ı rıza" hareket ettiğini bildirmesi üzerine Divriği'ye nefy edilmişti. bkz. DSS, 84/46.

Safer 1205) tarihli bir belgede sabık Rakka Valisi Mustafa Paşa⁶³ "bazı esbaba mebni olarak" vezareti elinden alındığı gibi kendisinin de Rodos'a sürgün edilmesi istenmiştir.⁶⁴ Bahsi geçen Mustafa Paşanın oğlu Veli Paşa'nın Divriği'de fukara ahaliye zulüm ve teaddide bulunması, gönderilen emir ve fermanları dinlememesi üzerine idam edilmiş,⁶⁵ sonra da iki oğlu ile amcası Sivas'ta ikamete mecbur tutulmuştu.⁶⁶ Bir başka örneğimiz 27 Ekim 1855 tarihli olup, Divriği Kazası müdürü Abdi Efendi, "emval-i miriyeden" zimmetine geçirmek gibi bir suistimal yapınca Sivas'ın Hafik Kazası'na sürgüne gönderilmişti.⁶⁷

Ekonomik amaçla yapılan göçler, nüfus hareketliliğinin ayrı bir boyutudur. Divriği'de müslim ve zimmi cemaatine mensub insanların, başka şehirlere -özellikle İstanbul'a göç ettiklerini biliyoruz. ⁶⁸ 1844 yılına ait temettuat kayıtlarında 8 hanenin (%0.62) göç ettiği, 32 hane reisinin (%2.49) firar ettiği, 18 hane reisinin de (%1.4) gaib olduğuna bakılırsa Divriği'nin dışında bulunan hane reisi %4.5 civarında olduğu görülür.

Öte yandan "kâr ü kisb" için Divriği'nin dışında bulunan hane reisleri vardı. 57 hane resi (%4.43) başta İstanbul olmak üzere İzmir, Samsun, Bursa ve İçel'de çalıştayıdılar.⁶⁹

Sürekli olarak sefer için çağrılanlar da bulunmaktaydı ki, bunların da nüfus hareketliliği içinde önemli bir payı bulunuyordu. Mesela 1773 (1187) tarihli sicil kaydında Divriği mahallelerinin toplam 538 piyade ve süvari verdiğine bakılırsa⁷⁰ durum daha iyi anlaşılacaktır.

⁶³Divriğili olan bu paşa'nın kimliği ve faaliyetleri hakkında bkz. Necdet Sakaoğlu, **Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı**, Ankara 1984.

⁶⁴Ancak bu sürgünün gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. bkz. N. Sakaoğlu, **Köse Paşa Hanedanı**, s. 77-81.

⁶⁵BOA Mühimme-i Mektum 6/80.

⁶⁶BOA Mühimme-i Mektum 6/232.

⁶⁷İrade-i meclisi-i vala 14699; daha önce işaret edildiği gibi zimmi taifesinden Agobce adlı şahıs kendi cemaatinin huzurunu kaçırmamasından dolayı Arapgir'e sürgün edilmişti. bkz. DŞS. 79/261.

⁶⁸Bu konuda bir kaç örnek için bkz. DŞS 80/65, 237; 74/124.

⁶⁹57 hane reisinden 50'si İstanbul, 3'ü İzmir, 2'si Samsun, 1'i bBursa biri de İçel'de çalışmaktaydı. Öte yandan ayrı bir hane kuramamış baba yahut kardeşinin yanında bulunan 11 kişinin de 10'u İstanbul'da, 1'i Samsun'da çalışmaktaydı. Bu veriler Divriği'ye ait 28 mahalle temettuatından çıkarılmıştır.

⁷⁰DŞS. 77/30-33.

E-NÜFUSUN MESLEKİ DAĞILIMI

Şehir nüfusunun mesleki dağılımını müslümanlar için temettuat kayıtlarında, gayr-ı müslimler için ise cizye defterlerinde tesbit etmekteyiz. Temettuat defterlerinde hane reislerinin genellikle mesleği belirtilmekle beraber, mesleği belirtilmeyen 36 hane reisi bulunuyor. Bu 1285 hane reisinin %2.8'lik bir oranıdır. Mesleği belirtilmeyen bu hane reislerinin gelir kaynaklarını da genelde az miktarda da olsa tarla ve hayvan gelirleri oluşturmaktadır. Cizye defterlerinde ise 439 cizye vermekle mükellef yetişkin erkekten 80 (%18.22)'nin mesleği belirtilmemektedir.

Gerek müslüman gerekse gayr-ı müslim nüfus için hazırladığımız tablolardan da görüleceği gibi müslümanlardan doğrudan ziraatle uğraşan 12 (%0.39)'si reñçber, 48 (%3.73)'i çiftçi olmak üzere toplam 60 (%4.66/ aile reisinin tarımla uğraştığı anlaşılmaktadır. Gayr-ı müslim nüfusun doğrudan meslek haline getirecek kadar tarımla meşgul olmadıkları müşahade ediliyor.

Tarım işçiliği başta olmak üzere günlük işte çalışan amele, teb'a(hizmetkar), ırgat gibi hizmet üretimi sahasında hiç te azımsanmayacak kadar insanın çalıştığı görülmektedir. Müslümanlarda bu sahada 212 (%16.49) hane reisi çalışırken; gayr-ı müslimlerden sadece 6 (%1.36) kişi vasıfsız işçi statüsünde bulunmaktaydı. Kiracı, merkebeci, katırcı gibi taşımacılıkta 48 (%3.73) aile geçimini temin etmekteydi.

Şehirde bulunan kadı, kaymakam, dizdar ve derbent görevlileri 15 (%1.16);11 tımarlı süvari, 3 tımarlı tekaüdü, 17 hane reisi muhtelif yerlerde askerde bulunuyordu.

İmam, müezzin, hatib, ferraş, müteveli (ki, bunların toplamı 61 olup, %4.74) nin dışında firar, gaib, amelmande, fakir, sail, ama toplam 208 hane reisi, şehri terk edenler ile özürölüler grubunu teşkil etmekte olup müslümanların %16.18'ine tekabül etmektedir.

Muhtar-ı evvel ve sani olmak üzere 28 mahallede 56 muhtarın bulunduğu bilinmekle beraber sadece 5 muhtarın kaydedildiğine bakılırsa, deftere diğer mesleklerini yazdırdıkları zannedilmektedir. Hane reisinden geriye kalan kısmının bakkallıktan, çerçiliğe, attarlıktan bezzazlığa değişik esnaf grubu içinde yer aldığı görülmektedir.

Gayr-ı müslim nüfus ise tabloda da görüleceği üzere beşi 3 mahallede bulunduğu anlaşılan kilisede görevli keşiş olup, diğerleri genel olarak usta çırac ilişkisini gerektiren esnaf grubu içinde yer almaktadır.

1844'DE DİVRİĞİ'DE MÜSLÜMAN NÜFUSUN HANE REİSİ
BAZINDA MESLEKÎ DAGILIMI/A

SIRA	MESLEKLER	C. Ke bir	Be des tan	Ar ho su	Ke nan keş	Si na ni ye	i na oğ lu	Ha cı Ku ru	K. Ku se yin	Tu rab cı ali	Ha cı 6s nan	Dev let Bey	K. Pa sa	S. Be cın da	Mer De iye	Ber tun	Z. Ha ley	Sü nen Ağa	Abı rav enk	H. Sıf lâ	Gür tal li	Dil li oğ lu	Ka ra Mah sud	Gök Ca ai	Ka ra Yu saf	Bağ ce le	Ka le	C. M. Pa ga	POP LAM
1	İdari Görevliler*	2					4							2			1			1		1		2	1		2		17
2	Muhtar						1	1			1					1												1	5
3	Mütevelli	1			1	2	2			1	2		1	4		1	1	2	2		1	1		3	1			1	27
4	Müderris										1							1	1				2			1			5
5	Muallim-i Sıbyan	1					1										1	1	2				1	1					9
6	Talebe-i Ulum	4	2		3		2				1			1			1	1	1			1				1	1	1	20
7	İmam	2			4	1	2				1				1		1		3		1	1		2			1	1	21
8	Hatib	1																		1			4				1		7
9	Cüshan										1																		1
10	Hafız						1																						1
11	Müezzin						2																	1				1	4
12	Ferras	1			1																								2
13	Timarlı	1			2		3							1	1	4	1	3	1	2	2			4	1		1		27
14	Timarlı Süvari						2											2		1		1	2				3	11	
15	Timarlı Tekaüdü																1		1				1						3
16	Asker	1		1			1	1	2	1	1		1	2	1				1		2				1		1	1	17
17	Asker Eneklisi														1			1									1		3
18	Ashab-ı Mukataat																4				3			9					16
19	Hanedanzade					1	1						2										1	2	2		3	12	
20	Başçer	2					5	1										1		2	1								12
21	Çiftci	2	3	12	2	3			1		1		1	1	1		5	1	2	4	2	3	2						48
22	Başıçıvan																											1	1
23	Bostancı			2		1		5				1	1				2			3	1					1			17
24	Çoban			3																									1
25	Anele	13	2		1	4	25	3	4	4	5	4	3	13	7	2	3	2	4	12	9	2	1	2	1		1	4	136
26	Sai	1	1				1			1					1	1													5
27	Teb'a	9					4	6	2		5		3	3	4		4		4	3	2	2	2	3	1	1	2	11	76
28	Kıracı	1		2	2	4	6					4		4	2	1	2	2		3	2	1	1			3	1	41	
29	Merkabci				1		2																				1		5
30	Katırcı				1															1									2
31	Hamal						1																						1

1844'DE DİVRİĞİ'DE MÜSLÜMAN NÜFUSUN HANE REİSİ
BAZINDA MESLEKİ DAĞILIMI/B

SIRA	MESLEKLER	C. Ke bir	Be des ten	Ar ho su	Ke man keş	Si na ni ye	i na oğ lu	Ha ci ru	K. Hı se yin	Tu rab ci Os nan	Ha ci Os nan	Dev let M. Pa sa	Ş. Be zir De ğan pe	Mer can da ğa	Ber ğa	Z. ğa	Sü ley man Ağa	Abi men enk	Ho rav Sûf lâ	H. Sûf lâ	Gür tel li oğ lu	Dil ra Mah sud ni	Ka ce Yu suf	Bağ ce le	Ka le M. Pa şa	TOP LAM	
32	Kapıcı-Kapıcıbaşı					2																				2	
33	Süpürgeci						1																			1	
34	Ayakçı																									1	
35	Odacı																		1							1	
36	Pazvand	1																			1					2	
37	Deynekçi					1												1	1							2	
38	Dellal													1											1	2	
39	Berber					2				1		1	1					1				1	1		3	11	
40	Saka	1		4																2						7	
41	Subölücü																1		1							2	
42	Çubukcu											1														1	
43	Solak					2	1													1	1			1		7	
44	Hancı					1														1						2	
45	Hanacı											1					1									3	
46	Hoşafçı	1																		1						2	
47	Dellal						1																			1	
48	Çulha	9	2		1	1	4	1		1	2	1	4				1	3	2	3	1	1		6		6	49
49	Demirci	1			1		3	3												6	2	1		6	1	26	
50	Nalband	4	1				3							1	1	2	5	2	2				2	1		24	
51	Nalçacı	2			1		3											2	1						1	19	
52	Mıhçı	1	3				1			1			2						1							9	
53	Köşker	3			2	3	5		1			1	1				5	7			1	1	1	2	2	37	
54	Dülgar	2	2			3							1				1	1			1	1				13	
55	Kalaycı	1																								1	
56	Saatçi	1			1													1								3	
57	Sarrac	1			2																					4	
58	Eğerci	1																								1	
59	Değirmenci	1	1											2											1	3	
60	Örneçi		2	1		1								2			2	3		3	1	1	2	5		26	
61	Debbâğ						1			1									1		1				3	7	
62	Kavvas	2										1					1		2				1			3	
63	Dikici													1					1					1		3	
64	Terzi						1										1				1					3	

1844'DE DİVRİĞİ'DE MÜSLÜMAN NÜFUSUN HANE REİSİ
BAZINDA MESLEKİ DAĞILIMI/C

SIRA	MESLEKLER	C. Ke bir	Se des	Ar ho	Ke nan	Si na	i na	Da na	K. Hü	Tu rab	Ha cı	Dev let	K. M.	S. de	Ner can	Ber da	Z. Ha	Sü ley	Abi Ce	Do rav	H. Süf	Gür tel	Dil li	Ka ra	Ök ce	Ka ra	Bağ ce	Ka le	C. M.	TOP LAM
65	Ekmekçi							1								1														2
66	Mücellid							1																						1
67	Kebapçı									1				1																2
68	Biryancı																1													1
69	Kılıpçı																		1				2							3
70	Püfekar											2																		2
71	Çilingir												1																	1
72	Çörekçi																1													1
73	Hızarcı																		1											1
74	Setenci																		1											1
75	Palancı																			1									2	3
76	Havudî																				1									1
77	Maytap																										2			2
78	Midilci				1		1																							2
79	Çörekçi																1													1
80	Sirkacı																									1				1
81	Çerçi	3	1		1		1		1				1			1	3	4	1	2	2	1			6		1			23
82	Tüccar	1				1				1			4						2							1		1		11
83	Beyaz						3										1	1	2			1			1	1				13
84	Bakkal	10				5	6			2	4	2	4	2	4	2	3			3	3	2			1	1	2	1		51
85	Attar	1	1		1								1	1					2									2		9
86	Panbaci	4	1		1		4								1				3	1				1	1		1			13
87	Duhancı	1															1										1			3
88	Kasap	1												2	3									1	1	1	2			12
89	Eskici		1			2				2		2																1		3
90	Şairci	1		1			1																							3
91	Salepci						1																							1
92	Könlüci																				1					1				2
93	Kışlakçı			1						1																1				3
94	Göç Etmiş				1		2				2								1			1				1				3
95	Diğerleri Aharda														1												3			1
96	Fıkar	6					3			1				4	3	1	2		2					2			3			32
97	Gaib	1	1		3	1	1	1					1				2	1	1	2					1		1			13
98	Anılmade	1		1	1		3		1	1	3			2	4		8	2	3	3	2	2			6	3	2			48
99	Ana	4					5														1				1		1			17
100	Mecrub																	1												1
101	Mecnun																		1											1
102	Fakir	6	3		4	1	4	2	1	1				3	6	1	1	2		4		3	2		1				1	47
103	Sail													3	3				2							1				6
104	Sabi	5	2		3		2	1			1		2	3		2	3	2	4	4	1					1	1	1	2	49
105	Müteveffa												1	1																3
106	Mesleği Belirsiz	4	4		3	3	7	1	2		1		1					4	3	1	1				1				2	38
TOPLAM		123	35	24	46	38	154	21	13	10	39	15	46	68	38	21	66	50	71	87	46	24	14	13	32	24	31	27	59	1235

1843'DE DİVRİĞİ'DE CİZYEE TABİ GAYR-I MÜSLİM NÜFUSUN
MAHALLELER BAZINDA MESLEKİ DAĞILIMI

SIRA	MESLEKLER	Hore venk	Cirgi şe	Kale dibi	TOP LAM
1	Keşiş	2	2	1	5
2	Zangoç			1	1
3	Kuyumcu	4	2	9	15
4	Çerçi	17	18	13	48
5	Duhancı			1	1
6	Bezzaz	3	4	1	8
7	Eskici			7	7
8	Penbeci	1	3		4
9	Basmacı	1	3	2	6
10	Kalaycı	12	6	8	26
11	Boyacı	3	2	2	7
12	Semerci	1	1	3	5
13	Neccar	2		5	7
14	Çilingir		1	3	4
15	Kilitci			4	4
16	Kılıçcı	1		3	4
17	Tüfenkci	1			1
18	Dülger		1	1	2
19	Terzi	6	18	7	31
20	Köşker	7	1	2	10
21	Demirci	6	2	6	14
22	Kazancı	3		6	9
23	Elekçi		1		1
24	Mıhçı		3		3
25	Irgat	2	1	3	6
26	Sazende		1		1
27	Değirmenci	5	1	1	7
28	Mesleği Belirsiz	20	26	33	80
29	Genç	32	42	49	123
TOPLAM		129	139	171	439

II- AİLE

Sosyal yapının çekirdeğini oluşturan aile üzerinde bugüne kadar pek çok bilimsel çalışma yapıldığı gibi; ailenin de pek çok tarifleri yapılmıştır. En genel manada aile, ana-baba, çocuklar ve yakın akrabalarından meydana gelmiş ekonomik ve toplumsal bir birlik olarak tanımlanmaktadır.⁷¹

Burada zaman zaman Osmanlı geneli ile kıyaslanarak, Divriği ailesinin oturduğu ev, kullandıkları ev eşyaları, ailenin teşekkül ve dağılması, eş ve çocuk sayısı, ailelerin ekonomik durumları üzerinde durulacaktır.

A-AİLE . . . MEKANI .EV

Ailenin yaşadığı mekan olan evin, islam toplumlarında mahremiyetin bir gereği olarak özel bir ehemmiyetinin olduğunu biliyoruz.⁷² Bu konuda yapılan araştırmalar daha ziyade sanat tarihi araştırmacıları tarafından muhteşem konak ve evler üzerine yapılmış olmakla beraber⁷³, son zamanlarda arşiv vesikalarına dayanılarak yapılan çalışmaları da görmekteyiz.⁷⁴

Genelde sokağa sırt çevirmiş ve avlu içerisinde yer alan müslüman evleri⁷⁵, bir veya iki yandan kuşatan çeşmeli, asmalı,

⁷¹Birsen Gökçe, "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", **Aile Yazıları I, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreci**, Derleyen Beylül Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara 1990, s. 207.

⁷²bkz. H. İnalcık, İstanbul II, s. 15.

⁷³Bu konuda bir kaç örnek için bkz. Halit Çal, "Tokat Evleri", **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu**, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, s. 419-427; S. H. Eldem, **Türk Evi**, C. III İstanbul 1991.; M. Akok,- A. Gökoğlu, **Ankara'nın Eski Evleri**, Ankara 1951; Celil Berk, **Konya Evleri**, İstanbul 1951.

⁷⁴Bu konuda Ankara ve Kayseri için bkz. Suraiye Foroghi, **Man of Modest Substance House Owner and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri**, Cambridge 1987; İstanbul için bkz. Robert Mantran, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 162-168; Denizli için bkz. Tuncer Baykara, **Yatağan, Her Şeyi İle "Tarihi Yaşatma Denemesi"** Tokyo 1984, s. 139-149; Anadolu geneli için bkz. Ö. Demirel, M. Tuş, A. Gürbüz, **Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX yüzyılları Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**, C. II, Ankara 1992, s. 703-706.

⁷⁵Ruşen Keleş, **Şehirciliğin Kuramsal Temelleri**, Ankara 1972, s. 25.

çardaklı, sekili, içerisinde meyveli meyvesiz ağaçları bulunan geniş avlulu evler olduklarını biliyoruz.⁷⁶

Kerpiç ve ağaç gibi tabii şartlara dirençsiz malzemelerden ve toprak damlı olan Divriği evleri müstakil ve geniş bir arsanın üzerine bina edilmekteydi. Divriği Evleri üzerine müstakil bir çalışması bulunan Necdet Sakaoğlu⁷⁷ bu konuda tafsilatlı bilgi vermekle beraber biz, vakfiye ve satış hüccetlerinde geçen kayıtlardan da Divriği Evlerinin genel özelliklerini çıkarabilmekteyiz.⁷⁸

Bahsi geçen vesikalara göre Divriği'de genel olarak evler, avlulu bağçelerin içinde yer almaktadır. Kimi zaman bağçelerin altında yoncalıkların bulunduğunu da biliyoruz. Meyveli meyvesiz (eşcar-ı müsmire ve gayr-ı müsmire) ağaçların yer aldığı bağçe içindeki evler, genelde tek katlı olmakla birlikte, "fevkanî" ve "tahtanî" olarak ifade edilen iki katlı evlerin olduğu da anlaşılmaktadır.

Vesikalara göre Divriği Evleri'nde bir veya iki oda ⁷⁹bir to hane (toyhane)⁸⁰, bir kiler, bir mutfak, bir örtme olduğu görülmektedir. Evler iki katlı ise odalar üstte, altta odunluk, ahur vs şeklinde olmaktaydı..⁸¹

B-EV EŞYALARI

Genelde sade bir hayatı olduğu anlaşılan Türk insanının kullandığı eşyalarda da bu durum gözlenmektedir. Evin döşemesinde çeşitli büyüklükte ve evsafa kilim, halı, seccade, cicim, keçe, palas, hasır kullanılmaktaydı ki kimi zaman Karahisar kilimi, Uşak seccadesi gibi terekelereden geçen ifadelere bakılacak

⁷⁶Necdet Sakaoğlu, *Divriği'de Ev Mimarisi*, İstanbul 1978, s. 14.

⁷⁷N. Sakaoğlu, *age*.

⁷⁸35 kadar Divriği Evi'nin genel mimari durumu göz önüne serilmektedir. Bunlardan bazıları için bkz. DŞS. 79/114; 75/41; 79/68; 76/27; 84/52; 78610; 80/54; SVBM Defter No: 2 s. 336, 359; ayrıca satış hüccetleri için bkz. DŞS. 77/57; 79/73, 77 81, 80/115; 76/92; 79/152, 172; 78/166, 180, 189, 141, 15, 125; 82/27, 71, 132, 135; 84/30.

⁷⁹Genelde evler bir veya iki odadan ibaret olup, eşyaların pratik kullanışlı olması ve fazla yer işgal etmemesi kullanımı kolaylaştırmaktadır.

⁸⁰Tohane yahut toyhane, üç nef üzere kurulu geniş salonlar olup kışın ailenin topluca oturmasına, yemek yemesine, ev işi yapmalarına göre planlanmış evin bir kısmıdır. Bunun için bkz. N. Sakaoğlu, *Divriği'de Ev*, s. 32-33.

⁸¹Bu konuda . bir kaç vesika için bkz. DŞS. 82/60, 76/27, 84/67; ayrıca N. Sakaoğlu, *Divriği'de Ev*, s. 20.

olursa başka yerlerden gelmiş olanları da görülmektedir.

Mutfak eşyalarına göz attığımızda sagir, evsat, kebir büyüklükte kazan, tava, sahan, sini, tepsi, lenger, teşt, bakraç; hoşaf, şerbet, sūd,ve su tasları, maşraba, bıçak vs'yi görmekteyiz.

Oturma odalarında kışın ısınmak için kullanılan mangal, ateş maşası, ateş küreği vs ile sığağın verdiği rehavetle birlikte içilen kahvelerin yapıldığı kahve takımları ki çeşitli evsafta fincan ve cezve takımları müşahede edilmektedir.

Temizlik ve abdest alımında kullanılan leğen, ibrik; kurulanmak için peşkir, ayrıca hamamda kullanılan makad, hamam halısı, hamam taşı gibi insanların gündelik hayatında kullandıkları pek çok eşyaları tereke defterlerinde görmek mümkündür.⁸²

Mutfakta ne tür gıdaların tüketildiğine baktığımızda başta bulgur, pirinç, yarma, un, hamurdan yapılan erişte, sade yağ, kuru üzüm, pestil, tuz, soğan, biber, peynir,şeker, zencefir, ceviz, nohut vs. pek çok kuru gıda malzemesi bulunduğunu görülmektedir.⁸³

C- AİLE FERTLERİNİN GİYİM-KUŞAMI

Giyim- kuşamın gündelik hayatta ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu durum, kadın ve erkeğin başından ayağına kadar giydiği değişik cins ve evsftaki eşyalarında görülmektedir. Kadınlar başlarına yemeni ve dülbenti yaygın olarak giyerken,erkekler sarık kullanmaktaydılar. Öte yandan kadın ve erkek iç çamaşırı olarak genelde belden aşağısı için çoğunlukla don, belden yukarısı için de içlik, mintan ve gömlek giymekteydiler. Bunların üzerine entari ve fistan yahut çakşır veya şalvar; hırka ve yelek giyilmekteydi. Divriği'de hanımların giydiği entarinin Hind-kâri'sinden,Bursa, Şam , Haleb ve Hataî cinisinin alacalisından, çiçekli ve kadifelisine rastlanırken; erkekler alaca kaftanlar kürkler, çuka cübbe ve binişler ve çeketlerin muhtelif cinslerinden giyinmekteydiler⁸⁴.

⁸²Gerek ev eşyaları, gerek giyim kuşama dair olan malumat Divriği sicillerinden tesbit ettiğimiz 72 adet terekeden çıkartılmıştır.Samsun için bkz. B. Yediyıldız, "Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerinde Bir Tahlil Denemesi", II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. V, ayıbasım Ankara 1983, s. 271-284.

⁸³Gıda tesbitinde tereke defterinin yanı sıra sicillerdeki narhlar da bize ışık tutmuştur. Bu konuda tezimizin iktisadi hayat ile alakalı kısmına bkz.

⁸⁴DSŞ 74/79;75/13,19,23,29,31, 49, 55, 59, 64; 76/1,5,9,13,15,25,29,46,47;77/24, 32, 33; 78/16, 35, 44, 48, 56, 62, 64, 66, 74, 76, 130, 142, 168, 170, 172, 212,214, 217, 219; 79/10, 219; 80/211; 81/66, 94, 108, 138, 139, 140, 142, 144, 145, 82/33; 83/10; 84/11, 25, 27, 28, 35, 41, 53, 55, 61, 73, 77, 84, 85, 101, 103, 117, 135, 137, 142, 144

D- AİLENİN TEŞEKKÜL⁸⁵ VE DAĞILMASI

1- Nişanlılık Dönemi

Ailenin teşekkülü evlilikle vuku' bulur. Ancak evlilik öncesi bir de nişanlılık dönemi bulunmakta olup, bu dönem İslam hukukunda "nikahın mukaddemesi" olarak görülmüştür. Nikaha hazırlık devri de diyebileceğimiz bu dönemde gelin ve damad adayları "namzedli" olup, taraflar ilişkilerini bu çerçeveye oturtmuşlardır.

Nişanlılık döneminin belli bir süresi olmayıp uzun ya da kısa olabileceği gibi , bazen de nişanın bozulduğu durumlar da olabilmekteydi. 1753(1167) tarihli bir arz-ı halde Divriği'nin Zanzana Karyesinden Ahmet, Hikme Karyesinden Hasanoğlu İsmail'in kızıyla üç beş seneyi mütecaviz nişanlı olup, İsmail'in, Ahmet'in, bir çift öküz, 50 kuruşluk gümüş ve on davarını "ekl ü bel" eylediği gibi, kızını da başkasına akd-i nikah eylemesini merkeze şikayet ettiği görülmektedir.⁸⁵

Nişanı sadece kız tarafı değil, bazı sebeplerden dolayı erkek tarafı da bozabilmekteydi. Divriği Kazası'nda Hicvanlı Aşiretinden Mehmedoğlu Ali kızı Elifi, İzulu Aşiretinden Molla Osmana nişanlamışken, kendi aşiretinden Cemaloğlu Topal Şehsuvar, Elif'in "bikrini izale" ederek kızı hamile bırakması üzerine, namzedlisi Osman, Elif'i bu haliyle kabul edemeyeceğini bildirmişti.⁸⁶

Bazen de bizzat kızın kendisi nişanı bozarak namzetlisi ile evlenmeye karşı çıkmaktaydı ki, bu gibi durum genelde kız küçük iken nikah kıyılmış, ancak yetişkin yaşına geldiğinde kızın bu evliliği istememesi üzerine de bozulabilmekteydi.⁸⁷

Bozulmayan nişanları takiben düğün yapılarak evlilik gerçekleşmekteydi ki artık burada gerek gelin ve güvey gerekse her iki taraf ailelerin rızası söz konusudur.

2- Mehir-Başlık ve Evlilik

Nikah öncesi ve sonrasında kadına verilen mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel ise nikahın mali cephesini ortaya koymaktadır. Mehir miktarının nikah akdi sırasında belirlenmesi gerekir. Esasen daha nişan sözü kesilirken peşin olarak ödenen mehr-i muaccel,

⁸⁵DŞS. 81/6; nişandan sonra nikahtan vazgeçenlere dair örnek için bkz.

DŞS. 80/113,216.

⁸⁶DŞS. 80/230.

⁸⁷Buna dair bir kaç örnek için bkz. DŞS. 82/86; 80/214,224.

boşanma yahut vefat halinde ödeneceği vaad edilen mehr-i müeccel ise bir bakıma kadının dulluk sigortasıdır.⁸⁸ Divriği'de nişanlısının başkasına nikah edilmesini merkeze şikayet eden Ahmet'in arz-ı halda nişan sırasında verdiğini söylediği bir çift öküz, 50 kuruşluk gümüş ve 10 davar, mehr-i muaccelden başka bir şey olmasa gerektir.⁸⁹

Mehr-i müeccele dair ise tereke kayıtları ile boşanmaya ait belgelerde bilgiler bulunmaktadır. Boşanma esnasında kadınlar genelde mehirlerinden vazgeçiyor olmakla beraber, "mehirlerinden fariğ" olmayanlar ile, terekelerden çıkardığımız rakamlara göre Divriği erkeği evleneceği kadına 40 kuruş ile 250 kuruş arasında bir miktarı "mehr-i müeccel" olarak vereceğini vaad ettiği görülmektedir.⁹⁰

Bu arada bugün Anadolu'nun bazı kırsal kesiminde görülen başlık parasının XIX yüzyılda da Sivas ve Divriği'nin bazı köylerinde cari olduğu müşahade edilmektedir. İstanbul'dan Divriği'ye gönderilen 17 Şubat 1834 (7 Şevval 1249) tarihli bir buyruğunda Sivas Eyaleti dahilinde bulunan karyelerden izdivaç etmek isteyen erkeklerin kız tarafına 800, bazen 1000 ve 1500 kuruş miktarı akçe başlık vermedikçe nikah yapılmaması adet haline geldiği belirtilerek, evlenme çağına geldiği halde, maddi gücü kifayet etmeyenlerin evlenemedikleri, bundan dolayı erkek ve kızların ekserisi "tul ve müddet-i tenakuh ve tenasülden mahrum" oldukları bildiriliyordu. Çözüm olarak ise köy ahalisinden evlenecek olanların muktedirce olanları 250, orta halli olanları 150 ve bunların aşağısı 100 kuruş kız tarafına başlık parası vererek

⁸⁸Saim Savaş, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkül ve Dağılması" *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara, 1992, C. 2, s. 519.

⁸⁹DŞS. 81/6; ayrıca yine metin içerisinde bahsi geçen İzulu Aşiretinden Osmanın nişanlısınca 300 kuruş berat ve 10 halka kalın kavı etmiş olup, bunun 150 kuruşunu hemen vermiş ki bu da mehr-i muaccele örnek teşkil etse gerektir. DŞS. 80/230.

⁹⁰Tesbit edilen 39 adet boşanma vesikalarından ve tereke defterlerindeki mehr-i müeccelin miktarına dair bir kaç örnek için bkz. DŞS. 80/4; 79/86; 84/25,27, 35, 53, 73,137, 144,142; 83/11; 74/79; 75/19; 78/16; Tokat ve Kırşehirdeki mehir miktarları için bkz. Rıfat Özdemir, "Tokatta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara 1987, s. 109; aynı müellif, "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı 1880-1906", *Aile Yazıları I, Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Sürec*, Derleyenler Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, Ank. 1990, s. 482-483; Anadolu geneli için Saim Savaş, *Ailenin Teşekkülü*, s. 520-521; Ankara ve Çankırı havalisi için bkz. Ahmet Kankal, "XIX Yüzyıldan Günümüze Ankara-Çankırı Havalisinde Düğün ve Hac Adetleri" *Tarih İncelemeleri Dergisi VII*, İzmir 1992, s. 273-274.

evlendirilmeleri isteniyordu.⁹¹

3- Boşanma

Karı kocanın birbirinden ayrılması olarak ifade edilen boşanmanın bir takım sebepleri bulunmaktaydı. Bunların başında ahlaki (zina, fuhuş) sebep gelmekle beraber, çoğu zaman boşanma, karı koca arasındaki anlaşmazlıktan vuku' bulmaktaydı.

Divriği'de, boşanmayla ilgili biri zimmi, 39'u müslümanlara ait 40 adet sicillerde tesbit ettiğimiz kayıt bulunmaktadır. Zimmi boşanmasının sebebi, kızın küçük yaşta nikahlanması, akil balig olunca bu nikahı kızın rededetmesine dairdir.⁹² Tabloda da görüleceği üzere müslümanlar içindeki 39 boşanmanın 25'inin (%66.6) kadının isteği üzerine gerçekleşirken, 7'sinde boşanmayı erkek (%17.94), diğer 7'sinde ise (%17.94) kadın ve erkeğin birlikte istemesi sonucu gerçekleşmiştir.

Müslüman ailelerden boşanmak isteyen tarafların listesi

	Kadın		Erkek		Her İkisi		TOPLAM	
	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%
Köyde	5	20	1	14.3	1	14.3	7	17.9
Şehirde	20	80	6	85.7	6	85.7	32	82.1
TOPLAM	25	64.1	7	17.9	7	17.9	39	

Tablo DŞS'de tesbit edilen boşanmaya dair kayıtlardan faydalanılarak hazırlanmıştır.

Boşanmayı isteyen 25 kadından, 15'i (%60) mehr-i müeccelini almaktan vazgeçerken, 5'inin (%20) alıp almadığı belli olmayıp, sadece 5 kadının (%20) mehrini aldığını görüyoruz.

Öte yandan boşanmayı isteyen yedi erkekten (%42.8), boşandığı eşine mehrini verirken, 4'ünün verip vermediğini tesbit edemedik. Kadın ve erkek her iki tarafın istediği 7 boşanmadan, 5'inde (%71.4) kadın mehrini almaktadır. Yine tabloda da görüleceği gibi 39 boşanmanın 16'sında (%41.02) ise kadının mehrinden vazgeçtiği görülmektedir.

⁹¹DŞS. 78/161.

⁹²DŞS. 75/7.

Boşanmak isteyen tarafları ve mehrin alınıp alınmadığını gösterir tablo

Boşanmayı isteyen	Mehrini alan kadın		Mehrini almayan kadın		Belirsiz .. Adet	TOPLAM.....		
	Adet	%	Adet	%		%	Adet	%
kadın	5	38.5	15	93.8	5	50	25	64.1
erkek	3	23	—	—	4	40	7	17.9
Her ikisi	5	38.5	1	6.3	1	10	7	17.9
TOPLAM	13	33.3	16	41	10	25.6	39	

Boşanmanın nedeni olarak ise 22'sinin (%56.41) şiddetli geçimsizlik, 5'inin (%12.82) talak-ı selase, 2'si (%5.12) küçük yaşta nikahlandığından, 1'i (%2.56) diyar-ı ahara gidip gelmediğinden boşandığı anlaşılrken, 9'unun (%23.07) ne sebepten boşandığını bilemiyoruz.

Netice olarak boşanmanın daha ziyade şiddetli geçimsizlikten olduğu görülürken; aile içindeki bu huzursuzluktan en fazla etkilenen taraf kadınlar olmalı ki, boşanmayı çoğu zaman mehr-i müccel ve iddet boyunca erkek tarafından ödenmesi gereken nafakasından da vazgeçerek istediği müşahede edilmektedir.

E-EŞ VE ÇOCUK SAYISI

Divriği'de eş ve çocuk sayısının tesbitinde esas olarak tereke defterlerini kullandık. Şeriyye sicili defterlerinde tesbit ettiğimiz 76 terekenin, tabloda görüleceği üzere 70 (%94.73)'i müslümanlara, 8 (%5,26)'i gayr-ı müslimlere aittir. Müslümanlara ait 70 terekenin 8(%11.42)'i kadın, 62 (%88.57)'si erkeklere aittir.

Müslim ve gayr-ı müslim, erkek ve kadın tereke sahibleri

Cinsi	Müslüman		Gayr-ı Müslim		TOPLAM	
	Adet	%	Adet	%	Adet	%
Kadın	8	11.4	—	—	8	10.5
Erkek	62	88.6	6	100	68	89.5
TOPLAM	70	92.1	6	7.9	76	

Müslüman ailelerde eş ve çocuk sayısını tesbit için ailenin reisi durumunda olan 62 müslüman erkeğin terekesine bakıldığında 1'inin dul, 4'ünün bekar olduğunu görüyoruz.⁹³ Geriye kalan 57 (%91.9) erkekten sadece 6 (%10.52)'sı 2 evlidir.⁹⁴ Bu altı kişiden birinin hiç çocuğu olmayıp, çocuk sahibi olmak amacıyla evlenmiş olmalıdır. Üçünün ise kız evlatları vardır ki, büyük bir ihtimalle onlar da erkek evlat sahibi olmak istiyorlardı. ikiden fazla kadınla evliliğe ise hiç rastlanılmamaktadır.

Divriği'de ortalama çocuk sayısına bakıldığında yine zananedilenin aksine Türk ailelerinin çok çocuklu olmadığı görülmektedir. Toplam 51 tek evli aileden 6 (%11.76)'sının hiç çocuğu yok; 8 (%15.68)'i bir çocuklu, 8 (%15.68)'i iki çocuklu, 19 (%37.25)'u üç çocuklu, 4 (%7.84)'ü dört çocuklu, 3 (%5.88)'ü beş, 3(%5.88)'ü de 6 çocuklu olarak görülmektedir. Bu verilerden hareketle Divriği insanının daha ziyade 3 çocuk sahibi olmak istedikleri sonucu çıkarılabilir.

Tek evli erkeklerin çocuk sayısı

Erkek	Çocksuz Adet %	1Çocklu Adet %	2Çocklu Adet %	3Çocklu Adet %	4Çocklu Adet %	5Çocklu Adet %	6Çocklu Adet %	Toplam
Müslim	6 11.8	8 15.7	8 15.7	19 37.2	4 7.8	3 5.9	3 5.9	51
Gayr-ı müslim	— —	— —	1 20	2 40	2 40	— —	— —	5

Ortalama çocuk sayısına bakıldığında ise tek evli 51 erkeğin toplam 130 çocuğu üzerinde bir ortalama aldığımızda (130:51=

⁹³Terekede çocukları olup eşi zikredilmeyen erkek dul, eş ve çocuğu bulunmayan ise bekar kabul edilmiştir.

⁹⁴Osmanlı toplumunda sanılanın aksine iki evliliğin %12'yi geçmediği, yapılan bu ikinci evliliklerin de genelde çocuk -çoğunlukla erkek çocuk- sahibi olmak isteğinden kaynaklandığı yapılan arşiv çalışmaları ile ortaya konmuştur. Bu konuda Osmanlı dönemi Anadolu geneli için bkz. Ömer Demirel , Adnan Gürbüz, Muhittin Tuş "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", Sosyo -kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, Ankara 1992, s. 102-106; Ayrıca İlber Ortaylı, "Anadolu'da Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler" OA, İstanbul 1980, s. 37; Ankara için bkz. Ömer Demirel, "Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı" Belleten, s. 211, Ankara 1991; s. 950-951.

2. 54) ortalama çocuğun 2. 54 olduğu görülüyor.

İki evli müslüman erkeklerin çocuk sayısı

	Çocuksuz Adet %	1 Çocuklu Adet %	2 Çocuklu Adet %	6 Çocuklu Adet %	7 Çocuklu Adet %	TOPLAM
Müslim Erkek	1 16.6	1 16.6	2 33.3	1 16.6	1 16.6	6

İki evli erkeklerin çocuk sayılarını da ilave ederek yeni bir ortalama aldığımızda buna göre (130+18=148 çocuk---148 çocuk:57 evli erkek=2.59) Divriği'de müslüman ailenin ortalama çocuk sayısı 2. 59'dur.⁹⁵

F-AİLENİN EKONOMİK DURUMU

Divriği'de müslüman ve zimmi ailenin ekonomik durumunu incelerken ailelerin gelir miktarları ne kadardı? Geçimlerini nasıl temin ediyorlardı? Hangi iş kollarında çalışıyorlardı? Fakr ü zaruret içinde bulunan ailelerin oranı ne idi? Bu ve benzeri sorulara cevap aranırken terekeler, temettuat ve cizye defterlerindeki bilgilerden faldalanılacaktır.

1- Müslüman Ailelerin Ekonomik Durumu

Sicillerde müslümanlara ait tesbit edilen 66 terekeden 8'i kadınlara, 4'ü bekar erkekeler aittir. Aile reisi olan 58 erkeğin bıraktığı toplam 145.359 kuruş terekeden ortalama kişi başına 2506 kuruş düşmektedir. Bu miktarın içinde müteveffadan kalan ev, arsa, bağ-bağçe, hayvan ve ev eşyasına takdir edilen fiat ile nakid olarak bulunan para bulunmaktadır ki, bu bakımdan pek fazla bir meblağ değildir.

1844 yıllarında şehirde 28 mahallede ikamet eden 1285 hanedeki müslümanların toplam 881.613 kuruş mal varlığı gözükmektedir. Aileyi temsil eden hane reisleri bazında verilen bu miktar her bir aile için yıllık ortalama 686 kuruşluk vergiye tabi

⁹⁵Osmanlı dönemi Anadolu genelinde ortalama çocuk sayısı 2. 33 olarak tesbit edilmiştir.bkz. Ö. Demirel, vd, Ailenin Demografik Yapısı, s. 113; Ankarada ortalama çocuk sayısı müslümanlarda 2.4'tür. bkz. Ö. demirel, Ankarada Ailenin Yapısı, s. 952; R. Öztürk Tokat Ailesini incelerken Tokatlı müslüman ailelerin en fazla iki çocuk sahibi olduklarını 3 veya 4 çocuklu ailelere çok az rastlanıldığını belirtmektedir.bkz. Tokat'ta Aile, s. 120.

bir mal varlığını göstermektedir. Ancak Divriği'de yaşayan Divriği eşraf ve hanedanından şehir kaymakamı olan Veliyyüddin Paşazade İmam Hüseyin Bey gibi yıllık 72795.5 kuruş geliri olan ⁹⁶aile reisi olduğu gibi ; İmam Hüseyin Bey ile aynı mahallenin 9 nolu hanesinde sakin olan Çulha esnafından Selam Ağasıoğlu Ali'nin 1 sağmal ineği ve sanatından kazandığı 600 kuruş bir geliri görülmektedir. Ayrıca hiç geliri olmayan ailelerin varlığını da hemen belirtelim.

Divriği'de yaşayan müslüman ailelerin %56'sının doğrudan geçim kaynağı esnafılık olmakla beraber, mesleki gelirlerinin dışında şehirde yaşamalarına rağmen inek, koyun ve keçi besledikleri, bağçe ve tarla gelirleri bulundukları görülmektedir.⁹⁷

Öte yandan Divriği şehrinde yaşayan müslüman aile reislerinden 60 (4.6)'ının (48'i çiftçi+12'si rençber=60) doğrudan ziraatle uğraştığı anlaşılmaktadır. Aile reislerinden 48'i amelmande, 17'si kör, 17'si ama, 3'ü emekli olmak üzere 68 (%5.29)'i çalışamayacak durumdaydı. Şehirdeki 47 hane ise (%3.65) kendilerine yetecek kadar gelirleri olmadığından "şunun bunun" yardımı ile geçimlerin temin ediyorlardı. Bir de 57 (%4.43) hane reisinin ailenin geçimini temin maksadıyla Divriği'nin dışında çalışmak zorunda kaldıklarını daha önce belirtmiştik.⁹⁸

2- Gayr-ı Müslim Ailelerin Ekonomik Durumu

6 zimmi terekesinden biri Divriği'nin bir köyünde yaşamış Epik'e ait olup terekesi borçlarına yetmediğinden "cümle eşyası" satılarak alacaklılarına dağıtılmıştı.⁹⁹ Diğer 5 tereke şehirde yaşayan zimmiyun taifesine ait olup toplam 12468 kuruşluk mal ve eşya ve nakit para bırakmışlardır. Ortalamasını aldığımızda 2493.6 kuruş gibi bir meblağ ile karşılaşırız. Bunlardan Horavenk Mahallesi'nde Kirkor Veledi Parsik 4420 kuruş ile¹⁰⁰ en yüksek terekeyi bırakırken yine şehirde mukim iken vefat eden Kirkor, 1481 kuruş bırakmıştır.¹⁰¹

1843 yılına ait cizye defterine göre Divriği'de yaşayan gayr-ı müslim nüfusun %52'si esnaftır.¹⁰² Yine aynı cizye defterinde cizye

⁹⁶ Temt. 13244/1-2.

⁹⁷Bu konuda bkz. İktisadi Yapı bölümü.

⁹⁸Bkz. Nüfus Hareketliliği.

⁹⁹DŞS. 84/135.

¹⁰⁰DŞS. 76/29.

¹⁰¹DŞS. 76/14.

¹⁰²Bkz. İktisadi Hayat-Esnaf Grupları Kısım.

veren 439 erkekten 125 (%28.47)'i evli olmayan genç (şebab) erkektir. Geriye kalan 314 erkek büyük bir ihtimalle aile reisidir. Bunlardan 10 (%3.18)'u "edna", 258 (%82.16)'sı "evsat", 46 (%14.64)'sı ise "ala" seviyede cizye vermesi ailelerin genel ekonomik durumlarının göstergesi olacağını zannediyoruz.¹⁰³

III- SOSYAL MÜNASEBETLER

Toplum içinde yaşayan insanların birbirleri ile az ya da çok olumlu veya olumsuz bir takım münasebetler içerisinde bulunması tabii ve zaruridir. Ancak bu münasebetlerin düzeyi, toplumdan topluma değiştiği gibi aynı toplumun farklı kesimlerinde de değişiklik gösterebilmektedir.

Burada XVIII. yüzyıl sonundan, XIX. yüzyıl ortalarına kadar olan sürede Divriği Kazasında yaşayan insanların sosyal münasebetleri üzerinde durulacaktır. Bu münasebetlerin en başında idareci-halk ilişkisi arasındaki irtibatın, anlayışın yahut zıdlaşmanın, zulm ve teaddinin boyutu verilmeye çalışılırken¹⁰⁴, halkın biri biri ile olan münasebetleri sicillere yansıyan kayıtlar muvahecesinde incelenecektir. Bunu yaparken olayları Divriği şehir merkezi bazında değil, sicillere yansıdığı oranda nahiye ve köylerdeki durum da değerlendirilecektir.

A-İDARECİ-HALK MÜNASEBETLERİ

Osmanlı geneline bakıldığında merkeze yapılan şikayetlerin başında görevli memurların otoritelerini kötüye kullanmaları gelmektedir. Bu şikayetlerin çoğu da kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi sırasındaki ve vergilerin tevzi ve taksiminde yapılan suistimallere yöneliktir.¹⁰⁵

Taşra idaresinde temel idari birim olan sancağın başında sancakbeyi (sonraları müdtesellim) adli mekanizmanın başında bulunan kadının ve şehirde görev yapan dizdar, yeniçeri serdarı, voyvoda, subaşı ve yeniçeri erleri vs vazifelilerin kendi aralarındaki münasebetlerin boyutu hiç kuşkusuz halk ile olan

¹⁰³BOA. Maliye Nezareti Cizye 191 s. 5-21.

¹⁰⁴Bu durum idari yapıda kısmen verilmeye çalışılmış olmakla beraber, burada konuya genel olarak bakılacaktır.

¹⁰⁵Bu konuda bkz. Halil İnalcık, "Adaletnameler" Belgeler, C. II, 1965, s. 3-4, Ankara 1967, s. 50; ayrıca bkz. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnamelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten*, s. 151.

münasebetlerine de yansımaktaydı. Bu vazifelilerin zaman zaman görevlerini kötüye kullandıkları merkeze arz-ı hal ile bildirilmekte, merkez de idarecilerin bir takım suistimallerinin önüne geçilmesi için taşraya adaletnameler göndermekteydi. Bu adaletnamelerden Haziran başları 1824 (evası-ı Zilhicce 1244) tarihli tüm Anadolu ve Rumeli eyalet ve sancak merkezlerine gönderilenin de görevlilerin durumunu ortaya koymaktadır. Buna göre bazı valiler ve hakimler, voyvoda ve ayan kendilerine mahsus olan aidata kanaat getirmeyip, idareleri altında olan kazalardan "tekaliif-i sahiha ve matlubat-ı miriye ve mürettebat-ı seferiye"den başka kendi nafakaları için fukaradan sebepsiz akça almak ve asılsız ömr-i töhmet ve kabahat isnad ederek fukara halkın çift çubuk ve davarlarını sattırarak kendilerini cezalandırma ve ödetme yönüne gittiklerini belirterek bundan böyle yukarıda zikredilen idareci zümresinden kendilerine tahsis edilen aidata kanaat ederek, ahkam-ı şeriyye neyse icra olunub, bir akçe cerime alınmaması tenbih edilmekteydi.¹⁰⁶

Esasen sancağın başına getirilen mütesellimlerin, mütesellim buyrulduşunda : "... vedia-i cenab-ı bari olan fukara ve zuafaya daima himayet ve siyanetle vaki olun umur hususlarını ber- vech-i hakkaniyet idare..." edebilecek birisinin atamasının yapıldığına dikkat çekiliyordu.¹⁰⁷

Öte yandan halka "hüsn-i imtizac" eden, fukara ahaliyi koruyan mütesellimlerin görevlerinin yenilendiği görülmektedir.¹⁰⁸, böylece görevlendirilen mütesellimlere halkla iyi geçinmeleri için ayrı bir mesaj verilmiş oluyordu.

Merkezin bu hassasiyetine rağmen şehirdeki görevlilerin zaman zaman görevlerini kötüye kullandıkları, halka iyi davranmadıkları gözlenmektedir.¹⁰⁹ Bu zulüm ve teaddi şehir merkezinde olduğu gibi köylerde de sipahiler tarafından köylülere yapılabilmekteydi. 17 Şubat 1745 (15 Muharrem 1158) tarihli bir fermanla Divriği'nin Örik Karyesi ahalisi, köylerinde bulunan sipahilerin vakitli vakitsiz köylerine gelerek fukaranın aileleri ile sakin oldukları evleri üzerine "konup" "müft ve

¹⁰⁶DŞS. 76/6.

¹⁰⁷DŞS. 84/6; 1 Temmuz 1816 (5 Şaban 1231) tarihli Mustafa Ağa'nın mütesellimlik buyrulduşunda mücerreb, mütemed ve müstakim ve perhizkar olarak anın tayinini cümle ahali ve fukara hayırlı gördüğünden..." ifadeleri yer almaktadır. bkz. DŞS 79/107; ayrıca bkz. DŞS 79/208, 81/107, 79/87

¹⁰⁸DŞS. 79/201.

¹⁰⁹Bkz. İdari Yapı.

meccanen"yem ve yemek, koyun ve kuzu, arpa ve saman vs şeyler isteyerek fukara halkı taciz eyledikleri görülmekteydi.¹¹⁰

Bir başka şikayet konusu , halkın aralarındaki davaların mahallinde görülmeyip "ahar kazaya" havale edilerek, fukara halktan fazla "mübaşiriye ücreti" alınmasıydı.¹¹¹

Şehirde görevli subaşılardan, gelip geçen bezergan ve tüccar taifesinden, "fazla akçe" talep ettiği gibi¹¹²; zaman zaman taksim ve tevzi edilen imdad-ı seferiye ve hazeriyenin halkın gücünün fevkinde olması şehir ileri gelenlerinin tepkisine neden olmaktadır.¹¹³

B-BÖLGEDE MEYDANA GELEN ANARŞİK HADİSELER

XVIII. ve XIX. yüzyılda Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bir takım anarşik hadiselerin vuku' bulduğunu biliyoruz. ¹¹⁴ Bu yüzyıllarda anarşik hadiselerin çıkması ve devam etmesinin sebebi Sivas valisi Süleyman Paşa'nın 14 Eylül 1792 (27 Muharrem 1207) tarihli teftiş buyruğunda şöyle dile getirilmektedir: "Bir kaç seneden beru vuku' bulduğundan vüzera-yı i'zam görev yerlerinde bulunmadıklarından sancaklarda ve kazalarda bazı derebeyleri zuhur ve eşkiya zümresini yanlarına alarak hükümet etmek sevdasıyla vazifesi olmayan işlere karışmaktadırlar"¹¹⁵.

Öte yandan öldürülen veya azledilen idareci "kapularının" bir kapıya sığınmaya kadar başıboş dolaşmaları, seferlere gitmemeleri, gidip kaçmaları; bir çok sancakların ber-vech-i malikane zabt edilmesi, halktan sefer masraflarını karşılamak için

¹¹⁰DŞS. 80/225; bu konuda köylülerin, köylerinden gelip geçen "memur ve askerlerin bedava ve ücretsiz olarak yem ve yiyecek aldıklarına dair şikayetleri için bkz. Sivas Ahkam 31/19, 32/83.

¹¹¹DŞS. 82/47.

¹¹²DŞS. 75/9.

¹¹³tarihli belgede şehirde bulunan ulema ve suleha, ayan ve bazı şehir ileri gelenleri, taksim edilen imdad-ı seferiye ve hazeriyenin halkın "... edaya iktidarlara olmadığından diyar-ı ahara giderek perakende ve perişan olmaları mukarrerdir..." diye itiraz ettikleri görülmektedir. bkz. DŞS. 80/205.

¹¹⁴Bu konuda Manisa için bkz. Çağatay Uluçay, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955; Antakya için Mustafa Öztürk, "XVIII Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları" Belleten, S. 211, Ankara 1991, s. 963-993; Eğin için Kenan Ziya Taş, "1760-1817 Tarihli Eğin Şerhi Sicilindeki Arşivle İlgili Belgeler" Tarih İncelemeleri Dergisi, İzmir 1990, s. 373-275.

¹¹⁵DŞS. 78/107.

ağır tekliflerin alınması gibi sebepler hem eşkiyanın zuhuru hem de yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır.¹¹⁶ Bu arada bölgede bulunan aşiretlerin de eşkiyalık ve asayiş ihlalde önemli paylarının olduğu anlaşılmaktadır.

Divriği, coğrafi konumu itibariyle bu tür eşkiyalık faaliyetlerine teşne olabilecek bir yerde bulunuyordu.¹¹⁷ Esasen Sivas Eyaleti "aşair ve kabailin cevelangahı ve serseri ve kapusuz eşkiyanın memergahı" olduğu vesikalarda belirtildiği gibi¹¹⁸; 1 Temmuz 1823 (21 Şevval 1238) tarihli Ömer Kaşif Ağa'nın mütesellimlik buyruğunda "Divriği Sancağı ve Kara Bel ve ol havaliler cevelangah-ı ekrad ve yol üzerinde bulunduğundan zabt u rabt-ı memleket ve tanzim-i meham-ı maslahata muktedir ve müdir bir kimsenin mütesellim nasbıyla" idare edilebileceği beyan edilmekteydi.¹¹⁹

Bu vesikalarda da görüldüğü gibi bölgede asayiş, kapusuz leventler ile aşiretler tarafından ihlal edilmekteydi. Bölgedeki levent eşkiyalarının özellikle köyleri basarak, evlerini yıkıp, mallarını ve eşyalarını yağma eylemekteydi.¹²⁰ Ayrıca halktan konakçı, gelgeç, kurban ve kolbağı gibi türlü ad altında isteklerde bulunuyorlardı.¹²¹ Bu tür eşkiyalık hareketlerine karşı çözüm bulabilmek amacıyla zaman zaman halk temsilcilerinin meclis-i şer' de toplanıp, eşkiyalar köye geldiklerinde gelgeç akçesi verilmediği gibi, tecavüzlerine karşı konması, bunun için gerek köylerin birbirlerine, gerekse şehir halkının bu köylülere yardımda bulunabileceği kararları alınmaktaydı.¹²² Öte yandan gönderilen fermanlarda eşkiyaya hiç bir durumda yardımda

¹¹⁶Çağatay Uluçay, *Saruhandaki Eşkiyalık*, s. 56.

¹¹⁷Daha XVII. yüzyıl başlarında Anadolu'yu kasıp kavuran Celali Ayaklanmalarının Divriği ve havalisinde de cereyan ettiği görülmektedir. Bkz. M. Akdağ, *Celali İsyanları*,

¹¹⁸DŞS. 84/47.

¹¹⁹DŞS. 84/29.

¹²⁰Bu konuda bkz. DŞS. 74/44; 84/47; 77/69,84,51; 84/37; 80/34,152; 84/51.

¹²¹DŞS. 80/143.

¹²²9 Mayıs 1762 (15 Şevval 1175) tarihli bir sicil kaydında "medine-i Divriği'de sakin ulema ve suleha ve ayan ve eşraf ve sair ehl-i sük hacıları ve kura nahiyelerinde her bir karyede birer ihtiyar bâ-serhum meclis-i şer' de takrir-i kelam idüb, fimâ-bâd etraf ve eknafdan başıboş levendat tecavüzlük eder ise etrafından olan kuralara haber eyleyüb her bir karye imdadına gelsin imdada gelmez ise ve her kangı karyeden onda gecmek için karşısına akçe götürür ise zabitleri ma'rifetiyle haklarından gelinüb tahrim olunur ve zarar isbat isabet eder ise cümlemiz vilayetcek sizin imdadına erişirüz cümlemiz maan hayr uşer biliyoruz ahdimiz ve ittifakımız böyle olsun dediklerinde..." bkz. DŞS. 80/77.

bulunmaması isteniyordu.¹²³

Bölgede bulunan Dalyanlı, Umranlı cemaatleri ile Diricanlı, Rışvanlı vs aşiretlerinin de asayişini ihlal ettikleri halkın şikayetlerinden anlaşılmaktadır. Bu aşiretler, bazen kendi aralarında mücalede ederken asayişini ihlal ettikleri gibi, bazen de bulundukları havalideki köylülerin mal ve mülklerine zarar veriyorlardı ki, ahalinin bunlardan asıl şikayeti yaylaya çıkma ve inme zamanlarında olmaktaydı.¹²⁴

Zaman zaman eşkiya ile aşiretlerin ittifak ve ittihad ederek fukaraya zarar verdikleri de olmaktaydı. Nisan başları 1767 (Evail-i Zilkade 1180) tarihli bir belgede Eyalet-i Sivas'ta Egin ve Divriği Kazaları civarında vaki Sarı Çiçek nam mahalde sakin Mülükanlı Aşireti Kapusuz Eşkiyası ile anlaşarak yukarıda zikredilen kazalarda "ehl-i ziraat ve sair ebna-i sebilin" yollarını keserek katl ve mallarını yağmalayarak, ahaliyi esir etmişlerdir.¹²⁵

Gönderilen emir ve farmanlar ve mahkeme huzurunda ahalinin aldığı kararlara bakılırsa bu hadiselerin önü alınmaya çalışılmıştır. Ancak bunda pek başarılı olunduğu söylenemez.

C- VAKA-YI ADİYELER

Elimizdeki şerhiye sicillerinden on tanesinin taranması sonucunda tesbit ettiğimiz darb-yaralama, gasb-soygun, öldürme, hırsızlık gibi olayları şehir ve köy bazında ele alarak basit bir tasnife tabi tuttuk. Buna göre tesbit ettiğimiz 78 darb-yaralama hadisesinin 48 (%64); köy ve mezrada, 27 (%36)'sı şehirde vuku bulmuştur. Darb ve yaralama olaylarının genelde borcunu almak, soygun eşkiyalık, aşiretler arası niza gibi sebeplerden çıktığı anlaşılmaktadır.

63 gasb-zabt-soygun hadisesinin ise 38 (%60.31); köyde, 25 (%39.68)'i şehirde olmuştur. kırsal kesimdeki gasb-zabt-soygunun tarla, at, ev eşyalarına el koyma, para soyma şeklinde cereyan ederken, şehirde daha ziyade tarla, bağ-bahçe, ev gibi mülklerin fuzuli zabtına dair genelde yakın akraba afertleri arasında olmaktaydı.

Tesbit edilen 37 adam öldürme hadisesinin de 25 (%68.56)'i kırsal kesimde, 12(%32.43)'si şehirde olurken; 14 hırsızlığın, 13

¹²³DŞS. 80/135.

¹²⁴Bkz. DŞS. 83/174; 80/185,110,72; 74/46; ayrıca bkz. N. Sakaoğlu, Köse Paşa Hanedanı, s. 40; Yusuf Halaoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirmesi,

¹²⁵DŞS. 76/16

(%92.8)'ü köy, 1(%7.14)'i şehirde görülmektedir. Yukarıda verilmeye çalışılan rakamlar aynı toplumun şehir ve köy kesimindeki sosyal münasebetleri de ortaya koyması bakımından önemli olduğunu sanıyoruz.

IV-VAKIFLAR

İslam toplumunda kamu hizmetini üstlenmiş olan vakfın, pek çok tarifi yapılmıştır. Burada en genel manada bir kişinin menkul veya gayr-ı menkulünden bir kısmını veya tamamını dini, hayri ve sosyal gaye için ebedi olarak tahsisi biçiminde tanımlandığını belirtelim.¹²⁶

Vakıf konusunda ülkemizde ilk ciddi çalışma M. Fuad Köprülü tarafından yapılmıştır.¹²⁷ Daha sonraları ise bu konudaki çalışmaların hızlanarak devam ettiği görülmektedir.¹²⁸

Burada Divriği Kazasında XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonlarına kadar vakfiyeleri tesbit edilen vakıflar üzerinde durulacaktır.¹²⁹ Divriği'ye ait şeriiye sicili, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivlerinde 2'si gayr-ı müslim 136'sı müslümanlara ait 138 adet vakfiye tesbit edilmiştir. Bu vakfiyelerden hareketle yüzyıl olarak tesis tarihleri, vakıfların kimlikleri, vakfedilen mallar ve hizmet alanlarına yönelik konular üzerinde durulacaktır.

Müslüman vakıflarına geçmeden önce, gayr-ı müslim Ermeni cemaatinden karı-koca tarafından XIX. asır başlarında (1819)

¹²⁶Bahaddin Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", VD, XV, Ankara 1982, s. 26.

¹²⁷Fuat Köprülü'nün bu konudaki makaleleri *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983 adlı kitapta toplanmıştır.

¹²⁸Bu konuda yapılan bazı araştırmalar arasında Ö. Lütfi Barkan-Ekrem Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri-953 (1546) Tarihli* - İstanbul 1970; M. Tayyib Gökbilgin, *XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952; Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du Vagf Au XVIIIe Siecle En Turquie, etude socie-historie*, Ankara 1990; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988; Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından vakıflar*, Ankara 1983; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)*, AÜ Sos. Bil. Enst. basılmamış doktora tezi, Ank. 1990, ve Vakıflar Dergisinde yayınlanan çeşitli makaleler.

¹²⁹Gerek üzerinde çalıştığımız dönemde, gerekse XVI. yüzyılda var olduğunu görüp te vakfiyesini tesbit edemediğimiz vakıfların bulunduğunu da belirtelim.

yapılan 2 vakıf üzerinde duralım. Divriği'de Yukarı Kilise Mahallesi'nde Ziman oğlu Bogos veledi Agop¹³⁰ile zevcesi Ösbet binti Toros¹³¹mülk menzillerini¹³² vakfetmişlerdi. Her ikisi de tevliyeti önce kendileri sonra eşlerinin üstlenmesini şart koşmuşlardı. Bogos, vakfın gelirinden 1 kuruş Aşağı Kilise'nin mum parasına verilip gerisini tevliyet ücretine tahsis ederken; eşi Ösbetin de yine vakıf gelirinden menzilin tamirine bakılıp, Aşağı Kilise'nin mum parası için 1 kuruş ayırdıktan sonra "baki gallenin" mütevellî ücreti olmasını arzu ettiği görülmektedir.

XIII-XIX. yüzyıllarda Divriği'de yapılan vakıfların Yüzyıl olarak dağılımı

Cins	XIII. Ad. %	XIV Ad. %	XV Ad. %	XVI Ad. %	XVII Ad. %	XVIII Ad. %	XIX Ad. %	Tarih siz Ad. %	Toplam Ad. %
Kadın	— —	— —	— —	1 2.1	1 2.1	20 42.5	20 42.5	5 10.6	47 34.5
Erkek	1 1.2	4 4.9	2 2.5	2 2.5	9 11.1	24 29.6	31 38.2	8..... 9.8	81..... 59.5
Vakıfı 1'den fazla	— —	— —	— —	— —	1..... 12.5	3..... 37.5	3 37.5	1 12.5	8 5.9
Toplam	1 0.7	4 2.9	2 1.5	3 2.2	11 8	47 34.5	54..... 39.7	14..... 10.3	136

Müslümanlarca tesis edilen 136 adet vakfa bakınca bunlardan 47 (%34.5)'si XVIII. yüzyılda, 54 (%39.7)'ü XIX. yüzyılda yapılmıştır. Yani incelediğimiz yüzyıllara¹³³ait 101 vakfiye elimizde bulunmaktadır. Bu ise, elde ettiğimiz 136 vakfiyenin %74.2'lik bir oranın teşkil etmektedir.

A-VÂKIFLARIN KİMLİKLERİ

¹³⁰Vakfiyesi için bkz. DŞS. 79/114.

¹³¹Vakfiyesi için bkz. DŞS. 79/114.

¹³²Bogos ikamet ettikleri Yukarı Kilise Mahallesi'ndeki menzilini vakfederken karısı Ösbet Kara Mahmut Mahallesi'ndeki menzilini vakfettiği görülmektedir.

¹³³XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyılın ilk yarısı inceleme sahamız olmakla birlikte burada XVIII. ve XIX. yüzyıl vakıflarını inceleme dönemimizin yüzyılları olduğu için başları ve sonlarını da birlikte bakmayı yeğledik.

İncelediğimiz 136 vakfiyeden 47 (%34.5)'si kadın, 81 (%59.5)'i erkek, 8 (% 5.8)'i ise birden fazla (kadın ve erkek) kişi tarafından tesis edilmiştir.¹³⁴

Divriği vakıflarının 3'te 1'ini yapan¹³⁵ kadınların, vakfiyelerinde kimin eşi yahut kızı belirtilmekle birlikte kimliklerine dair tafsilatlı bilgi bulunmadığından gerek vakıf yapan kadının gerekse eşi veya babasının sosyal statüsünü tesbit etmek mümkün olmamıştır.

Vakıf kurucu erkeklere gelince bunlardan 12(%8.8) 'sinin voyvoda, miralay, vali, divan-ı hümayun katibi vs gibi askeri sınıfa mensub olduğu gözlenmektedir.¹³⁶ Yine erkek vakıflardan (toplam 81 vakıftan) 25(%30.86)'i El-Hac, 3 (%3.7)'ü seyyid, 2 (%2.46)'si molla, 21 (%25.92)'i hanedanzade, 7 (%8.64)'si bey, 2 (%2.46)'si çelebi, 2 (%2.46)'si fahrü'l-ayan, 1 (%1.23)'i şeyh ünvan ve sıfatlarına sahiptiler.

B-TESİS GAYELERİNE GÖRE VAKIFLAR

Sosyal, dini ve hayrî amaçlarla kurulduklarını belirttiğimiz vakıflar, zaman içerisinde bir takım insanların mal ve mülklerini hem devletin müdahalesinde muhafaza, hem de bırakılan mirasın, şer'i hukuka rağmen evlatlar arasında istenildiği gibi taksim ve aile mülkünün parçalanmasının önüne geçilmesi vs nedenlerle yarı

¹³⁴Bu vakıflar arasında ikisi babaların vasiyeti üzerine (bunlardan 1'i Hacı Ali adlı şahsın vakfiyesi için bkz. DŞS.81/15; diğeri Ab-ı Çemen Mahallesinde Kendir oğlu Mehmed Ağa b. El-Hac Osman'ın vakfı için bkz. DŞS 79/104), biri ise hanımının vasiyeti üzerine (Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Nefise Hatun binti Hacı Çavuş'un vakfiyesi için bkz. DŞS. 80/175) kocası tarafından vakfedilmiştir. Biz bu vakıfları vasiyet edenler tarafından yapılmış kabul ettik.

¹³⁵1788-1808 yıllarında yapılan Sivas vakıflarını inceleyen Ömer Demirel bu oranı %50 olarak tesbit ederek bu durumu kadınların müstakil olarak malları üzerinde tasarruf ettiğini gösterdiği gibi kısmen zenginliklerine de delil olarak göstermektedir. Bkz. "1788-1808'de Sivas Şer'iyye Sicillerinde Geçen Vakfiyyeler", VD, 20, Ankara 1988, s. 378.

¹³⁶Türkiye genelinin ihtimali sondaj metodu ile yapılan vakıf incelemeleirne göre XVII. yüzyılda askerilerin yaptığı vakıf %89 bkz. Hasan Yüksel, agt, s. 24; XVII. yüzyılda ise bu oranın %65.70 bkz. B. Yediyıldız, "Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmada Yeri (1700-1800), OA, C. III, İst. 1982, s. 164; öte yandan 1788-1808 yılları arasında tesis edilen Sivas Vakıfları inceleyen Ö. Demirel, vakıfların ancak %19.23'ünün askeri sınıftan olduğunu belirtmektedir. bkz. Ö. Demirel, agm, s. 378; bu bilgiden taşrada yapılan vakıflarda askeri olanların azlığı dikkati çekiyor.

hayrî ve aile vakıflarına dönüşmeye başladığı görülmektedir.¹³⁷

Divriği vakıflarının 992'sinin yarı hayrî, yarı aile vakfı olduğunu görmekteyiz.

Yarı hayrî, yarı aile vakfı hüviyetini taşıyan Divriği vakıflarından 85'inde cami ve mescidlerin aydınlanma hizmeti için pay ayrılmıştır. Ayrıca yine cami ve mescidlerin tamiri ve sergisi için de görev alan imam, müezzin, ferraş gibi vazifelilerin hizmetlerine mükabil pay ayrıldığı görülmektedir.

Bu 136 vakfiyeden 20 (%14.7)'sinde vakıf ya kendi, ya hanımı, ya kocası, anne veya babasının ruhu için hatim, yasin, tevhidiye okutulmasını istemekte idi. Bahsi geçen okuma işlerinin de imam, müezzin, duagû tarafından yapıldığı göz önüne alınırsa yapılan vakıflardan cami-mescid ile vazifelilerin oldukça müstefid oldukları söylenebilir.

14 (%10.29) vakfiyede ise su yolu, çeşme, su kuyusunun tamiri ve bakımı ile burada vazife yapan su bölüştürücüsüne pay ayrılmaktaydı.

C-VAKFEDİLEN MENKUL VE GAYR-I MENKULLER:

Vakfedilen menkul ve gayr-ı menkullere baktığımızda¹³⁸, Divriği'de daha ziyade menzil (ev), bağ-bahçe, bağhane, tarla, dükkan, hamam ve para vakfedildiğini görüyoruz.

Divriği'de 3 hamam, 15 bağhane, 31 bağ-bahçe, 82.5 muhtelif meslek dallarına ait dükkan, 7 kahvehane, 43 menzil (çoğu zaman bahçe ve eşcarı belirtilerek), 3 konak, 54 köyün muhtelif orandaki hisse gelirleri ile 10 malikane köyünün hissesinin vakfedildiğini tesbit ettik.

Vâkıf tarafından dokuz göz değirmen vakfedilirken, 1 su kuyusu, 2 çeşme, 1 arsanın vakfedilenler arasında olduğu görülmektedir. Ayrıca 13 kişi de toplam 11.080 kuruş para vakfetmiştir.

D-VAKIFLARIN İDARESİ VE SUİSTİMALLER:

Vakfın nasıl yönetileceğini vâkıf, vakıfnâmesinde açıkca

¹³⁷Bu konuda bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü" VD. XIV, Ank. 1982, s. 9; Hasan Yüksel, "Vakıf-Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)", OA XII, İst. 1992, s. 408.

¹³⁸Bu konuda bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", VD XVIII, s. 5-41.

belirtmektedir.

Vakfın işlerini, vakfiye şartları ve şer'i hükümler dairesinde idare ve rü'yet eden mütevellî ve vâkıfın işlerine nezaret eden nazır yine doğrudan vâkıf tarafından tayin edilmekteydi. Yapılan vakıfların ekseriyatının tevliyeti vâkıfın ya bizzat kendisi yahut oğlu ve akrabası tarafından yürütülürdü

Divriği vakıflarının mütevellîlerine bakıldığında 138 adet vakıftan 110 (%80)'unda vâkıfın bizzat kendisi tarafından bu görevi yürütürken; 19 (%12)'u evlat ve yakınlarını mütevellî tayin etmişlerdir. Mütevellîsini tesbit edemediğimiz 8 vakfın dışında, sadece 3 (%2.17) vâkıf yakın akrabası olmayan kişileri mütevellî tayin etmiştir. Aynı durum ikinci derecedeki tevliyet tayinlerinde de söz konusudur. İlk mütevellîden sonra görev alacak mütevellîlere baktığımızda 35 (%25) vâkıfın evlad-ı zükurunu, 21 (%15.2)'inin evladını (kız erkek ayırt etmeksizin), 10 (%7.2)'u kızını, 14 (%10)'ü karısını, 5 (%3.6)'i kocasını, 5 (%3.6)'i ekber ve erşed evladını, 3 (%2.17)'ü damadını, 1 (%0.7)'i üveyoğlunu, 9 (%6.5)'u kardeşi ve yeğenlerini, 3 (%2.17)'ü yakın akrabasını tayin ederken; 14 (%10) vâkıf, kurbiyet bağı olmayan kişiyi tayin etmiştir. 8 (%5.8) vâkıfın mütevellî durumu ise belirsizdir.

Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere %85 civarındaki vakıf kurucusunun ilk mütevellîden sonra da vakfın idaresini aile çevresinden birinin elinde görmek istediği anlaşılmaktadır.

Öte yandan bu 138 vâkıfdan sadece 10 (%7.2)'u nazır tayin etmiştir. Diğer vakıfların nezareti Divriği kadılarınca yapılıyor olmalıdır. Vakfa tayin edilen nazır bir kişi olabileceği gibi bazen birden fazla kişi de görevlendirilebiliyordu. Örneğin Divriği'de Zeliha Hatun Mahallesinde Durduoğlu İbrahim Ağa b. El-hâc Hasan, mahalle-yi mezbureye cari olan su yolunun tamir ve bakımı için vakfettiği 100 kuruşluk vakfına, Zeliha Hatun mahalle ahalisini hasbî nazır tayin ettiği görülmektedir.¹³⁹

1- Mütevellîlerin Ücretleri

Divriği vakıflarında görev alan mütevellîlerin ekseriyatının ücreti olarak "baki galle" gösterilmektedir. Ancak 15 (%10.8) vakıfta görevli olan tevliyet sahiblerinin hizmetleri karşılığı ne kadar ücret alacakları belirtilmiştir. Tevliyet ücretleri belirtilen vakfiyelerin 7'sinde alacakları ücret, para olarak belirtilmektedir.

¹³⁹ DŞS. 76/94.

En düşük 3 kuruş¹⁴⁰, en fazla 50 kuruş¹⁴¹ ücret tahsis edildiği görülmektedir. Diğer 7'sinde vakfın gelirinin üçte biri, beşte biri yahut iki çerik hınta gibi¹⁴², vakıf gelirinden istifade edilebileceği belirtilirken, birinde 4 kile buğday ile vakfedilen Hatip Hamamının işletilmesinde elde edilen gelirden 3 kuruş verilmesi şart koşulmuştur.¹⁴³

2-Suistimaller

Pek çok hayırlı hizmeti üstlenen vakıf müessesesinde görev alanların zaman zaman bir takım maddi menfaatler için suistimaller ve haksızlıklar yaptıkları da görülmekteydi.¹⁴⁴ Divriği vakıflarında da bu manada hadiseler rastlanmamaktadır.

Bu suistimallerin başında mütevellilerin vakıf gelirini şart-ı vâkıf doğrultusunda değil de kendi istekleri doğrultusunda harcadıkları görülmektedir. 4 Ağustos 1754 (14 Şevval 1167) tarihli bir beratta, Divriği'de Hacib Seydi Ömer Vakfının mütevellisi olan Hasan, vakfın mahsulünü "ekl ü bel" eyleyüp, vakıftan faydalanan (mürtezika) ve evladlara hisselerini vermemeleri üzerine, taraflar mahkemeye müracaat etmişler, neticede tevliyet Hasan Efendiden alınarak evlad-ı vâkıfdan Hasan Halifeye tevcih edilmişti.¹⁴⁵

Zaman zaman vâkıfın şartına uyulmayarak haksız bir şekilde tevliyetin elde edildiği de olmaktadır. 1811 yılı Haziran sonlarında (evasıt-ı C. Ahir 1226) İstanbul'dan Divriği naibine gönderilen bir hükümde, Sarı Mustafa Vakfının tevliyeti, vâkıfın şartına göre evladın erşed ve ekberine verilmesi gerekirken, evlad-ı vâkıftan fakat erşed ve ekber olmayan Ebubekir'in mütevelliliğine itiraz edildiği durumun mahkemede görüşülmesi isteniyordu.¹⁴⁶

Ayrıca, vakıf gelirini evlatlar arasında taksim etmek istemeyen bazı vakıf idarecileri, evlad-ı vakıfdan bazılarına, bunlar evlattandegildir diye hisselerini vermekten imtina ettiği gibi;

¹⁴⁰Celdik Sufla Mahallesinde Getürbardakoğlu Seyid Ali b. Seyid Hüseyin Receb 1197 tarihli vakfiye için bkz.DŞS. 74/146.

¹⁴¹Sabık Çıldır valisi Ahmed Bey'in 15 Safer 1253 tarihli vakfiyesi için bkz. VGMA 583/71-72.

¹⁴²Bu tür vakıflar için bkz. Mustafa b. Yusuf Çelebi, VGMA 582/512.

¹⁴³Dergahı Ali mutasarrıflarından Mehmed Aga b. Yusuf Ağa evail-i Şevval 1016 tarihli vakfiyesi için bkz.DŞS. 584/4.

¹⁴⁴XVII. yüzyıl vakfın idaresinde görev alanların yaptığı suistimaller için bkz. H. Yüksel, agt, s. 94-99.

¹⁴⁵DŞS. 80/89; ayrıca ba tür olaylar için bkz. DŞS. 84/56; 83/53.

¹⁴⁶Sivas Ahkam 23/135.

vakfın hizmet verdiği müessesede görev yapan vazifelilerin ücretlerini çeşitli bahanelerle vermek istemedikleri; ayrıca bazı mütevellilerin sahtekarlıkla vazife cihetlerinden bazılarını üzerlerine geçirdikleri görülmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁷Bu tür vesikalar için bkz. **Sivas Ahkam**, 30289; 15/75; 28/187; 18/168; DŞS. 79/222; 18/132; 84/56; 77/60; 78/11; 74/168; 78/78; 79/90.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADÎ YAPI

İktisadî hayat, insanların maddî ihtiyaçlarını temin etme çabalarından ibarettir. Bu süreç, yiyecek ve barınak gibi temel basit ihtiyaçlardan, her geçen gün daha iyisini elde etme çabası şeklinde cereyan etmektedir.¹

Divriği Sancağı'nın da içinde yer aldığı Osmanlı Devletinde, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi sahada baş gösteren daralma ve buhran devri, vuku' bulan savaşların da tesiri ile daha bir belirgenleşmişti. Vergi gelirlerinde bir artma söz konusu olmadığı halde, devletin harcamalarındaki artışlar bütçe açıklarını kronikleştirmişti.²

Osmanlı Devletinin bu genel iktisadi durumu Osmanlı şehirlerine ne oranda sirayet etmekte idi? XVIII.-XIX. yüzyıllarda Osmanlı şehirlerinin genel ekonomik durumlarını aydınlığa kavuşturabilmek için, bahsi geçen yüzyıllarda bulunan Osmanlı şehirlerinin en azından genel hatları ile incelenmesi gerekmektedir. Bu çerçevede ele alınan küçük bir Anadolu-Osmanlı şehri olan Divriği'nin iktisadi vaziyeti incelenirken, başta şehirde faaliyet gösteren esnâf grupları olmak üzere şehrin ticari, tarım ve hayvancılık potansiyelinin yanı sıra tımar ve mukataa gelirleri ile vakıf gelirleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca şehirde temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyat hareketliliği de incelenecektir.

I- ESNÂF TEŞKİLATI

Esnâf, en genel manada, şehir ve kasabalarda mal ve hizmet üretimi ile alakalı bir iş kolunun belirli bir sahasında uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği mesleki

1 Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi I*, çev. Mehmed Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş, Ankara 1985, s. 1.

2 bkz. Mehmed Genç, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş, *Yapıt*, S. 4, s. 52-61; ayrıca XVIII-XIX. yüzyıldaki Osmanlı Devletinin genel iktisadi durumu için bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişme Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986.

teşkilatlanmalar olarak tarif edilmektedir.³

Mal ve hizmet üretimi ile iştigal eden esnâfın, Osmanlı Devletindeki genel durumu ile, yine bazı Osmanlı şehirlerindeki durumları üzerinde çalışmalar yapılmıştır.⁴

Bu kısımda Divriği esnâfının temsilcileri ile birlikte şehirde faaliyet gösteren esnâf grupları üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken zaman zaman diğer Osmanlı şehirlerindeki esnâflarla karşılaştırma yapılacaktır. Bu inceleme esnasında öncelikle Divriği şehrinde hangi esnâf grupları bulunuyordu? Müslim ve gayr-ı müslim esnâf daha ziyade hangi esnâf kollarında yoğunlaşmakta idiler? Ve bu kolların birbirine nisbetleri ne durumda idi? Sorularına cevap aranacaktır.

A- ESNÂF TEŞKİLATI VE TEMSİLCİLERİ

Osmanlı şehir ve kasabalarında iktisadi hayatın temelini teşkil eden esnâf, şehir nüfusunun büyük bir bölümünü içine aldığı gibi, şehrin üretim nüfusunun da esasını oluşturmaktaydı.⁵

Böyle mühim bir potansiyele sahip bulunan esnâf grubunun elbette bir teşkilatı bulunmalıydı. Osmanlı esnafının menşei hakkında tafsilatlı bir bilgiye sahip olmamakla beraber, XIII-XIV. yüzyıllarda fütüvvet prensiplerini benimseyen Ahilik teşkilatının Anadolu'daki esnâf zümresi üzerinde büyük bir nüfus icra ettiği bilinmektedir.⁶ Osmanlı Devletinde esnaf teşkilatındaki ahiliğin tesiri XVII. yüzyıla kadar sürmüştü; bu tarihten sonra Lonca sistemi hakim olmuştur.

Esasen bu tür teşkilatların kurulmasında devletin rolü olduğu gibi, bir takım menfaatleri de söz konusu idi. Her şeyden önce devlet, loncalar vasıtasıyla lüzumlu hizmet ve vergilerini kolayca temin ederken, dolaylı da olsa iktisadi hayatı tanzim

³ Mehmed Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri", **Ahilik ve Esnaf, Konferanslar ve Seminer**, İstanbul 1986, s. 113; ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, **İktisadi Tarih, C.2**, s. 208.

⁴ Bu konudaki çalışmalar halen devam etmekle birlikte yayınlardan bazıları için bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Esnaf Cemiyetleri", **İÜİFM, Ömer Lütfi Barkan Armağan Sayısı, C. 41**, S. 1-4, İstanbul 1984, s. 39-46; İlhan Şahin, Feridun M. Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı", **OA. XVII-XVIII**, İstanbul 1988, s. 287-308; Rifat Öztürk, "Ankara'da Esnaf Teşkilatı (1785-1840)", **19 Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 1, Samsun, 1986, s. 156-181; Çağtay Uluçay, **XVIII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı**, İstanbul 1942; ayrıca şehirler üzerinde yapılan çalışmaların iktisadi hayat ile alakalı kısımlarında esnaf üzerinde durulmaktadır.

⁵ İ.Şahin-F.M. Ecemen, Tokat Esnafı, s. 190; Halil İncelik, **The Ottoman Empire, The Classical, age, 1300-1600**, London 1973, s. 150; Gabriel Bear, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçindeki Önemi", çev. Sami Feriel, **TAD**, S. 8-12 (1970-1974), s. 99.

⁶ İ. Şahin-F.M. Emecen, Tokat Esnafı, s. 290.

etmekteydi. Yine devletin bu loncalar vasıtasıyla, ölçüleri ve fiyatları kontrol altında tuttuğu gibi iktisadi zümreler arasında da ahengi tesis ettiği inkar edilemez bir gerçektir.⁷

Bu organizasyonlu teşkilatın içinde yer alan insanların dayanışma ihtiyaçları da karşılanmaktadır. Bu dayanışma dürüst olmayan rekabeti ortadan kaldırırken, ham madde ve şehre dışarıdan getirilen ürünlerin adil dağılımı sayesinde farklı mesleklerin icra edilmesini sağlamakta; fiyatların kontrolünü kolaylaştırmaktaydı. Öte yandan bu dayanışma sayesinde esnâf mensublarının hastalık ve maddi güçlük durumlarında destek sağlamaya yönelik tedbirler alınıyordu.⁸

Bu teşkilatta vazife yapanların başında şeyh, kethüda, yiğitbaşı, çavuş, duacılar bulunmaktadır.⁹ Ancak sayılan bu görevlilerin hepsinin aynı anda ve aynı yerde vazife yapmaları gerektiğine dair bir kayıt söz konusu değildir. Bu, zaman içerisinde değişiklik gösterebildiği gibi şehirden şehire, şehirdeki esnâf gruplarının durumuna göre değişiklik arz ediyordu. Mesela R. Mantran, XVII. yüzyıldan itibaren İstanbul'da esnâfın başında şeyhin yerini kethüdanın aldığını belirtmektedir.¹⁰ Oysa 1788'lerde Divriği'de esnâfın başında şeyhin vazife yaptığını görmekteyiz.¹¹

Şeyh-i seb'a olarak ifade edilen, inşaat sektörünün dışında bütün esnâf gruplarının temsilcisi durumunda olan şeyh¹², esnâfın seçimi ile mesleğin içinden ve ehil olanları arasından seçilirdi.¹³ Divriği'de 1725 Ocağı (1137 Şevvali)'na ait bir hurufat kaydında "Divriği esvâkından ehl-i hıref zerine şeyh-i seb'a olan ehed nâ-ehil olmağla ref'inden" ibaresinden de anlaşılabacağı üzere ehil olmayan ir

⁷ Ö. L. Barkan, *Esnâf Cemiyetleri*, s. 44-45; R. Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I*, çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara 1986, s. 340-341.

⁸ R. Mantran, *XVII. Yüzyılda İstanbul*, s. 343; M. Genç, *Osmanlı Esnâfı*, s. 119.

⁹ Esnaf teşkilatı içinde görev alan bu temsilciler için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye I*, İstanbul 1922, s. 560-574; Çağatay Uluçay, *Manisada Esnâf*, s. 111-120; Ömer Demirel, *Sivas'ta Esnâf Teşkilatı*, s. 43-52; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Esnafında Oto-kontrol Müessesesi", *Ahilik ve Esnâf*, İstanbul 1986, s. 56.

¹⁰ R. Mantran, *XVII. Yüzyılda İstanbul*, s. 355; M. Kutlukoğlu da: "Başlangıçta şeyh ve nakib adları verilen bu idarecilerin yerini zamanla kethüda ve yiğitbaşı almıştır." demektedir. bkz. "Osmanlı Esnafında Oto-kontrol Müessesesi", *Ahilik ve Esnâf*, İstanbul 1986, s. 56.

¹¹ HD 1095/63; Gerçi Musa Çadırcı, "Ankara, Bursa, Konya, Kayseri gibi kentlerde çoğunlukla esnaf önderlerine "kethüda denilirken, Sivas'ta şeyh tabiri geçerliydi demektedir. bkz. M. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 123; Mehmet Genç ise, kethüdalık fonksiyon ve isim olarak 18. yüzyıldan itibaren giderek yerleşmiş olmakla birlikte, daha önceleri yaygın olan şeyhlik de özellikle İstanbul dışında bir çok esnaf örgütünde aynı fonksiyonu üzere yaşamaya devam ettiğini söylüyor, bkz. Osmanlı Esnafı, dipnot 4.

¹² bkz. M. Genç, *Osmanlı Esnâfı*, s. 113.

¹³ Esnaf şeyhinin seçimi için bkz. Ö. Demirel, *Sivas'ta Esnâf Teşkilatı*, s. 49; Çağatay Uluçay, *Manisa'da Esnâf*, s. 113; Ahmet Tabakoğlu, "Sosyal ve İktisadi Yönleriyle Ahilik", *Türk Kültürü ve Ahilik, XXI. Ahilik Bayram Sempozyumu Tebliğleri* 13-15 Eylül 1985, Kırşehir, İstanbul 1986, s. 58-59; Yüksel Özkaya, *Esnâf Sorunları*, s. 1039.

şeyhin görevine son verilebilmekteydi.¹⁴

Devlet ile esnâf arasında irtibatı temin eden esnaf şeyhlerinin görev süreleri hakkında da bir netlik bulunmamaktadır.¹⁵ zaman zaman başkası adına “fâriği” olma şeklinde görülen göre değişikliği¹⁶, bazen ölüle boşalmakta¹⁷ bazen de görev başındaki “şeyh-i seb’a”nın kuuru olmamakla beraber “gadr” edilerek görevlerine son verilmekteydi.¹⁸

Divriği esnâfının başında kethüdanın bulunduğu dair herhangi bir kayda rastlamadık¹⁹; yiğitbaşının varlığına dair de eliizde tek bir vesika bulunmaktadır. 3 Kasım 1777 (2 Şevval 1191) tarihli belgede Hacı Müezzinzade Molla Osman’ın Bezzazlaryiğitbaşısı olarak, çullah ve bezzaz esnâfından bazılarının, tevzi edilen salyaneyi ödememelerinden dolayı, Divriği ahalisinden ve Divriği menzilcibaşı göğüşağa ile ortaklarının şikayeti üzerine, salyanesini ödemeyen esnaf ile “huzur-ı şer’de” görülmektedir.²⁰

Şehirde “esnâf hacıları” ve “esnâf ihtiyarları” da yeri geldikçe esnâf grubunu temsil etmekteydiler. Lonca ustaları içinde mesleğini en iyi bilen bu insanlar²¹, esnâf gruplarının narhının tesbitinde²² esnaf teşkilatının koymuş olduğu nizama uymayanların işletmesinin durdurulmasında rolleri olduğu gibi²³, şehri ait bir takım proplemlerin zuhurunda da toplanan heyetin içinde “ehl-i sûk ihtiyarları” yahut “hacıları” da bulunmaktaydı.²⁴

Divriği esnâfına ait bulduğumuz bir vesikada ise esnâfın işlerini takib eden kişilere vekalet verildiği görülmüyor. 1761-1762

¹⁴ HD 1091/12.

¹⁵ Bizim Divriği’de tesbit ettiğimiz beş esnâf şeyhinden biri “nâ-ehil olmasından, biri kendi rızasıyla, ikisi “aharın” dahil ile, birisi ise ölümünden dolayı vazifelerinden ayrılmışlardır. bkz. HD 1091/12; 1119/12; 1118/66; 1118/67; 1095/63.

¹⁶ HD 1119/85.

¹⁷ HD 1095/63.

¹⁸ HD 1118/67.

¹⁹ Musa Çadırcı’nın da belirttiği üzere Divriği’de esnafı şeyh temsil ettiğinden dolayı kethüda bulunmuyor olsa gerektir.

²⁰ DŞS 83/121.

²¹ Bu konuda bkz. R. Mantran, XVII. Yüzyılda İstanbul, s. 359; Y. Özkaya, Esnaf Sorunları, s. 1038.

²² DŞS 77/11; 80/224; 83/45; 83/209.

²³ 3 Eylül 1762 (13 Safer 1176) tarihinde “ehl-i sûk hacıları huzur-ı şer’de takrir eylediler ki, Nalçacı Sedenöğlu Mustafa Nizama men’ olunsun dediklerinde cümle marifet-i şer ile mezbur Mustafa’nın işletmesi ve def olınmagan...” DŞS 80/10.

²⁴ Bu tür proplemler sazen Divriği’nin köylerinde de vuku’ levendat eşkiyasının tasallutuna karşı alınması gereken tedbirlerde (DŞS 77/168; 80/184), bazen şehirde muzır şahısların cezalandırılması için (DŞS 77/11) bazen de idari kadroda yer alanların zulümlerinin önüne geçilmesi gibi durumlarda (DŞS 80/188) toplanan heyetin içinde ayan, voyvoda, eşraf ve şehrin ileri gelenleri ile birlikte esnaf ihtiyar ve hacıları da bulunuyorlardı. Bu arada şehirde toplanan salyanelerin esnâfın payına düşenin zaman zaman bu esnâf ihtiyarı eliyle ödendiği görülmektedir. bkz. DŞS 76/54.

(1175) tarihli bir belgede bezzaz, bakkal. köşker, hallac, debbağ, berber, demirci ve nalbant esnâfı temsilcileri mahkemeye gelerek, isimlerini zikrettikleri bezzaz esnafından dört nefer, bakkal esnafından iki nefer, köşker esnafından üç nefer, çullah esnafından iki nefer ve demirci esnafından iki nefer kimesneleri “vekil nasb ve tayin” eylediklerini belirterek “vekil-i mezburlar huzur-ı şer’e gelüp meşveret ve umur ve hususularımızda şer’an ve kanunen icap eden işlerimizde meşveret ve anların münasib gördükleri cümlemizin makbulüdür” diyerek şehir katında esnâfı temsil edecek şahısları seçmişlerdir.²⁵

Bir de doğrudan esnâf teşkilatı içinde yer almasa bile, şehirde faaliyet gösteren esnâfın tesbit edilen standartlara uygun üretimde bulunup bulunmadıkları, fiyatların belirlenmesinde vekontrolünde öneli rolleri olan muhtesipler bulunmaktaydı.²⁶ Muhtesibler görevlerinden dolayı halktan “ihtisab rûsumu” adı altında vergi toplamaktaydılar. Muhtesibin Divriği de vazifesini nasıl icra ettiğine dair elimizde her hangi bir vesika bulunmamakla birlikte, 1844 yılında şehirde Zeliha Hatun Mahallesinde Deydi Ömer oğlu Ömerin ihtisab kolcusu olup, bu vazifesinden dolayı 320 kuruş aldığını görüyoruz.²⁷

B- DİVRİĞİ’DE FAALİYET GÖSTEREN ESNÂF GRUPLARI

İnceleme dönemimizin son yılları olan 1840’lı yıllara kadar Divriği şehrinde hangi esnâf kolları faaliyette bulunmaktaydı? Buralarada ne mikdar müslüman ve gayr-ı müslim insan çalışmaktaydı? Şehirdeki esnâf gelirinin dağılımı ne idi? Bu ve benzeri sorulara cevaplayacak bilgilere sahip değiliz. Ancak 1843 (1259) yılına ait zimimi nüfusun cizye defterleri ile , 1845 (1261) yılına ait müslümanların mal varlıkları ile devlete ödedikleri vergileri gösteren temettuat defterleri sayesinde şehirde mesleklerini icra eden esnâf gruplarını tesbit edebiliyoruz.

1- Şehirde Bulunan Esnâf Grupları

Esasen daha 1776 (1190) yılından itibaren esnâfa tevzi edilen salyanenin, esnâf gruplarına taksim edilmesi münasebetiyle şehirde, salyane taksim edilecek büyüklüğe erişmiş 12 esnâf

²⁵ DŞS 80/5.

²⁶ Muhtesib için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, s. 408-409; Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi (Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat)*, İstanbul 1987; Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Belleten* , s. 203, Ankara 1988, s. 227-228.

²⁷ Temt. 13379/7.

grubunun bulunduğu görülmektedir.

Divriği esnâfına muhtelif tarihlerde tevzi edilen
salyane miktarlarını gösteren tablo

Esnaf Grubu	1766		1776		1817		1822	
	Kuruş	%	Kuruş	%	Kuruş	%	Kuruş	%
Bakkal	12.5	12.3	94	13.9	252	12.6	567	13.3
Berber*	7.5	7.4	40.5	6	140	7	165	3.9
Bezzaz	24	23.6	150	22.2	—	—	720	16.9
Cullah	—	—	—	—	280	14	630	14.8
Çulcu	—	—	—	—	36	1.8	—	—
Debbağ	7.5	7.4	49	7.3	180	9	330	7.8
Dellak	—	—	—	—	—	—	60	1.4
Demirci**	5	4.9	56.5	8.4	12	0.6	270	6.3
Dülger	5	4.9	30	4.4	180	9	405	9.5
Ekmekçi	7.5	7.4	45	6.7	156	7.8	351	8.3
Hallac	16	15.8	120	17.8	—	—	—	—
Hoceki	—	—	—	—	320	16.9	—	—
Kirişçi	1.5	1.5	11	1.6	36	1.8	—	—
Köşker	10	9.9	67.5	10	240	12	540	12.7
Mu'taf***	2.5	2.5	12	1.8	—	—	81	1.9
Nalbant	2.5	2.5	—	—	60	3	135	3.2
TOPLAM	101.5		675.5		2000		4254	

Bu Tablo DŞS 83/2; 79/ 73; 79/263 no'lu belgelerden istifade edilerek hazırlanmıştır.

* : 1817 salyanesinde berber esnâfı dellak esnâfı ile birlikte verilmiş olup 140 kuruşun 47 kuruşu dellak esnâfına aittir.

** : 1776 salyanesinde demirci ve nalbant esnâfı birlikte 56.5 kuruş verdikleri görülmektedir.

*** : 1822 salyanesinde mu'taf esnâfı çulcu esnafı ile birlikte verilmiştir.

Tabloda da görüleceği gibi 1766 yılından, 1822 yılına gelinceye kadar salyane taksimindeki oran gerilemesine rağmen bezzaz esnâfının her zaman önde olduğu görülmektedir. 1817 yılında esnaf salyanesinde gördüğümüz Hoçeki (خواجه کی) esnâfının, şehrin esnâfına tevzi edilen 2000 kuruştan 320 kuruşunu (%16.91) ödemekteydi. Aynı tarihteki iki ayrı esnâf salyanesinde gördüğümüz²⁸ bu esnâf grubunun tam olarak ne işle meşgul olduklarını bilememekle beraber, XVII. yüzyılda büyük tüccar grubundan Hace esnâfının, mahalli ifade edilmiş şekli olabileceği tahmin edilmektedir.²⁹

XIX. yüzyıldaki salyanelerde rastlanmayan, pamuk işleriyle uğraşan hallac esnâfı, ödenen salyane bakımından, bezzaz esnâfını takip etmekteydi.

Bu tabloya göre şehirde dülger esnâfının da her geçen gün büyüdüğü salyane miktarının diğer esnâfa oranla %5'lerden %9'lara çıkmasından anlaşılmaktadır.

Diğer Osmanlı şehirlerinde oldukça mühim bir yeri olduğu anlaşılan dericiliğin³⁰ Divriği'de fevkalade bir durumda olduğu da söylenemez.

Yukarıdaki tabloya bakılarak Divriği'de başka esnâf kollarının bulunmadığı neticesi çıkarılmamalıdır. Salyane listesinde yer almayan grup oluşturmayacak durumda olan esnâf kolları kendilerine en yakın esnâf grubu tarafından temsil edildiği tahmin edilmektedir. Bu sebeple bu tür esnâfların salyane tevziatları sırasında kayıtlara geçmediği zannedilmektedir. Zira 1840 yıllarındaki tahrirattan Divriği'de 72 çeşit iş kolunun varlığı tesbit edilmiştir.

2- Esnâfın Nüfusa Oranı

Şehirdeki bütün insanlar esnâf olmayıp, bir kısmı idari görevi karşılığı aldığı maaşla geçimlerini temin ederken, bir kısmı kira gelirleri, bir kısmı da ziraat ve hayvancılıkla uğraşarak hayatlarını devam ettiriyorlardı. Burada Divriği şehir insanının, çalışan erkek nüfusundan hareketle ne kadarının esnâf olduğunu tesbite çalışacağız.

Divriği'de tesbit edilen 1285 müslüman hane reisinin yanında³¹, gelirleri gösterilen ve vergiye tabi tutulan 59 adet kardeş ve oğul bulunuyordu. Buna göre çalışabilir durumda

²⁸ bkz. DŞS 79/73.

²⁹ Ömer Ergenç ile şifahi görüşmemizde kanaatini böyle beyan etmiştir.

³⁰ bkz. Konya için Yusuf Oğuzoğlu, *agt*, s. 121-124; ayrıca bkz. Y. Küçükdağlı, *agt*, s. 149; Tokat için bkz. İ. Şahin-F. Emecen, *Tokat Esnafı*, s. 295

³¹ bkz. *Nüfus Bölümüne*

(1285+59=1344) 1344 erkeğin bulunduğu görülmektedir. Tabloda da görüldüğü gibi 1344 erkekten 622'si usta, 100'ü kalfa-halife, çırak statüsünde olmak üzere toplam 762 kişinin her hangi bir esnâf koluna mensub olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre şehirde yaşayan müslüman erkeklerin %56.69'u her hangi bir esnâf koluna mensubtur.

1843-1845 yıllarında Divriği'de esnâfa mensup olanların oranı

Çalışabilir Erkek		Esnafa Adet	Mensub %
Müslüman	1344	762	56.69
Gayr-ı Müslim	439	229	52.16
TOPLAM	1783	991	55.58

Gayr-ı müslimlere gelince cizyeye tabi 439 erkekten 229'u (%52.16) esnâf idi.

Müslim ve zimmi şehirde yaşayan erkek nüfusun esnâflık nisbetine genel olarak baktığımızda ise karşımıza %55. 58'lik bir rakam çıkmaktadır. Tarım ve hayvancılıkla iç içe yaşayan küçük bir Osmanlı kasabası için bu, küçümsenemeyecek bir miktar olsa gerektir.

3- Müslim ve Gayr-ı müslim Esnâfın Dağılımı

Daha önce belirtildiği üzere ilk olarak 1766 yılında şehirde kendilerine salyane tevzi edilen 12 esnâf grubunun olduğunu görüyoruz. Bunların dışındaki esnâf gruplarını toplu halde göremediğimiz gibi, hangi esnâf grubu yahut kollarında ne miktar zimmi ve müslümanın çalıştığını tesbit edemiyoruz.

Ancak 1843-1845 yıllarında şehirde faaliyet gösteren esnâfın dağılımını görebilmekteyiz. Tabloda da görüleceği üzere şehirdeki 72 esnâf kolundan 64'ünde müslümanlar çalışırken, başta kuyumculuk olmak üzere 8 esnâf kolunda hiç müslüman esnâf bulunmamaktaydı. Gayr-ı Müslimler ise sadece 24 esnâf kolunda çalışmaktaydılar.

Daha önce belirtildiği üzere müslümanların genellikle teba (hizmetkar), amele, ırgat, hamal, ayakçı gibi hizmet üretimi ile meşgul olan mesleklerde; %16.94 (218 kişi) yoğunlaştığı görülmektedir. Öte yandan gayr-ı müslimlerin en yoğun bulunduğu meslek grubu ise çerçiliktir. 229 zimmi esnafından 46'sı çerçilik

1843-1845 YILLARINDA DİVRİĞİ'DE FAALİYET GÖSTEREN ESNÂF TABLOSU/A

SIRA	Esnâf Grubu	Müslüman Esnâf		Gayr-ı Müslim Esnâf		TOPLAM ESNÂF	
		Sayısl	%	Sayısl	%	Sayısl	%
1	Amele-Irgat	136	20.54	6	2.94	142	16.39
2	Attar	10	1.51			10	1.15
3	Ayakçı	1	0.15			1	0.12
4	Bakkal	57	8.61			57	6.58
5	Bağcıvan	1	0.15			1	0.11
6	Basmacı			6	2.94	6	0.69
7	Berber	5	0.75			5	0.58
8	Beygirci	1	0.15			1	0.11
9	Bezzaz	10	1.51	8	3.92	18	2.07
10	Biryancı	1	0.15			1	0.11
11	Bostancı	17	2.56			17	1.96
12	Boyacı			5	2.45	5	0.57
13	Çerçi	32	4.83	46	22.54	78	9
14	Çilingir	1	0.15	4	1.96	5	0.57
15	Çömlekçi	2	0.3			2	0.23
16	Çubukçu	1	0.15			1	0.11
17	Çulha	31	4.68			31	3.57
18	Debbağ	4	0.6			4	0.46
19	Dellâk	2	0.3			2	0.23
20	Demirci	15	2.26	13	6.37	28	3.23
21	Değirmenci	3	0.45	6	2.94	9	1.03
22	Deynekci	4	0.6			4	0.46
23	Dikici	1	0.15			1	0.11
24	Duhancı	5	0.75	1	0.49	6	0.69
25	Dülger	18	2.71	2	0.98	20	2.3
26	Ekmekçi	1	0.15			1	0.11
27	Elekçi			1	0.49	1	0.11
28	Eğerci	1	0.15			1	0.11
29	Eskici	8	1.2	5	2.45	13	1.5
30	Hamal	1	0.15			1	0.11
31	Hamamcı	3	0.45			3	0.34
32	Hamudî	1	0.15			1	0.11
33	Hancı	2	0.3			2	0.23
34	Hızarcı	1	0.15			1	0.11
35	Hoşafcı	1	0.15			1	0.11
36	Kahveci	4	0.6			4	0.46
37	Kalaycı	1	0.15	26	12.74	27	3.11

1843-1845 YILLARINDA DİVRİĞİ'DE FAALİYET GÖSTEREN ESNÂF TABLOSU/B

SIRA	Esnâf Grubu	Müslüman Esnâf		Gayr-ı Müslim Esnâf		TOPLAM ESNÂF	
		Sayısı	%	Sayısı	%	Sayısı	%
38	Kapıcı	1	0.15			1	0.11
39	Kasap	12	1.81			12	1.38
40	Katırcı	2	0.3			2	0.23
41	Kavvas	8	1.2			8	0.92
42	Kazancı			5	2.45	5	0.57
43	Kebabçı	2	0.3			2	0.23
44	Kilidçi			3	1.47	3	0.34
45	Kiracı	41	6.19			41	4.73
46	Kılıçcı	3	0.45	3	1.47	6	0.69
47	Kömürcü	2	0.3			2	0.23
48	Köşker	18	2.71	8	3.92	26	3
49	Kuyumcu			14	6.86	14	1.61
50	Merkebcî	5	0.75			5	0.57
51	Midilci	2	0.3			2	0.23
52	Mıhçı	7	1.05	3	1.47	10	1.15
53	Muytab	2	0.3			2	0.23
54	Mücellid	1	0.15			1	0.11
55	Nalband	12	1.81			12	1.38
56	Nalçacı	9	1.35			9	1.03
57	Neccar			7	3.43	7	0.8
58	Örmeci	18	2.71			18	2.07
59	Palancı	3	0.45			3	0.34
60	Pazvand	2	0.3			2	0.23
61	Penbeci	18	2.71	4	1.96	22	2.54
62	Saatci	3	0.45			3	0.34
63	Sai	6	0.9			6	0.69
64	Salepci	1	0.15			1	0.11
65	Sarraç	1	0.15			1	0.11
66	Semerci			4	1.96	4	0.46
67	Setenci	1	0.15			1	0.11
68	Sirkeci	1	0.15			1	0.11
69	Subölücü-Çehkân	2	0.3			2	0.23
70	Şairci	3	0.45			3	0.34
71	Teb'a	81	12.23			81	9.35
72	Terzi	2	0.3	23	11.27	25	2.88
73	Tüccar	11	1.66			11	1.27
74	Tüfenkçi	2	0.3	1	0.49	3	0.34
	TOPLAM	664	100	204	100	868	100
	GENEL TOPLAM ve OARANI	664	76.5	204	23.5	868	100

yapmaktadır ki bu, esnaflık yapanların %20'lik oranı demektir. Bu Divriği'deki zimmilerden esnaf olanların her beş kişisinden birinin mahalle arası yahut yakın köylerden küçük ticaret işleri ile meşgul olduğu anlamına gelmektedir.

Gayr-ı müslimlerde çerçilikten başka revaçta olan meslek kalaycılık (26 kişi %12.74), terzilik (23 kişi %11.27) ve kuyumculuk (14 kişi %6.86)'tur.

Bu arada şehirde bulunan tüm esnâfa zimmi ve müslim kategorisinde baktığımızda (esnâf ustalarını esas alarak) şehirde bulunan 866 esnâftan 662 (%76.44)'si müslim iken, 204 (%23.55)'ü zimmidir³².

Ayrıca diğer esnâf kollarına birbirine nisbetleri, müslüman ve zimmi esnâfın hangi dallarda ne miktarda bulundukları tabloda görülmektedir.

4- Esnafın Gelir Durumu

Divriği esnâfının günlük ne kadar kazandığına dair elimizde bir belge bulunmamaktadır. Ancak, yine temettuat defterlerinde Divriği'de çalışan müslüman esnâfın yıllık mesleki gelirini tesbit edebiliyoruz. Verilen bu miktar vergiye tabi olduğu için ne kadar gerçeği yansıttığını bilememekle beraber, her esnâf grubu için de aynı durum söz konusu olduğundan biz, mesleği belirtilen hane reislerinin usta olanlarından hareketle esnâf gruplarına göre yıllık ortalama mesleki gelirlerini çıkarttık.

Buna göre Divriği'de faaliyet gösteren müslüman esnâf içinde en yüksek yıllık ortalama gelire 2757.14 kuruşla tüccar grubu sahip iken, bu grubu 2090 kuruşla bezzaz, 1309 kuruşla Penbeci, 911 kuruşla da Çerçi esnâfı takip etmektedir.

Tabloda da görüleceği üzere en düşük yıllık mesleki gelire sahip olan 60 kuruşla sirkeci, 100 kuruşla setençi, 200 kuruşla hamal ve ayakçıdır.

Şehirde yaşayan müslümanların esnafılıktan elde ettikleri gelirleri tabloda da görüleceği üzere 366.432 kuruşdur. Bu miktar 1845 yılında müslümanların toplam temettu gelirlerinin (881.613 kuruş) %41.56'lik bir oranı demektir.

³² Bu oran Divriği'deki nüfusun etnik dağılımına da yakın bir rakamdır. bkz. Nüfus Bölümü.

1844 YILINDA DİVRİĞİ'DE MÜSLÜMAN ESNÂF ve GELİR DAĞILIMI/A

SIRA	Esnâf Grubu	Ustaların Yıllık Top- lam Geliri (Kuruş)	Esnâf Usta Sayısı	1 Ustanın Yıllık Orta- lama Geliri (Kuruş)	Usta-Kalfa ve Çırağın Yıllık Geliri (Kuruş)
1	Amele	31342	136	230.5	31342
2	Attar	7800	10	780	7800
3	Ayakçı	200	1	200	200
4	Bakkal	25109	57	440.5	25109
5	Bağcıvan	447	1	447	447
6	Berber	2400	5	450	3800
7	Beygirci	200	1	200	200
8	Bezzaz	20900	10	2090	20900
9	Biryancı	300	1	300	300
10	Bostancı	4960	17	292	4960
11	Çerçi	29170	32	911.5	29170
12	Çilingir	500	1	500	500
13	Çömlekçi	2250	2	1125	2250
14	Çörekçi	1600	3	533	1600
15	Çubukçu	400	1	400	400
16	Çulha	12860	31	414.5	16510
17	Debbağ	2200	4	550	3380
18	Dellâk	250	1	250	250
19	Demirci	7230	15	482	9330
20	Değirmenci	900	3	300	900
21	Deynekci	1200	4	300	1200
22	Dikici	750	1	750	1000
23	Duhancı	3850	5	770	3850
24	Dülger	9600	18	533	9750
25	Ekmekçi	600	1	600	800
26	Eğerci	250	1	250	250
27	Eskici	2190	8	274	2190
28	Hamal	200	1	200	200
29	Hamamcı	1400	3	466.5	1400
30	Hamudî	600	1	600	600
31	Hancı	1000	2	500	1000
32	Hızarcı	500	1	500	500
33	Hoşafcı	300	1	300	300
34	Kahveci	1740	4	435	1960
35	Kalaycı	400	1	400	400

1844 YILINDA DİVRİĞİ'DE MÜSLÜMAN ESNÂF ve GELİR DAĞILIMI/B

SIRA	Esnâf Grubu	Ustaların Yıllık Top- lam Geliri (Kuruş)	Esnâf Usta Sayısı	1 Ustanın Yıllık Orta- lama Geliri (Kuruş)	Usta-Kalfa ve Çırağın Yıllık Geliri (Kuruş)
36	Kapıcı	600	1	600	600
37	Kasap	4095	12	341	4095
38	Katırcı	550	2	275	550
39	Kavvas	19450	8	2431	19450
40	Kebabçı	340	2	170	340
41	Kiracı	9740	41	237.5	9740
42	Kılıçcı	1050	2	525	1050
43	Kömürcü	950	2	475	950
44	Köşker	14330	18	795	21609
45	Merkebcı	890	5	178	890
46	Midilci	500	2	250	500
47	Mıkçı	2710	7	387	3210
48	Muytab	500	1	500	500
49	Mücellid	400	1	400	400
50	Nalband	8800	12	733	11950
51	Nalçacı	4270	9	474.5	4420
52	Örmeci	6750	18	375	8970
53	Palancı	1650	4	412.5	1650
54	Pazvand	332	2	166	332
55	Penbeci	23579	18	1310	23579
56	Saatci	1800	3	600	1800
57	Sai	1510	6	251.5	1510
58	Saka	2850	7	407	2850
59	Salepci	2500	1	2500	2500
60	Sarraç	300	1	300	1800
61	Setenci	100	1	100	100
62	Sirkeci	60	1	60	60
63	Solak	1250	4	312.5	1470
64	Subölücü-Çehkân	570	2	285	570
65	Şairci	2100	3	700	2100
66	Teb'a	30589	81	377.5	30589
67	Terzi	800	2	400	1000
68	Tüccar	19300	7	2757	19300
69	Tüfenkçi	1250	2	675	1250
	TOPLAM	342063	672		366432

II-TİCARET

İpek yolu üzerinde bulunan Osmanlı Devleti XVI. yüzyıla gelinceye kadar ticari faaliyetlerin güzergahında bulunması hasebiyle, transit ticarete elde edilen gelirin devlet hazinesi için fekalade mühim bir yeri bulunmaktaydı. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren coğrafi keşiflerin sonucunda ticaret yollarının okyanuslara kayması “hazine-i amire” için de önemli bir gelir kaynağı olan “Harc-ı gümrüğün” azalmasına neden olmuştur.

Ancak bununla beraber Osmanlı Devletinde ticarete ve tüccara verilen değer devam etmiştir. Esasen reayanın sıkıntıya düşmesini önleyerek bir yerde hükümdarın “ülkede bolluk ve huzur sağlama” vazifesini dolaylı da olsa üstlendiklerinden tüccarların imtiyazlı bir yeri bulunmaktaydı.³³

Osmanlı Devletinde Ankara, Konya, Kayseri, Sivas, Adana gibi ticari yollar üzerinde bulunan şehirlerin yanında daha tali yollar³⁴ üzerinde kurulmuş şehirler de vardı. Esasen Katib Çelebi'nin Cihannüma'sında Anadolu ticaret yolu çıkartılırken, Divriği, Sivas ve Malatya üzerinden Elbistan ve Maraş'a oradan da Akdenize inen ticaret yolu üzerinde bulunnduğu görülmektedir.³⁵ Divriği üzerindeki bu ticaret yolunun XVIII. ve XIX. yüzyılda fonksiyoner olduğuna dair fazla bir malumatımız bulunmamaktadır. Ancak Divriği ve havalisinin belki de coğrafyasının da tesirinden dolayı daha XVII. yüzyılın başlarında vuku' bulan celali hadiseleri esnasında başlayıp, zaman zaman inkıtaa uğramakla birlikte XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de “cevelangah-ı eşkiye” olmasından, ticari faaliyetlerin devamı için gerekli yol emniyetinden mahrum bulunuyordu. Bu durumun da ticaret yolunun kullanılmasında menfi bir rolü olduğu görülmektedir. Eylül ortaları 1776 (gurre-i Şaban 1190) tarihinde, Eyalet-i Rumdan, Divriği kadısına hitaen gönderilen buyrulduda da Divriği Kazası ve köylerinde bulunan “tüccar ve sair erbab-ı maslahat olanlar kar u kisb çün bu tarafa gelmekden hazer...” ettiklerini”inha ve ihbar” etmeleriyle vali'nin “erbab-ı hıref ve makule-i tüccar ve ehl-i ırz olan kimesnelere mikdar-ı zerre zulüm ve teaddi” edilmemesi belirtilerek, insanların yol emniyeti sağlanıp, gerek Sivas gerekse sair mahallere “azimet ve emin ve müsterih” olarak gidip, “kar u kisb”leriyle meşgul olup, kendilerinin zarar ve ziyandan korunacağı

³³ Özer Ergenç, *agt*, s. 167.

³⁴ Anadoludaki ticaret yolları için bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 121 vd; ayrıca Suraiye Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984, s. 49 vd.

³⁵ bkz. Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsman*, s. 63.

teminatı verilmekteydi.³⁶

Öte yandan çevre kazalardan Divriği'ye gelen "bazergan ve tüccar"a iyi davranılmadığı, Divriği subaşısının "ziyade akçe" talebinde bulunmaları üzerine 26 Ağustos 1810 (25 Receb 1225) tarihinde Divriği mütesellimi bulunan Köse Paşa Hanedanından Veli Paşa, Divriği'de "gelüp geçen müsafir bazergan yüklerinden" beşer paradan fazla alınmamasını belirttiği gibi etraf kazalar ile ve sair mahallerden gelen elma, üzüm, yağ ve peynir gibi şeylerden yük başına ikişer paradan fazla alınmamasını "tenbih ve tekid" buyurmaktaydı.³⁷ Bu belgeden de görüldüğü üzere Divriği havalisindeki kazalar arasında küçük çapta da olsa ticari bir irtibat söz konusu idi.

Bölgedeki "Divriğlinin topalına Bağdatta bile rastlanır." yaygın deyimine bakılırsa³⁸ Divriği insanının belki de topraklarının verimli olmaması ile sair gelir kaynaklarının yokluğundan dolayı bir bakıma mecburiyetten Anadolu'nun pek çok köşesine ticari gaye için gittiği vurgulanırken; aynı zamanda Divriğlinin ticari kabiliyetine de işadet edilmiş olsa gerektir. Bu arada temettuat defterinde rastladığımız "Kayseri tüccarı", "Diyarbakır tüccarı", "Haleb tüccarı" sıfatlarının tüccar hane reisleri isimlerinin başında bulunduğu bakılırsa³⁹ en azından bahsi geçen bu tüccarların bu şehirlerden mal getirip yahut götürdüğünü söyleyebiliriz.

Deyim haline getirecek kadar ticaretle içli dışlı olduğunu sandığımız Divriğili insanın, vesikalardan hareketle mesleki yapılmasına baktığımız, 1817 yılına ait Divriği esnafına yapılan salyane tevziatında, 320 kuruşla en fazla salyanenin Haçegi esnafına yapıldığına bakılırsa⁴⁰, o yıllarda ne kadar insanın ticaretle uğraştığını bilmemekle beraber, tüccar esnafını ifade ettiği anlaşılan Haçegi esnafının ekonomik potansiyel olarak güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca nüfusun mesleki dağılımından da görüleceği üzere 1285 müslüman haneden sadece 11 (%0.85) hane reisi ticaret ehli idi. Bunların ortalama yıllık mesleki gelirleri toplam 373.420 kuruş'luk mesleki gelirdeki payı ise %5'lik bir potansiyeli oluşturdukları görülmektedir.⁴¹ Divriği'de bu tüccarların yanında

³⁶ DŞS 83/54.

³⁷ DŞS 75/9

³⁸ Hüseyin Saraçoğlu, *Akdeniz Bölgesi*, İstanbul 1989, s. 1.

³⁹ Temt. 13247/ hane 73; 13318/9 no'lu hane; 13232/25 no'lu hane , 37no'lu hane.

⁴⁰ bkz. Esnaf Grupları kısmına

⁴¹ bkz. 1844 yılında Divriği'de esnaf gruplarının ekonomik durumları ile alakalı tabloya; ayrıca şeriiye sicilinde tesbit ettiğimiz 28 Ocak 1769 (20 Ramazan 1182) tarihli bir belgede Divriği esnafına tevzi edilen vilayet salnamesinde ehl-i sûk hacılarına isabet eden 100 kuruş hisseden 5 kuruş tüccar esnafına isabet ettiği görülmektedir. bkz. DŞS 80/120.

bir de mahalle araları ile köylere giderek küçük ticari işlerle uğraşan çerçiler bulunuyordu. 1843-1844 yıllarında müslümanlardan 32, gayr-ı müslimlerden ise 46 kişi çerçilik yapıyordu; verilen bu rakam toplam nüfusun %9'luk bir oranını muhteviydi.⁴²

Netice olarak Divriği'de XVIII- XIX. yüzyıllarda ticari hayat fevkalade canlı olmamakla birlikte şehrin iktisadi potansiyelinin %5'ini teşkil etmesi bakımından önemlidir.

III- TARIM VE HAYVANCILIK

Bu kısımda Divriği şehir merkezinde yaşayan insanların tarım ve hayvancılıkla olan meşguliyetlerinin boyutu incelenecektir. Esasen şehir, tarım dışı mal ve hizmet üretilen yerleşim birimi olmakla birlikte, Osmanlı şehirlerinde zirai faaliyetler tamamıyla şehir dışı edilmiş de değildi.⁴³

A- TARIM

Osmanlı Devletinde toprak biri mülk diğeri miri olmak üzere, kişilerin ve devletin elinde oluşuna göre, iki kategoriye ayrıldığı bilinmektedir. Mülk toprağın işletimini sahibi yaparken, miri toprak denen devlet toprağı ise timar ve mukataa usulü ile işletilmekteydi.⁴⁴

Osmanlı Devletinde hububat üretimine gerek büyük şehirlerin gerekse ordunun iaşesi için fevkalade önem verilmekteydi. Akdeniz iklim kuşağında yer alan Anadolu'da, ziratteki randıman tamamıyla yağışlara bağlı olup yağmurun bol olduğu yıllarda bereketli mahsuller alınırken; kurak yıllarda bazı sıkıntılar çekilmekteydi.⁴⁵

⁴² bkz. Nüfusun Mesleki Dağılımı kısmı.

⁴³ Özer Erfgence, *agt*, s. 131; ayrıca Osmanlı Anadolusundaki şehir tipi için bkz. H. Ünal Nalbantoğlu, "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi", *Türkiye İktisat Tarihi Seminer Metinler / Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, Ankara 1975, s. 58.

⁴⁴ Osmanlı toprak sistemi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları*, C. 1, Kanunlar İstanbul 1943; Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989; Ankara 1990, s. 1-12; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985; Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991.

⁴⁵ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 3-7.

Hububat üretiminin artırılması için zaman zaman eyalet ve sancak merkezlerine fermanlar gönderildiği anlaşılmaktadır. Ekim ortaları 1828 (Evasıt-ı R. ahir 1244) tarihinde Osmanlı geneline gönderilen bir fermanla çoğunlukla verimli araziye sahip olan Osmanlı Devletinde, toprağı elinde bulunduranların “ziraate rağbet eyledikleri takdirce Allah’ın inayetiyle feyz ve bereket husulüyle zehair hususunda hiç bir tarafta zaruret çekilmeyeceğı” belirtiliyordu. Fermanın devamında ise bir müddetten beri Osmanlı genelinde ziraate önem verilmediğı tarlaların çoğı “zer ve ziraaten hâlî” olduğuna işaret edilerek, hiç bir şekilde hâlî arazi ve tarla bırakılmayarak cümlesinin ekilip biçilmesi istenmekteydi.⁴⁶

Osmanlı Devletinde kuruluşundan yıkılışına kadar hemen hemen değişmeyen bir zirai teknik uygulanmıştır. Gerçi Tanzimat döneminde zirai sahada verimliliğı artırmak için bir takım çalışmaların yapıldığını biliyoruz. Kurulan “Ziraat Meclisi” vasıtasıyla tarım üretimi artırılmaya çalışılmıştır.⁴⁷

1- Divriğı’de Tarımın Potansiyeli

Divriğı şehir merkezinin zirai potansiyeli coğrafi mekanından dolayı yüksek değildir. Divriğı, Uludere adı verilen küçük bir suyun vadisinde ve yamaçlarda, Çaltı Suyuna bir kaç km mesafede kurulmuş olup etrafı dağlarla çevrilidir. Şehrin evleri genelde bahçeli olmakla beraber arazisi az olduğundan zirai rolü de kısıtlıdır.⁴⁸

Şeriyte sicillerinde tarla alım-satımına ve işletilmesine dair bir çok vesikaya rastlanmakla beraber, Divriğı’nin zirai potansiyelini net olarak temettuat defterlerinde tesbit edebiliyoruz. Bu defterlerdeki zirai bilgileri tablolastırdık. Buna göre şehirde yaşayan 1285 ailenin 375 (%29.59)’inin tarlası bulunmaktadır. 531 (%41.32) ailenin de ortalama bir dönüm bağçesi bulunuyordu. Yani şehirde ikamet etmekte olan 1285 müslüman aileden 592 (%46.6)’sinin tarla ve bağçe geliri yoktu. Bu aynı zamanda müslüman nüfusun %53’lük bir kesiminin, mesleğı ne olursa olsun, ziraatle az ya da çok iştiğal ettiğini göstermektedir.

⁴⁶ 1880’li yıllarda Sivas Eyaletinde görev yapan Halil Rifat Paşa, nahiye daire müdürleri için kaleme aldığı tenbihatlarının birincisinde toprağın Rumelide pulluk, Anadolu da kotan dedikleri sabanlar ile sürülüp ekilerek çok mahsul alındığını, Sivas vilayetinin çok yerlerinde bunu bilmediklerinden adı sabanla tarla sürdüklerinden az mahsul alıyorlar, ahaliyi kotanla çift sürdürmeye alıştırlmasını nahiye müdürlerinden istemektedir. bkz. Sivas Salmemesi Sivas 1302 s. 311 krş. ; Ali Birinci, “H. Rifat Paşa’nın Tenbihatnameleri”, CÜ, Fen-Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi III, Sivas 1984.

⁴⁷ Bu konuda bkz. Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839-1876), “Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920); Birinci Uluslararası Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Ankara 1980, s. 271-277.

⁴⁸ Hüseyin Saraçoğlu, Doğı Anadolu Bölgesi, İstanbul 1989, s. 183.

1844'de DİVRİĞİ'DE MÜSLÜMANLARIN ELİNDEKİ ARAZİLERİ

SIRA	Mahalleler	Hane Mik-tarı	Tarlası-Bahçesi Olmayan		Ekilen Mülk Arazi		Boş Mülk Arazi		Ekilen Vakıf Arazi		Mülk Bahçe		Vakıf Bahçe	
			Hane	%	Dönüm	Hane	Dönüm	Hane	Dönüm	Hane	Dönüm	Hane	Dönüm	Hane
1	Cami-i Kebir	123	58	47.15	221	39	3	1	23	4	58.5	46		
2	Bedesten	35	23	65.71	59.5	10	10	2			10.5	10		
3	Arhasu	24	5	20	73	19					10	9		
4	Kemankeş	46	24	52.17	80	14	6	1	18	1	24	14	1	1
5	Sinaniye	37	15	40	85	16	2	1	17	3	12.5	15		
6	İmamoglu	154	81	52.59	318.5	40	41	4	54	4	81	50	1	1
7	Hacı Kumru	21	10	47.61	19.5	6					11.5	8		
8	Küçük Hüseyin	13	4	30.07	11.5	4					8	6		
9	Turabali	10	7	70	6	1					1.5	2		
10	Hacı Osman	39	16	41.1	89	9	25	5	62	4	20.5	18	2	2
11	Devlet Bey	15	6	40	59	8					6	5	1	1
12	Koca Mustafa Paşa	46	26	56.52	123.5	12	44	3	10	2	24.5	17		
13	Şemsi-i Bezirgân	68	45	63.23	65	12	4	1	56	4	12.5	13		
14	Mercandeppe	39	27	69.23	18	5	6	1			10.5	12		
15	Berdaiye	21	12	57.14	16.5	4			15	2	19	6	4	2
16	Zeliha Hatun	66	29	43.93	248	22			74	3	28.5	31	2	1
17	Süleyman Ağa	50	15	32	116	15	4	1	20	5	32.5	33		
18	Abıçemen	71	32	45	126.5	22	6	1	40	4	43.5	32		
19	Horvenek	87	19	21.83	139	33			23	3	69.5	63	1	1
20	Hamam-ı Sûflâ	46	19	41.3	53.5	10			29	4	16.5	21		
21	Gürtelli	24	10	41.66	33	7	4	2	1	1	12	13		
22	Dillioğlu	14	5	35.71	29	4	4	2			12	9		
23	Karamahmud	13	7	53.84	18	2	11	3	24	1	4.5	5		
24	Gökce Cami	82	31	37.8	163.5	24	27	2	77	6	40	47	4.5	2
25	Karayusuf	24	12	45.83	29	3			2	2	6.5	9		
26	Bağçe	31	13	41.93	47.5	12			12	1	14	13		
27	Kale	27	11	40.7	44	10	6	1	7	2	7	9		
28	Cedid Mustafa Paşa	59	33	55.93	171	13	60	1	363	6	47.5	15	10	3
	TOPLAM	1285	592		2444	375	263	32	927	62	644.5	531	26.5	14
	Arazinin Ailelere Dağı- lım Oranı (%)		46.6			29.6		2.49		4.52		41.3		1.08
	Arazinin (4305 dönüm) Birbirine Oranı (%)				56.67		6.1		21.5		14.96		0.61	

Temettuat defterlerinde aile reislerinin meslekleri belirtilirken 48 aile resinin çiftçi, 12 aile resinin ise rençber olarak belirtildiği görülmektedir. Bu şehirde bulunan toplam 1285 müslüman aileden sadece 60 (%4.66)'ının doğrudan tarım ile münasebeti olduğunu gösterir. Öte yandan mesleği belirtilmeyen 36 (%2.8) hane resinin de üç beş dönüm tarla bir iki hayvanın geliri ile geçinmekteydiler. Bakkal, attar, penbeci, çulha, nalbant gibi muhtelif esnaf grubuna dahil olan hane reislerinin gelir kaynakları içinde tarla ve bağçe gelirleri bulunuyordu.

Divriği şehir merkezinde 2445 (%56.67) dönüm ekilen mülk arazi, 263 (%6.1) dönüm hâlî mülk arazi, 927 (%21.52) dönüm ekilen vakıf arazi, 644.5 (%14.96) dönüm bağçe ; 26.5 (%0.61) dönüm vakıf bağçe olmak üzere toplam 4305 dönüm arazi müslümanların elinde bulunmaktadır. 263 (%6.1) dönümlük hâlî arazinin dışındatoprağın %94'ünde faydalanıldığı görülmektedir. Ancak bu arada nüfusun önemli bir kısmını oluşturan gayr-ı müslimlerin elinde ne kadar toprak bulunuyordu? Bunu tesbit etmemiz mümkün olmadı.

Bir çift öküz ile kara sabana dayanan ziraî teknikle "iştiraken" (ortaklık usulü) ziraatin yapıldığına da yine şeriiye sicilleri ile temettuat kayıtlarında sıkça rastlanmaktadır. 1793-1794 (1208) tarihli bir belgede Topal Zaimzade Mehmed Ağa, ortak ziraat ettiği tarlayı "tohum ve amele benim ve tarla onun böylece zer' eyledim" demesinden⁴⁹ ortakçılığın nasıl işlediği de anlaşılmaktadır.

2- Nadasa Bırakma Durumu

Bugün yaygın kanaat toprağın bir yıl ekilip, bir yıl dinlendirmeye (nadas) bırakıldığıdır. Divriği'de ekilen toprak muntazaman diğer yıl nadasa bırakılıyor muydu? Bunun için yine temettuat kayıtlarına baktığımızda Divriği'de müslümanların elindeki ekilen 2444 dönümünden 1844 (1260) yılında sadece 258 (%10.55) dönümü nadasa bırakılırken, 1845 (1261) yılında ise 704 (%28.8) dönüm nadasa bırakılmıştır. Her iki yıl (1844-1845) içinde ise toprağın ancak % 39.36'sının nadasa bırakıldığını tesbit ediyoruz.

Şehirde	Toplam Dönüm	Nadasa Dönüm	Yüzdesi
1844	2444	258	10,55
1845	2444	704	28.8
1844-1845	2444	962	29.36

3- Ziraî Gelirler

Yıllık ürün, ziraî tekniğin geliştiği günümüzde bile nisbeten iklim şartlarına bağlı iken, XIX. yüzyılda iklimin tarım sektöründe daha bir ağırlığı söz konusu idi. 1844 ve 1845 yıllarında Divriği’de bir dönüm tarlada ne kadar ürün alınmaktaydı? Bunun için Divriği’nin Arhosu, Gürtelli, Dillioğlu mahallelerinde yaşayan ailelerin tarlalarına baktık: Bir dönüm tarlada bir kile buğday alınan tarla olduğu gibi, dönümünde 28 kile buğday alınan toprağın da bulunduğu görülmektedir. Hatta 1844’te dönümünde 2.3 kile buğday alınırken, aynı dönüm toprakta 1845’te 13.5 kile buğday alındığı görülmektedir.⁵⁰ Ancak bahsi geçen 3 mahallenin 121 dönümlük toprağında 1844-1845 yıllarında her iki yıl ekilmişse ortalamalarını esas alarak yaptığımız genel ortalama bir dönüm toprağın 7. 44 kile buğday verdiğini söyleyebiliriz.

Bu oranda 1844 yılı esas olmak üzere Divriği şehrinde müslümanların elindeki 7580 dönümünden 100135.5 kuruşluk ürün alınmıştır. Bu rakam şehrin 1844 yılına matuf temettu gelirinin (881.613 kuruş) %11.35’ine tekabül etmektedir.

1844 yılında müslümanların ektiği tarla ve bağçe ile elde edilen gelir tablosu.

Şehirde	Mülk tarla Dönüm gelir krş.	Vakıf tarla Dönüm gelir krş	Mülk bahçe Dönüm gelir krş.	Vakıf bağçe Dönüm gelir krş.	TOPLAM Dönüm gelir krş.
1844.....	2204.....	915.....	644.5.....	26.5.....	7580.....
.....					
..	58560.5	18702	21646.5	1229	100137.5
TOPLAM	29.07.....	12.07.....	8.5.....	0.34.....	
Dönüm ve					
gelire göre %	58.47	18.67	21.61	1.22	

Tablodaki verileri kendi aralarında kıyasladığımızda ise toplam zirai gelirin 58.560.5 kuruş (%18.67) kısmı ise vakıf tarladandır. Böylece şehir merkezindeki ziraî gelirden, 77262.5 kuruşu (% 77.156) tarla geliri olup, hububat üretilmekteydi. Geriye kalan 22875 kuruşun (%22.84) 21646.5 (%21.61)’i şahısların elindeki mülk bağçelerden, 1229 kuruş (%1.22)’luk kısmı ise vakıf bağçe geliridir.

⁵⁰ Temt. 13239 / 1.

Netice olarak Divriği'de yaşayan insanların toplam gelirlerinin en azından %10'luk bir kısmının tarımdan elde ettikleri anlaşılmaktadır.

Burada belirtilmesi gereken diğer bir nokta ise, şehirde toprağı işleyen ailelerin hane bazında bakıldığında görüleceğı üzere kendi tüketimleri için ziraatle uğraştıkları görülmektedir.

B- HAYVANCILIK

Divriği şehir merkezinde yaşayan müslüman ailelerden %31.6'sı hayvan beslemektedir. Tabloda da görüleceğı gibi 1285 aileden 323 (%25.13)'ünün sütünden faydalandığı toplam 374 sağmal ineğı var ki bu, şehrin müslüman nüfusunun dörtte birinin bir sağmal ineğı sahip olduğunu ifade etmektedir.Öte yandan yine eti, sütü ve yününden faydalanılan sağmal koyun ve keçinin 62 (%4.82) hanede 655 adet bulunduğu görülmektedir. Burada da 62 haneye ortalama 10 civarında sütünden faydalanılan koyun ve keçi düşmekteydi.

Toprağın işletilmesinde önemli bir yeri olan öküz 32 ailede 36 çift olarak gözükürken; yük ve taşımacılıkta kullanılan katır, beygir, kısrak, merkeb gibi hayvanların da şehirde 38 (%2.95) ailenin elinin altında bulunuyordu. Öte yandan şehirde bir hanede bir camus ile 10 devenin de bulunduğu görülmektedir.

Toprakta olduğu gibi hayvancılık sahasında da Divriğ'de yaşayan ahali doğrudan hayvan üretimi ile meşgul olmaktan ziyade kendine lazımiyeti mikdarınca hayvan beslemektedir.

Arıcılık

Şehirde arıcılıkla uğraşıldığı da görülmektedir. 1844 yılında Divriğ'nin 28 mahallesinden 17'sinde, her mahalleden bir kaç hane arı beslemektedir. Toplam 52 hanenin (müslümanların %4), 377 (ortalama 7.25 kovan) kovani bulunmaktaydı. Arısı bulunan hanelerin de kendi bal ihtiyaçları için, arı besledikleri söylenebilir.

1844'de DİVRİĞİ'DE MÜSLÜMAN HANELERİN HAYVANLARININ LİSTESİ

SIRA	MAHALLELER	Hane	Hay.	Sağmal		Kısır		Öküz		Katır		Beygir		Merkeb		Sağmal		Sağmal		Kısır Ko-		Koç	
		Nik- ta- rı	Olma- yan Hane	Adet	Hane	Adet	Hane	Çift	Hane	Adet	Hane	Adet	Hane	Adet	Hane	Adet	Hane	Adet	Hane	Adet	Hane	Adet	Hane
1	Cami-i Kebir	123	86	36	33			2	2	1	1	1	1	1	1	10	1					1	1
2	Bedesten	35	26	10	8	1	1							6	2	10	1					1	1
3	Arhasu	24	5	10	10			12	12					2	2	84	12	12	5			2	1
4	Kemankes	46	28	19	15	3	3					2	2	2	2					1	1		
5	Sinaniye	37	32	5	5	2	2	1	1											13	1	1	1
6	İsmoğlu	154	105	46	38	1	1									29	5	25	4	8	3		
7	Hacı Kuru	21	14	6	6			1	1			1	1										
8	Küçük Hüseyin	13	11	2	2																		
9	Turabali	10	7	3	3																		
10	Hacı Osman	39	23	15	14	1	1							1	1	14	1	10	1	10	1	2	1
11	Devlet Bey	15	7	6	5			3	3			2	2	1	1								
12	Koca Mustafa Paşa	46	32	15	11	1	1									52	4	45	3			3	3
13	Şemsi-i Bezirgân	68	58	10	9							2	2										
14	Mercandepi	39	28	12	10							2	2			6	1	2	1				
15	Berdâiye	21	16	3	3							1	1	1	1								
16	Zeliha Hatun	66	46	19	19	1	1	3	2														
17	Süleyman Ağa	50	26	15	14	2	2	3	3			5	5										
18	Abıçemen	71	52	15	14	6	5									20	3	26	3	8	1	3	2
19	Horvenek	87	46	41	37	1	1	3	2					1	1	8	2	32	9	6	2		
20	Hanan-ı Süflâ	46	36	10	8			1	1			1	1										
21	Gürtelli	24	19	5	5			2	2														
22	Dillioğlu	14	8	6	6																		
23	Karamahmud	13	9	3	3							1	1										
24	Gökce Cami	82	58	25	23							4	3										
25	Karayusuf	24	17	7	5	1	1											2	1				
26	Bağçe	31	25	5	5			1	1														
27	Kale	27	13	11	9	1	1							1	1								
28	Cedid Mustafa Paşa*	59	45	14	12	4	3	4	2	12	1	3	2			148	3	120	2	58	2	10	2
	TOPLAM	1285	878	374	332	25	23	36	32	13	2	25	25	16	11	381	33	274	29	104	11	22	11
	Hayvan Sahibi Hane Oranları %		68.3		25.8		1.7		2.5				1.9		0.8		2.5		2.3		0.8		0.8

*:Bu mahallenin 1 numaralı hanesinin 1 canus ile 10 devesi de bulunmaktadır.

IV- ŞEHRİN DİĞER GELİR KAYNAKLARI

A- VAKIF GELİRLERİ

Osmanlı toplumunda sosyal ve dini hizmetlerin genellikle vakıflar yoluyla yürütüldüğünü belirtmiştik. Vakfedilen mallara baktığımızda biri “müessesat-ı hayriyye” olarak adlandırılan cami, mescid, su yolları gibi halkın doğrudan istifade ettiği müesseseler. diğeri bu tür sosyal ve dini müesseselere düzenli gelir sağlayarak hizmet vermelerini temin eden menkul ve gayr-ı menkullerdir.

Esasen halkın istifadesine sunulan sosyal ve dini müesseseler için vakfedilenlere bakıldığında ziraî ürünlerin yetiştirildiği tarla, bağ ve bahçelerin yanında, menzil, dükkan, han-hamam gibi icar yoluyla işlettirilen binalar, ayrıca kullanılan ev eşyaları ile nakit para vb'nin vakfedildiği görülmektedir.⁵¹

Daha önce Sosyal Yapı bölümünde Divriği vakıflarını değerlendirirken de belirtildiği üzere, Divriği’de tesbit edilen 138 vakfiyeden 3 hamam, 15 bağhane, 31 bağ-bahçe, 82.5 muhtelif meslek dallarına ait dükkan, 7 kahvehane, 43 menzil, 3 konak, 54 köyün muhtelif hisse geliri 10 malikane köyü, dokuz göz değirmen, 1 su kuyusu, 2 çeşme, 1 arsa, 11,080 kuruş para vakfedilmişti.

XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar yapılan vakıflardan 138’inin şehirde bulunan muhtelif cami, medrese, zaviye, su yolu, hamam için vakfedilmişti. Bu vakıf müesseselerinden bir kısmının, inceleme dönemimizde gelirleri kifayet etmediğinden harabe ve yıkılmaya yüz tuttuğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ikisi şehirde bulunan Kayaoğlu ile Hatip Hamamıdır. Her iki hamamın da XIX. yüzyıl başlarında vakıf gelirlerinin yetersizliğinden harabe hale geldiği görülmektedir. XIII. yüzyılda yapıldığı sanılan Kayaoğlu Hamamı 1667 yıllarında Hacı Ali Kaya tarafından tamir ettirilerek yeni gelir kaynakları ile hizmete sunulmuştu.⁵² Ancak, 10 Temmuz 1800 (17 Safer 1215) yılına ait bir şerhiye sicili kaydında görüldüğü üzere bahsi geçen hamamın zikredilen tarihte evlad-ı vâkıftan mütevellileri Kayaoğlu Halil Ağa b. Bekir Ağa ile amcasıoğlu Hasan Ağa b. Hüseyin Ağa, mahkemede hamamın kazanı ile külhane ve sair mahalleri harab olup üç senedir hiç icar alamadıkları gibi vakfın borcu olduğunu ifade etmektedirler. Ayrıca hamamın fonksiyonunu ifade edebilmesi için 3000 kuruşluk bir masrafın yapılmasını bunun da kendileri tarafından yapılamayacağı bildirilmesi üzerine mülkiyetinin Köse Mustafa Paşa’ya geçmesi şartıyla hamamın borcu

⁵¹ Bahaeddin Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”, **VD XVIII**, Ankara 1984, s. 6-15.

⁵² bkz. Hamamlar kısmı.

ödendiği gibi gerekli harcamaların yapılarak su yolu da dahil Kayaoğlu Hamamı tamir ettirilmiştir.⁵³

Aynı durumun yine şehirdeki Hatip Hamamının başına geldiğini fiziki yapıda ifade etmiştik. Erkek ve kadın kısımlarının bulunduğu “çifte hamam” olarak bilinen Hatip Hamamının 21 Ocak 1808 (29 Z. kade 1222) tarihli belgeye göre kadınlar kısmı 20 yıldır çalışamaz durumda iken, bu hamamın bir kısmı da Köse Mustafa Paşanın olmak şartıyla 4000 kuruşluk bir masraf yapılarak işlerlik kazandırılmıştır.⁵⁴

Divriği’de yapılan vakıfların inceleme dönemimizdeki gelir durumları ne idi? Bunu net olarak tesbit etmemiz mümkün olmadı. Ancak, temettuat kayıtlarında vakfın mütevelliliğini elinde bulunduran hane reislerinin ellerindeki vakıf arazileri ile vakıf dükkanları tesbit edebildik. Divriği’de hane reislerinin ellerinde bulunan ekilebilir 7580 dönüm araziden 915 (%12.07) dönümü tarla, 26.5 (%0.34) dönümü bağçe, vakıf arazi içinde yer almaktaydı. Bahsedilen 915 dönüm araziden 1844 (1260) yılında 18.702 kuruşluk gelir temin edilirken, 26.5 dönümlük bağçeden 1229 kuruşluk ürün temin edilmiştir. Bu gelirler ise 1844 yılına ait ziraat ürünlerinden elde edilen toplam 100137.5 kuruşluk gelirin (18702+1229=19.931 kuruş) %19.9’una tekabül etmektedir.⁵⁵

Öte yandan muhtelif esnafın icra-yı faaliyet eylediği 152 dükkandan 1844 yılına ait bir yıllık kira olarak toplam 4023 kuruş elde edilmiştir. Bu şehirdeki vakıf dükkanlarının yıllık ortalama olarak 26.46 kuruşluk icar getirdiğini de göstermektedir. Ayrıca yine şehirde atıl vaziyette 8 adet vakıf dükkanının bulunduğunu da yine temettuat defterlerinden tesbit ettik.

Vakıf dükkanların dışında Şems-i Bezirgan Mahallesinde ikamet eden Nurşinlioğlu ailesinden iki kardeşin “Han-ı Cedit” olarak ifade edilen han icarından 1844 yılı için 150 kuruşun yanında aynı mahalleden 11 no’lu hanedeki Çaktır Ali oğlu Hüseyin’in 100 kuruş han icarından⁵⁶ 250 kuruş vakıf han geliri ile, Mustafa Paşa’nın vakfettiği konaktan 100 kuruş, “nısf hamam” gelirinden 450 kuruş vakıf gelirleri gözükmetedir.⁵⁷ Toplam vakıf bina geliri 4823 kuruştur.

Elde edilen bu vakıf gelirlerinin harcaması, vakfedilen sosyal ve dini müesseselere vâkıfın şartı doğrultusunda, zaman zaman bir takım suistimallerle birlikte, yapılmaktaydı. Vakıf gelirlerinin sarfiyatına örnek teşkil etmesi bakımından Cedit

⁵³ DŞS 78/78.

⁵⁴ DŞS 78 / 209.

⁵⁵ Bu veriler Divriği’nin 28 müslüman mahallesine ait temettuat defterlerinden elde edilmiştir.

⁵⁶ Temt. 13290.

⁵⁷ Temt. 13244.

Mustafa Paşa Mahallesinin 1 no'lu hanesinde ikamet eden Divriği eşrafından ve hanedanından Veliyüddin Paşazade kaza kaymakamı İmam Hüseyin Bey'in temettu geliri içinde görülen 1844 (1260) yılına ait vakıf gelirlerin hasılatı 9495 kuruştur. Bu mikdarın 4750 kuruşu kasabada bulunan 13 kargir köprü ile Mustafa Paşa'nın yaptırdığı caminin tamirine 4145 kuruş harcanmıştır. Yine 412 kuruş bahsi geçen camide görevli imam, müderris, müezzin ve fakihin ücreti olarak ödenmiştir. Ayrıca 1845 yılı için yine aynı caminin tamirine 1550 kuruş sarfedilirken, 552 kuruş "maaş-ı hazine ve harc-ı muhasebe" kesilmiş olup, 1631 kuruş da müteveli olarak İmam Hüseyin'e kalmıştır.⁵⁸

Netice olarak vakıf müesseselerinin zaman zaman kaynağı kuruyarak harab vaziyete düştüğü ve bu kez bu müesseseleri "tecdid" eden yeni vâkıfların zuhur ettiği görülmektedir. Öte yandan elimizde 1844 yılına ait bilgilerden Divriği'de 19.931 kuruşu ziraî; 4823 kuruşu dükkân, han ve hamam geliri olmak üzere toplam 24.754 kuruş vakıf geliri bulunmaktadır. Bu toplam temettuatın (881.613) %2.8'idir.

B- MUKATAA GELİRLERİ

Osmanlı Devletinde hükümet giderlerini karşılamak maksadıyla özellikle büyük şehirlerin her türlü iktisadî işletmeleri ile yasaklamalara aykırı işlerden elde edilen "cerimeler", ticari tekel maddelerinden sağlanan rusumat mukataa gelirlerini oluşturmaktaydı.⁵⁹

Divriği şehrinin gelir kaynakları arasında saydığımız mukataaların gelir mikdarı ne kadardı? Nelerden mukataa geliri alınmaktaydı? Bu kısımda bu soruların cevabı aranacaktır.

Divriği mukataasının 1753-1754 (1167) tarihinde Halil ve Mehmed, El-Hâc Süleyman, Abdullah, Kasım ve El-Hâc Ömer adlı şahısların elinde iştiraken bulunmaktaydı.⁶⁰ Bu zevatın 1167 yılına mahsuben mukataa-ı mezburenin Darendeli Şâkir El-Hâc Ali Efendi'ye deruhte ettikleri görülmektedir. Mukataayı serbest tasarruf hakkına sahip Ali Efendiye "ahardan" kimsenin müdahale etmemesi de isteniyordu. "hasha-i Divriği ve tevabiatında ceman 13 parça mukataat"ın bulunduğu belirtilen Cevdet Darbhane'ye ait bir kayıta 1231 (1815-1816) senesi için bu mukataaların maden-i hümayun emini Salih Paşaya ihale olunduğu görülmektedir.⁶¹

Bir başka kayıta ise "kadimü'l-eyyamdan beru" kaza-yı

⁵⁸ Temt. 13244.

⁵⁹ Mustafa Akdağ, İktisadi Tarih, C. 2, s. 334-335.

⁶⁰ DŞS 77 / 62.

⁶¹ Cevdet Darbhane no 759.

mezbure mütesellimliği, öşr-i gılal-ı Divriği mukataası mutasarrıfları tarafından “rü’yet” ve idare olunduğu belirtiliyordu.⁶²

6 Mart 1817 (17 R. ahir 1232) tarihli bir sicil kaydında “hasha-ı öşr-i gılal-ı Divriği ve tevabi mukataası”nın yıllık 5925 kuruş muaccele ile eski Haleb valisi Hafız Veliyüddin Paşa ve oğulları Hüseyin Bey, İsmail Bey ile akrabaları El-Hâc Abdullah Bey, Mehmed Emin ve Mehmed Said’e “ber vech-i malikane” olarak uhdelere verildiği görülmektedir.⁶³ Öşr-i gılal-ı Divriği ve tevabi mukataalarının nelerden ibaret olduğunu bilmiyoruz. Ancak, tesbit ettiğimiz 1234 (1818-1819) senesine mahsuben öşr-i gılal-ı Divriği mukataası ile, Kesme mukataasından darbhane hissesine isabet

1234 (1818-1819) senesine mahsuben öşr-i gılal-ı Divriği mukataası ile Kesme mukataasını gösterir tablo.

	hınta kile	hınta ölçek	şa’ir kile	şa’ir ölçek
Odur Karyesinden	21	-	3	-
Erşusin Karyesinden	9.5	-	3	-
Hornavil Karyesinden	17	3	7	-
Nefs-i Divriğiden	9	-	1	3
	73.5	8	18	3
Kesme mukataası	22	-	4	-
TOPLAM	95.5	8	22	3

eden zehair görülmektedir. 1234 yılına mahsuben Divriği mukataasından 73.5 kile, 8 ölçek hınta ile, 18 kile ve 3 ölçek şa’ir darbhane hissesi olarak tahsil edilirken, 22 kile hınta ve 4 kile şa’ir de kesme mukataasından hisse ayrılmıştı.⁶⁴

Bu arada Divriği’ye bağlı “tevabi” mukataaların içinde yer aldığını sandığımız Hargün memlihasının 1766 (1180) yılında Divriğinin Sinaniye Mahallesi sakinlerinden, şehrin ayan ve eşrafından Karamahmudzade Ahmed Ağa b. Hacı Mehmed Ağa’nın elinde bulunuyordu. Ancak Ahmed Ağa memlihanın işletimini kendi adına azatlı kölesi Ali Beşe b. Abdullah’a memlihanın 500 kuruşluk hasılatından 250 kuruşunu kendisine vermesi şartıyla

⁶² Cevdet Darbhane no 634.

⁶³ DŞS 79 / 175-176.

⁶⁴ DŞS 79 / 25.

vekaleten devrettiği görülmektedir.⁶⁵

Yine Divriği'nin "tevabi" mukataalarından karye-i olukmanda, "mahsul-ı gılal", resm-i tapu ve deştani ma' adat-ı ağnam ve ba'd-ı heva ve resm-i arusane mukataatının senevi 11800 akçe malı olup geri kalan maldan her Divriği mukataası eminine vermek üzere zikredilen mukataanın dörtte bir hissesi "ber vech-i malikane" mutasarrıfı olan Bekir b. Ömer'in vefatından sonra 1800 kuruş "muaccele ile enderun ağalarından Arapgirli Yusuf b. Hasan'ın uhdesine verilmiştir.⁶⁶

Verdiğimiz bu belgelere rağmen Divriği şehir merkezine intikal eden mukataa gelirini net olarak ancak temettuat defterlerinde tesbit edebiliyoruz. 1844 yıllarında şehrin 28 mahallesinden 15'inin muhtelif hanelerinde oturan 55 hane reisinin gelirleri arasında mukataa gelirinin bulunduğunu görüyoruz. Bu hanelerden 54 kuruş⁶⁷ gibi çok cüz'î miktarda mukataa geliri olan hanelerin de bulunduğu görülmektedir.⁶⁸ Büyük bir kısmı Divriği'nin köylerinde bulunan mukataaların, mültezimlerin şehirde bulunmalarından dolayı, mukataa gelirleri de şehir merkezine akıyordu. Divriği şehrinde 55 hanenin 1260 (1844-1845) yılına mahsuben 103534.5 kuruşluk temettutanın mukataa geliri olduğuna bakılırsa bu Divriği'de yaşayan müslümanların toplam temettuatlarının %11.74'üne tekabül ettiği görülür.

Netice olarak Divriği şehir merkezi gelirinin onda birinin mukataa gelirleri olduğunu net olarak ifade edebiliriz.

C- TİMAR GELİRLERİ

Timar gelirlerinin de Divriği şehir ekonomisinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Divriği'de inceleme dönemimizin başından (1775) sonlarına kadar (1845) ancak bazı zatlara yapılan ferdi timar tevcihatından başka,⁶⁹ şehirdeki askerîlerin sahip oldukları timar gelirlerinin toplamını tesbit edemiyoruz. Ancak 1844 yılında hane bazında kaydedilen temettuat gelirleri münasebetiyle timar gelirlerinin, Divriği şehir ekonomisi içinde hiç te küçümsenmeyecek bir yeri olduğu görülmektedir. Bahsi geçen kayıtlarda şehirde 32 hane reisinin 27683.5 kuruşluk timar geliri, temettuat gelirlerinin (toplam 881613 kuruş temettuat içinde) %3.14'üne mukabil gelmektedir.

⁶⁵ DŞS 83/304.

⁶⁶ DŞS 84/113; ayrıca Divriği mukataası ile diğer bir kaç belge için bkz. DŞS 74/109-110,149; 83/206; 78/42; 79/135,169,175-176; 80/8.

⁶⁷ Temt. 13378/2.

⁶⁸ Temt. 13270/1.

⁶⁹ DŞS 83/36,49,114.124; 74/100,144; 80/26.

V- PARA VE FİYAT HAREKETLERİ

A- PARA

Bir mübadele, kıymet ölçme ve tasarruf aracı olan para, iktisadi olarak malla malın değişimini ortadan kaldıran mal ve hizmet mübadelesini kolaylaştıran bir değer birimidir.⁷⁰

Osmanlı Devletinin sonlarına kadar ülkede altın ve gümüş gibi değerli madenlerden basılan paralar kullanılmıştır. Osmanlılarda “emr-i pâdişâhî” ile darb edilen paraların yanında ülkenin her yanında yabancı altın ve gümüş paralar da serbestce kullanılmaktaydı.⁷¹

Osmanlı Devletinde, bir yandan kalpazanlar, piyasaya sahte para sürerken, öte yandan devletin resmi paralarının kenarları kırılarak ayarları düşürülüyordu. Devlet piyasadaki eksik ve kalp paranın önüne geçmek için XVII. yüzyıldan itibaren aralıklarla emirname ve buyrulduklar yayınlamasına rağmen bu durumun önüne bir türlü geçilemediği anlaşılmaktadır. 25 Eylül 1825 (11 Safer 1241) tarihli Divriği naibi, mütesellim ve sair ashab-ı sühan ve iş erlerine hitaben gönderilen bir buyruğunda “asitane-i devlet-i aşiyane”de tedavülde bulunan “ecnas-ı atik altun ve nukud-ı saire” bir müddetten beru fiatı mustakarresini geçerek “fahiş” ve “tecavüz” ettiği bildiriliyordu. Bunun önüne geçmek için darbhâne-i amirede padişahın ismine izafeten basılan “adli tâmmi ve nısfıye ve rub’iyesiyle altmışlık zolata ve ufak paradan ma’da ecnas-ı atik altun ve sair nukud-ı saire “iyad-ı nasda tedavül olunmayıp, halkın elinde bulunan resmi altunun rayıcı belirtilerek mübayacılara belirtilen rayıçten verilmesi istenmişse de “tamakar ve sebk-zeheb (altın eritici) kimselerin müdahalesi ile bundan başarılı olamadıkları anlaşılmaktadır.⁷²

Öte yandan ülke genelinde ve Divriği’de enflasyonist baskıların sonucu belki de haklı olarak parayı “devr-i şer’i ve icram-ı ribh” üzerinde faize verildiği görülmektedir.⁷³ Ayrıca “şerî faiz” oranının dışında paranın faize verilip verilmediğini Divriği için tesbit edememekle beraber, Osmanlı genelinde %50'lere varan fahiş

⁷⁰ Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Ankara 1988, s. 88.

⁷¹ Osmanlı para tarihi hakkında bkz. Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1978.

⁷² bkz. *DŞS* 84/68; ayrıca bu konuda bkz. *DŞS* 79/264; 81/89; 75/21, 22; 84/72, 83; 84/57-58; 76/26; 79/199.

⁷³ Divriği’de bir kaç örnek için bkz. *DŞS* 74/118, 123; 83/52; 83/186; *Sivas Ahkam* 34/98; 21/181; ülke geneli için bkz.

faiz oranları da müşahede edilmektedir.⁷⁴

Divriği şeriyeye sicillerinde tesbit ettiğimiz pek çok borç para alış verişlerinden 11 Şubat 1777 (3 Muharrem 1191) tarihinde Şem'unoğlu Abdullah Beşe, Hornavilli Kerçoğlu Manuk'u 40.5 kuruş alacağım var diye mahkemeye yaptığı şikayet sonunda, Manuk'un gerçek borcunun 7.5 kuruş olduğu; borç aldığı tarihten 61 gün sonra borcunu eda etmezse 40 kuruş "deynin olsun mu deyu deyn-i ikrar" ettirdiğine bakılırsa⁷⁵ faizciliğin değişik boyutlarının cârî olduğu söylenebilir.

B- FİYATLAR

Şehirlerde bütün gıda ve zaruri tüketim maddelerinin fiyatları ile çalışan insanların gündeliklerine mevsimine göre narh verilirdi. Narh için "huzur-ı şer"'de toplanan heyette kadı başta olmak üzere, narh verilecek malın alım satımı ile meşgul olan esnaf temsilcileri ile, halkın ileri gelenleri⁷⁶ bazen de ihtiyaç sahibi olan "ahali-yi vilayet" te bulunmaktaydı. Mesela ekmek gibi temel ihtiyaç maddelerinin fiyat tesbitinde "fukara ve zuafa"'nın da "bil-cümle huzur-ı şerde" toplandığı görülüyor.⁷⁷ Ancak, genel olarak Divriği'de narh için toplanan heyette kadı, ehl-i sük hacıları ve vücûh-ı ahâlî bulunmaktaydı.⁷⁸

Büyük bir itina içinde yürütülen fiyat tesbit işleminde gerek toptancı gerek perakendeci olarak satıcılar ile, tüketicilerin hiç bir şekilde zarara uğramamalarına gayret gösterilirdi. Mal, maliyetin üzerine % 10'luk bir kar konarak satışa sunulurdu. Ancak iş güçlüğü olan mallarda bu oran % 20'ye çıkartılabilmekteydi.⁷⁹

Fiyat artış meselesinde anlaşma sağlanamadığı takdirde "çaşni" tutularak mamul maddenin maliyeti ve kar haddi göz

⁷⁴ bkz. Muhiddin Tuş, **Sosyal ve Ekonomik Açından Konya (1756-1856)**; AÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), Ankara 1993, s. 214.

⁷⁵ DŞS 83/186.

⁷⁶ Bazen şehrin idaresinde görev alanlarının da bulunduğu görülmektedir. Divriği'de 3 Ağustos 1774 (25 C. evvel 1188) tarihinde nalbant ve demirci esnafının narhı verilirken şehrin müftüsü başta olmak üzere fahrû'l-ayan, voyvoda El-Hâc Osman Ağa ve Dizdar Ağa'nın da toplanan heyetin içinde bulunduğu görülüyor. (bkz. DŞS 83 / 45) Bu durum müftünün dışında voyvoda, serdar ve dizdarın emrindeki insanların xxxxx iç içeliği böyle bir heyetin içinde bulunmayı gerekli kılmış intibarı vermektedir. Narh tesbit esnasında heyette bulunanlar için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul 1983, s. 14; Ahmet Tabakoğlu, **Ahilik**, s. 64; M. Genç, **Osmanlı Esnafı**, s. 118.

⁷⁷ bkz. DŞS 74 / 4.

⁷⁸ Bir kaç örnek için bkz. DŞS 83 / 203, 209, 173; 80/ 237.

⁷⁹ M. S. Kütükoğlu, **1640 Tarihli Narh Defteri**, s. 15-16.

önünde bulundurulur fiyat tesbiti yapıldı.⁸⁰

Fiyat düzenlemelerinde kendini hissettiren en tesirli şey, paranın kıymetinde meydana gelen değişiklikler olduğu gibi, satışa sunulan malın şehir ve havalisindeki üretimindeki durumu ile şehire dışarıdan mal girdi ve çıktısının olduğu söylenebilir.

XVIII. yüzyıl sonları ile XIX yüzyılın ilk yarısında Divriği'deki fiyat hareketliliğine bakarken temel verilerimiz sicillerdeki narhlar ile terekeler ve satış hüccetleri olacaktır. Bahsi geçen dönemde Divriği'deki temel ihtiyaç maddelerinden ekmek ve et başta olmak üzere diğer gıda maddeleri ile, zaruri tüketim maddeleri olarak kabul edilen mum, sabun, pamuk gibi malların fiyat seyirleri ne idi? Ayrıca satış hüccetlerinden hareketle şehirdeki ev, bağhane, tarla, bahçe, dükkan fiyatları ne durumda idi? Öte yandan giyim kuşam fiyatlarına da tereke defterlerindeki kayıtlardan hareketle bakılmaya çalışılacaktır.⁸¹

1- Hububat Fiyatları

Hububat fiyatları diye başlık açmamıza rağmen bu grupta sadece buğdayın fiyat seyrini takip imkanına sahibiz. Temel gıda maddesi olan buğdayın üretimi teşvik edilirken, fiyatı sürekli olarak kontrol altında tutularak, muhtekirlerin fahiş fiyatla mal satmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Burada hemen şunu da belirtelim ki özellikle buğday ve arpanın "mübaya fiyatı" denen devletin rayiç belirleyerek halktan idareciler vasıtasıyla satın alınarak İstanbul'a gönderilmesini istediği hububat fiyatı diğeri de tereke kayıtları ile narhalarda gördüğümüz serbest piyasa fiyatıdır. Bu her iki fiyat arasında büyük farklılığın olduğu görülmektedir. Mesela 1 Ağustos 1819 (9 Şevval 1234) tarihli fermanla Divriği Sancağında kilesi 2.5 kuruştan olmak üzere buğday gönderilmesi

⁸⁰ Divriği'de ekmeğin fiyatının belirlenmesinde biri Eylül sonları 1775 (gurre-i Şaban 1189), diğeri Eylül 1791 (Z. kade 1205) olmak üzere ekmek fiyatlarının belirlenmesinde iki kez çaşni tutulduğunu tesbit ettik. bkz. DŞS 83/41; DŞS 78/60; çaşni tutulma konusunda bkz. M. S. kütükoğlu, **1640 Tarihli Narh Defteri**, s. 14; A. Tabakoğlu, **Ahilik**, s. 64.

⁸¹ Anadoludaki fiyatlar konusunda ilk çalışmayı Ö. L. Barkan yapmıştır. bkz. "Edirne ve Civarında Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Blançoları" **Belgeler**, C. I, s. 1-2, Ankara 1964, s. 235-377; "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)" **Belgeler**, C. III, s. 5-6, Ankara 1968; XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiyede Fiyat Hareketleri", **Belleten**, S. 136, Ankara 1970, s. 557-607; Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İst. 1983; Yaşar Yücel, **1640 Tarihli Eş'ar Defteri**, Ankara 1982; ayrıca son yıllarda fiyat hareketleri üzerinde pek çok çalışmayı Mustafa Öztürk yapmıştır. bkz. **Orta Anadoluda Fiyatlar, 1785-1860**, Ankara 1985, basılmamış doktora tezi; aynı müellifin "XIX Yüzyılda Harput'ta Fiyatlar (1772-1823)", **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu**, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, s. 184-216; "Güney-Doğu Anadoluda Fiyatlar", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İst. 21-25 Ağustos 1989, Ankara 1990, s. 99-121.

istendiği⁸² sırada Divriği'de buğdayın piyasa fiyatı, tabloda da görüleceği gibi, kilesi 50 kuruşa kadar fırlamıştır.⁸³

Buğday'ın yıllara göre fiyatı

Yıl	Fiyat (kile/kuruş)
Haziran 1779	1 3
Eylül 1779	1 0
Haziran 1783	1 1
Nisan 1787	1 0
Kasım 1788	7
Temmuz 1791	1 0
Aralık 1798	1 6
Eylül 1810	1 5
Eylül 1815	2 0
Eylül 1816	2 0
Aralık 1819	5 0
Ekim 1822	4 0

Buğday fiyatlarında 1776 yılından 1822 yılına kadar geçen 46 yıl zarfında %307'lik bir artış söz konusudur.⁸⁴ Esasen 1816 yılına gelinceye kadar da buğdaydaki fiyat artışı sadece % 153 iken, 1816'dan 1822'ye kadar olan altı senelik sürede tablodan da görüleceği üzere buğday üretiminde bir olağanüstülük söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

2- Gıda Maddelerinin Fiyatları

Bu bölümde ekmek, et, yağ, pirinç, bal vb temel gıda maddelerinin fiyatları üzerinde durulacaktır.

⁸² DŞS 75/15 DŞS 74/79; 78/143-144; 84/99,144; 84/17-18; 84/135.

⁸³ DŞS 79/88.

⁸⁴ Aynı yıllarda Tokat'ta buğday fiyatlarındaki hızlı artış için M. Öztürk, 1812'de biten Osmanlı-Rus savaşı yenilgisinin getirdiği ağır baskılar, İstanbul'un taşradan istediği tonlarca buğday üretimindeki problem ile paranın değer kaybının etkili olabileceği üzerinde durmaktadır.bkz. M. Öztürk, Tokat'ta Fiyatlar, s. 193-194.

Gıda maddelerinin muhtelif tarihlerdeki fiyatları (kıyye/para).

Gıda mad.	Haziran 1733	Kasım 1762	Kasım 1776	1783	Ağustos 1798	Eylül 1819	Şubat 1828	Endeks
Ekmek..	1.48	1.1	3.3	3.3	4.4	8	8.8	600
Koyun eti	3.6	5	5	5	—	15	—	416
Pirinç..	6.6	9	12	12	22	40	—	606
Sade yağ	10	18	24	24	36	33.3	36.6	366
Bal.....	14	16	25.6	26.6	40	33.3	36.6	261
Hoşafli k üzüm	—	—	6.6	6	14	28	36	545

Elimizde bulunan en eski narh kaydı Haziran 1733 (Muharrem 1146) tarihlidir. İnceleme dönemimizin dışına çıksak bile XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren fiyatların takibine imkan vermesi açısından tabloda da görüleceği üzere 1733 tarihini başlangıç noktası kabul ettik. Ayrıca Divriği sicillerindeki narh kayıtları muntazam olmadığından yılın muhtelif aylarında yapılan fiyat tesbitlerindeki yaz, güz, kış mevsimlerindeki fiyatlarını gözleyemediğimizden, yıllık ortalamalarını da alamadık. Tabloda zaman dilimi olarak aralıklarla verilen narh kayıtlarında yılın aynı ayı yahut birbirine yakın aylardaki narhları vermeye dikkat ettik.

Tabloda verilen fiyatlardan ekmeğin 1730'lardan 1760 yıllarına kadarki fiyat seyrinde pek bir değişikliğin olmadığı gözlenmektedir. Yalnız aynı 30 yıllık zaman süresinde koyun eti %138.8, pirinç %136.3, sade yağ %180, bal %14'lük bir artış göstermektedir.

1762'den XVIII. asrın sonları olan 1798'e kadarki 30 seneyi mütecaviz dönemde ise bu kez koyun eti fiyatının artmayıp, ekmek %400, pirinç %244, sade yağ % 200, bal %250'lik bir artış göstermiştir. XVIII. yüzyılın ilk ve ikinci 30'ar yıllık dönemlerinde en fazla fiyat artışı sade yağda ve pirinçte olmuştur. Balın ikinci 30 yıllık dönemdeki %250'lik artışı 1798 Ağustos'undaki o yıllara mahsus üretiminden kaynaklanmış olmalıdır. Zira 1798 Ağustos'unda kıyyesi 40 para olarak gözüken bal, 1828 Şubat'ında yani aradan yeni bir otuz yıl geçmesine rağmen bu kez 36 paraya inmiştir.

Üçüncü 30 yıllık zamana balın dışındaki gıda maddeleri

için baktığımızda ekmek %200 artarken, sade yağ %1.6'lık bir artış göstermektedir. Hoşafılık kuru üzüm ise 1798 Ağustos'unda 14 para iken 1828 Şubat'ında 36 paraya yükselmiş olup %257'lik bir yükselme trendi göstermiştir.

Bu arada kuyruk yağının aydınlanma işinde kullanılan mumun hammaddesini teşkil ettiğinden et fiyatlarının önünde olduğu görülmektedir.

Sakatat fiyatları (kıyye / para)

Sakatat.....	Eylül 1779	Haziran 1792	Mayıs 1794	Temmuz 1805	Temmuz 1809	Haziran 1821	En deks
.. Kuyruk yağı	—	12	12	20	24	50	
Ciğer.....	2	3	3	3	3	6	300
Kelle.....	1	2	2	3	2	4	400
Mumbar....	1	2	2	2	2	—	200
...							

Mesela Haziran 1792'de koyun etinin kıyyesi 6 para iken kuyruk yağının kıyyesi 12 paradır. Et ile kuyruk yağı arasındaki fiyat farkı zamanla artarak devam ettiği tablolardan da görülmektedir. (bkz. et ve sakatat tablolarına) Sakatatın tesbit ettiğimiz son narhında kuyruk %416.6'lık bir artış göstererek 50 paraya yükselirken, koyun eti % 333.3'lük bir artışla 20 paraya yükselmiştir. Aradaki fiyat farkı 30 para olup bir kıyye kuyruk yağı fiyatına 2.5 kıyye koyun eti alınabilmekteydi.

Yukarıda zikredilen gıda maddelerinin dışında 1753 Mayıs'ında kıyyesi 2 para olan pekmezin Aralık 1813'te 10.6 (%530) paraya, Mayıs 1733'te 4.6 para olan fındığın Mart 1824'te 36 (%782.6) paraya leblebi yine Mayıs 1733'te 4 paradan, Mart 1824'te 30 (750) paraya yükselmiştir.

3- Diğer Eşya Fiyatları

Bu grupta mum, sabun, tuz⁸⁵ gibi bazı zaruri tüketim maddeleri ile günlük hayatta kullanılan bazı eşyaların fiyatları

⁸⁵ Bu tablonun hazırlanmasında kullandığımız belgeler için bkz. DŞS 80/241; 83/244; 81/78; 84/36.

üzerinde durulacaktır.

Zaruri tüketim maddelerinin tablosu (para/kıyye)

.....	Kasım 1762	Kasım 1776	Aralık 1779	Ekim 1783	Aralık 1823	Endeks
Mum.....	16	20	—	10	80	500
Halep sabunu	9.3	36	40	32	136	1462
Pamuk.....	—	—	44	36	—	81.8 (düşme)
Tuz (rub/para)	—	8	7.3	10.6	40	500

Tabloda verilen zaruri tüketim maddelerinden mum 1762 yılında 16 para iken, 1823 yılında 80 para civarında seyretmekte olup, %500'lük bir fiyat artışı; temizlik malzemesi olan Halep sabunu 9.3 paradan, 136 paraya yükselerek %1462'lik bir fiyat artışı gerek gıda maddeleri gerekse diğer tüketim maddeleri içinde en yüksek fiyat artış hızı göstermiştir. Kasım 1776'da rub'u 8 para olan tuz, 1823 Ağustos'unda 40 paraya yükselerek %500'lük bir artış içindeyken tablodan 1779 ve 1783 yıllarında fiyatına rastladığımız pamuğun o yıllarda 40 para civarında seyrettiği görülmektedir.

Divriği insanının evde kullandığı eşyalarının fiyatlarına gelince burada terekelerdeki veriler kullanılacaktır.

Divriği'de 1820 yıllarında kullanılan bir yorgan 12-30 kuruş, döşek 18-23 kuruş, kilim 20-28 kuruş, halı-seccade 6-8 kuruş civarında iken yine hemen her evde kullanılan bakraç 5-7 kuruş, çorba leğeni 3-5 kuruş, teşt 22-30 kuruştur.⁸⁶

4- Canlı Hayvan Fiyatları

Bu grupta ise koyun, keçi, inek, öküz, beygir, katır gibi Divriği insanının temel gelir kaynaklarından olduğu anlaşılan hayvanların fiyatlarını terdekelerden tesbit edibilyoruz. Burada öncelikle 1845 (1261) yılında devletin sağmal bir ineğin fiyatına 24 kuruş, bir çift öküze 30 kuruş, beygire 200 kuruş, sağmal koyuna 5

⁸⁶ Bu verileri aldığımız terekeler için bkz. DŞS 74/79; 78/143-144; 84/17-18,99,135,144.

kuruş, sağmal keçiye 4 kuruş değer biçtiğini belirtelim.⁸⁷ Ancak bazı terekelerdeki kayıtlardan bu hayvanların reel değerlerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin 6 Eylül 1828 (25 Safer 1243) tarihinde sağmal inek 40 kuruş, sağmal koyun 15 kuruş, sağmal keçi 10 kuruş⁸⁸ olduğuna bakılırsa 20 yıl sonraki piyasa fiyatlarının da daha fazla olacağı aşikardır.

5- Taşınmaz Mal Fiyatları

Sicillere, alım satım, borç-alacak davaları münasebetiyle girmiş olan belgeler, Divriği'de ev, bağ, bahçe, tarla, dükkan gibi gayr-ı menkullerin fiyatları hakkında itibari de olsa bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Ev fiyatları mahallesine ve evin durumuna göre değişiklik arz etmektedir. Mesela 9 Ocak 1774 (24 Şevval 1187) tarihinde Divriği'nin Kuloğlu Mahallesinde müteveffa Süleyman Ağa'nın evini varisleri bağçe ve ağaçları ile 380 kuruşa satarken⁸⁹ 25 Mart 1774 (12 Muharrem 1188) tarihinde İmamoğlu Mahallesinde Demirci Hamza Usta'nın eşi Fatıma evini 40 kuruşa satmıştır.⁹⁰

1815 yıllarına gelindiğinde şüphesiz ev fiyatları da değişmiş olmalıdır. 17 Aralık 1815 (15 Muharrem 1231) tarihinde Horavenk Mahallesinde Haçok adlı zimmi bir tohane, bir aşhane, bir kiler, hariciye bir oda, tahtında ahur, yaz aşhane, bir miktar ayazlık, havlu, ağaçlı bahçesiyle birlikte mülk evini 580 kuruşa satarken⁹¹, 1812(1227) yılında Süknas oğlu Kirkor, Divriği'de mahallesi belirtilmeyen evini 1800 kuruşa sattığına bakılırsa⁹², ev fiyatları hakkında net şeyler söylemek mümkün görülmemektedir.

Dükkan fiyatları da ev fiyatları gibi dükkanın büyüklüğüne ve bulunduğu çarşıya göre değişmekteydi. 1780 (1195)'de Güdükoğlu Musa, fahru'l-âyân Hasan Efendiye 3 adet nalbant dükkanını 245 kuruşa satmıştır.⁹³ Aynı yıllarda Köle Şahinzade Sadullah Ağa'nın validesi Fatıma Hatun bir bezzaz dükkanını 70 kuruşa satarken⁹⁴, yine bu sıralarda (1779) Katibzâde

⁸⁷ Bu fiyatlar Divriği şehir merkezine ait 28 adet temettuat defterinin hemen her sayfasında görülebilir.

⁸⁸ DŞS 81/139.

⁸⁹ DŞS 83/228.

⁹⁰ DŞS 83/228.

⁹¹ DŞS 79/172.

⁹² DŞS 78/18; ayrıca değişik tarihlerdeki bazı ev satış fiyatları için bkz. DŞS 78/76,130,138; 81/138,144; 84/61,81,85,141.

⁹³ DŞS 78/140.

⁹⁴ DŞS 78/117.

Yusuf Ağa bezzaz sükundaki dükkânını 130 kuruşa satmıştır.⁹⁵

Elimizdeki vesikalardan tarla, bağ-bahçe alım satımına dair ,1781’de bir kile tohum istiab eder tarlanın 225 kuruşa⁹⁶, 1787’de 10 çerik tohumluk tarlanın 450 kuruşa⁹⁷, 1815 yılında ise 10 çerik tohumluk tarlanın 1650 kuruşa⁹⁸ satıldığını öğrenebilmekteyiz..

⁹⁵ DŞS 74/57.

⁹⁶ DŞS 82/136.

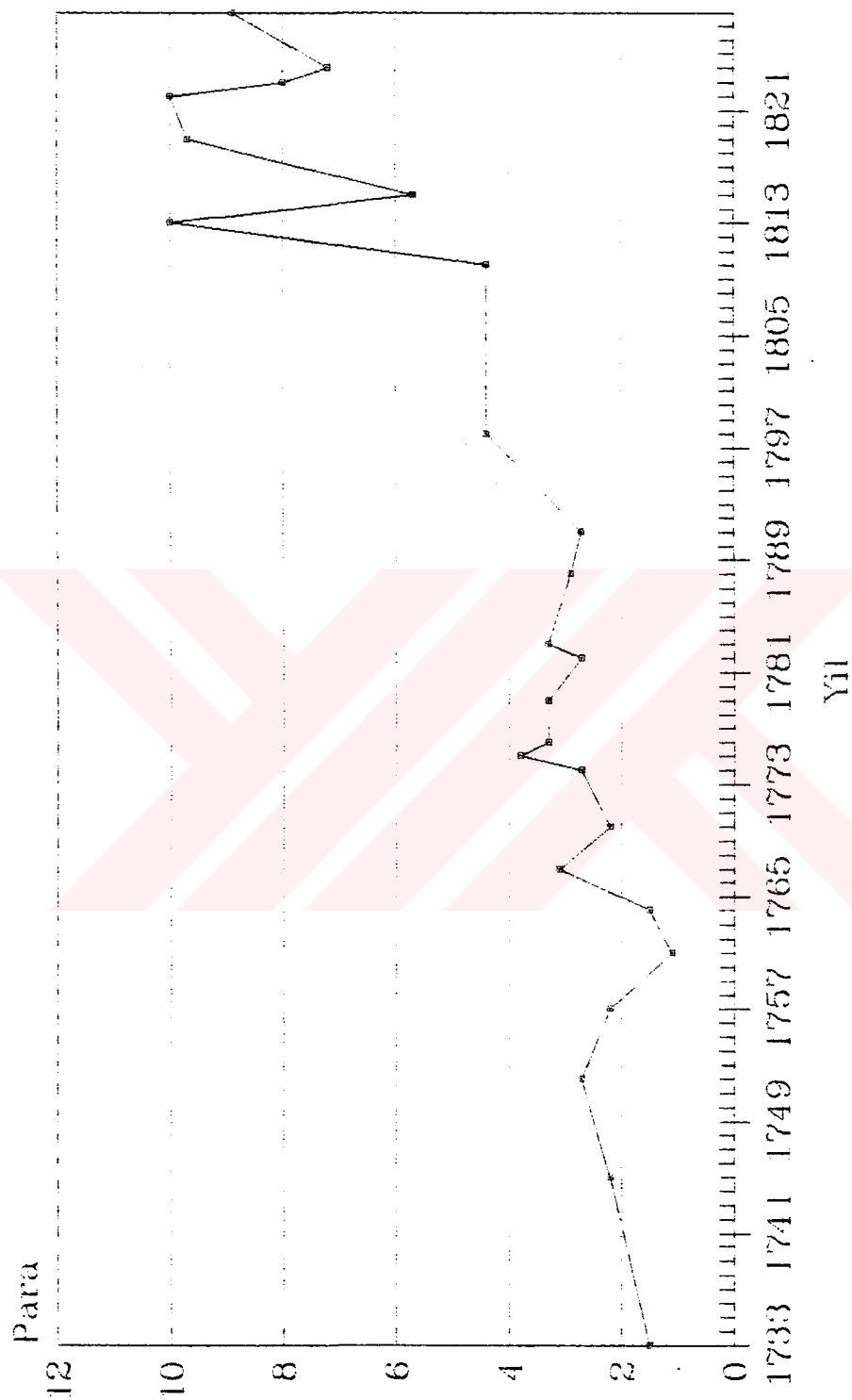
⁹⁷ DŞS 78/59.

⁹⁸ DŞS 79/165; ayrıca değişik tarihlerdeki tarla ve bahçe satışları ile ilgili bazı satış hüccetleri için bkz. DŞS 78/21,54,59,117,118,125; 82/27,43,53,71; 83/31; 79/88.

Divrigi'de Koyun Eti Fiyatları
(Para/Kiyye)

Divrigi'de Ekmek Fiyatları
(Para/Kiyye)

SONUÇ

Bu araştırmayla 1775-1845 yılları arasını kapsayan dönemde Divriği'nin fizikî, idarî, sosyal ve iktisâdî yapısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Elde ettiğimiz sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

Tarihî Divriği Kalesinin fonksiyonunu ifa ettiği, kalede dizdar ve kale erleri ile birlikte, bir mahalle ile Mengücekoğulları tarafından yapılan caminin ibadete açık olduğu görülmektedir. Şehirde, XVI. yüzyılda biri Ermenilere ait olmak üzere 14 mahalle bulunuyordu. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren ise şehrin kuzeybatı istikametinde bağlar kesimine doğru kayarak mahalle sayısının arttığı, zaman zaman birbirlerinin içinde yer almakla birlikte irili ufaklı elli civarında mahalleye ulaştığı görülmüştür. Ancak 1834 yılında muhtarlık teşkilatının kurulması ile şehrin mahalleleri yeniden tanzim edilerek, 28 mahalle olarak toplanmıştır.

Fiziki yapının en temel işaretleri olan cami ve mescidlere gelince, bu dönemde Mengücekoğulları zamanında yapılan Ulu Cami ve Kale Cami mesabesinde yeni cami inşa edilmemiştir. Bu dönemde kurulan yeni mahallelerle birlikte, mahalle mescidleri yaptırılmış, bu arada ihtiyaca binaen çarşı içindeki veya büyük mahallelerdeki bazı mescidlere minber vaz' edilerek camiye dönüştürülmüştür.

Divriği'de XVI. yüzyılda gördüğümüz Medrese-i Kübra, Lalaiye ve Zeynebiye Medreselerinden başka, inceleme dönemimizde Sinaniye, Mustafa Paşa, Hafız Paşa Medreseleri ile iki adet te muallimhane bulunuyordu.

Şehirde bu dönemde fonksiyoner olan Ahi Yusuf Zaviyesi ile Mengücekoğulları dönemindeki büyük zatlara ait üç kümbetin de Divriği'nin fiziki yapısının önemli köşe taşlarıdır.

Bu arada vakıf gelirleri ile şehrin su ihtiyacını karşılayan su yolları, çeşmeler ve hamamların da zaman zaman tamirlerle birlikte halkın kullanımına açık olduğunu biliyoruz.

Bu sosyal ve dini yapıların dışında şehrin ticari mekanlarını teşkil eden Bedesten ile beş adet han, muhtelif esnafın içinde bulunduğu çarşı ve pazarlar incelenmiştir.

İdarî yapıda Divriği'nin Osmanlı hakimiyetine dahil olduğu XVI. yüzyıldan itibaren Sivas eyaletinin sancak merkezi olup, biri "nefs-i Divriği", diğeri Darende olmak üzere iki kazası bulunuyordu. XVIII. yüzyılda, yukarıdaki kazaların dışında Ayvalı, Gürün, Alacahan ve Aşudi Kazaları da Divriği Sancağına bağlanmıştı. Öte yandan "nefs-i Divriği" Kazasına gelince, 6 nahiye ile bunlara bağlı 86 köyün bağlı olduğu görülmektedir.

İnceleme dönemimiz başlarında artık sancaklarda sancakbeylerinin yerlerini mütesellimler almıştı. Divriği'de genelde yerli halktan olduklarını gördüğümüz bu mütesellimlerin idari yapıdaki yeri ortaya konmuştur. Ayrıca yine idari görevli olarak şehirde bulunan kale görevlileri, yeniçeri serdarı, kethüda yeri ve diğer görevlilerin atama ve azillerine dair tesbit edilen belgeler değerlendirilmiştir.

Bu arada şehirdeki kazî yetkiyi elinde bulunduran kadıların genelde, tıpkı sancak beylerinde olduğu gibi, yerine naib göndererek vazifelerini ifa ettikleri tesbit edilmiştir. Ayrıca kadı ile beraber ilmiye sınıfı içinde yer alan müftülerin de adli, idari ve sosyal hayattaki rolleri ortaya konmuştur.

Öte yandan Divriği'de ayan, naibü'l-eşraf kayamakamı, şehir kethüdası ve muhtar gibi halkın temsilcisi olarak görülen vazifelilerin görev ve yetkileri üzerinde durulmuştur.

Aynı zamanda Tanzimat ile birlikte idari alanda yapılan değişikliklerin Divriği'ye yansımaları tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde mütesellimlerin yerine kaymakamlar atanırken, Divriği'de idare meclisinin kurulduğu görülmektedir.

Bu arada sosyal yapının temelini teşkil eden nüfusa temas edilmiştir. Divriği nüfusunun XVI. yüzyıldaki 4600 civarında iken XIX. yüzyıl ortalarında 8000'e ulaştığı görülmüştür. Bu nüfusu oluşturan müslüman ve zimmilerin ciddi bir problem olmadan birlikte yaşadıkları gözlenmektedir. Divriği nüfusu köyden şehre doğru göçle beslendiği gibi, yine Divriğ'den İstanbul'a çalışmaya gidenlerle birlikte, gaib, firar hadiseleri şehirdeki sosyal hareketliliğin mevcudiyetinin işaretlerindendir.

Sosyal yapının bir başka boyutunu teşkil eden aile müessesesi ele alınarak; bu ailenin mekanı, eş ve çocuk sayıları üzerinde durulmuştur. Bu meyanda ailenin genelde bir veya iki odalı, buna ilave mutfığı, ocağı, ahır, örtme ve ayazı bulunan evleri kullandıkları görülmüştür. Divriği'deki erkeklerin genelde tek kadınla evliliği tercih ettikleri; ancak %11 civarında bir bölümünün büyük bir ekseriyetle çocuk sahibi olma isteğinden dolayı ikinci evliliği yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu ailelerin sahip oldukları ortalama çocuk sayısı ise 2.59 olarak tesbit edilmiştir.

Divriği'deki çeşitli grupların birbirleri ile olan sosyal

münasebetlerine temas edildikten sonra, sosyal dayanışmanın tezahürü olan vakıflar incelenmiştir. Burada Divriği'de tesis edilmiş ve tesbit edilen 138 vakfiye değerlendirilmiştir. Bu vakfiyelerden %35.5'ini kadınlar, %59.5'ini erkekler, kalan %6'sını da kadın ve erkek birlikte tesis etmişlerdir.

Ayrıca Divriği şehrinin iktisadî yapısı ele alınmıştır. Bu meyanda ilk olarak Divriği'de faaliyet gösteren esnaf grupları incelenmiş; şehirde 70 civarında esnaf grubunun olduğu tesbit edilmiştir.

Divriği şehri ana ticaret yolları üzerinde değilse de Sivas-Malatya üzerinden güneye, Elbistan'a ve Akdeniz'e inen ikinci derecede öneme sahip yol güzergahında bulunmaktaydı. Ancak bölgedeki asayişin temin edilememesi Divriği'nin ticarî hayatını olumsuz yönde etkilediği anlaşılmaktadır.

Divriği şehir ekonomisinde tarım ve hayvancılık önemli bir yer işgal eder. Ayrıca şehirdeki insanların gelir kaynakları arasında mukataa ve timar gelirinin bulunduğu da görülmektedir.

Son olarak, şehirdeki fiyat hareketleri ele alınmış; narh usulü ile denetlenen fiyatlar zaman zaman görülen olağanüstülüklere rağmen, genelde tabi seyrini izlemiştir.

Netice olarak Anadolu'nun doğusunda yer alan, XIX. yüzyılda Mengücekoğulları dönemindeki önemini yitiren Divriği'nin, Osmanlı döneminde fizikî, idarî, sosyal ve iktisadî yapısı kaynakların müsadese oranında ortaya konmuştur.

SUMMARY

This study focuses on the physical, social and economic history of Divriği as regards the years 1775-1845. Divriği, as is known was belonged to Mengücekoğulları, and was important resting place for travellers, situated along the Harput, Arabkir,Zara route.

The study consisting of four chapters dwells, in chapter one, on the castle, streets, mosques, mescids, zaviyes, medreses, bazaar, hans and hamams of the city.

a chapter two focuses on the executive organization, müteselling, dizdar, yeniçeri serdarı, kadı, müfti, şehir kethüdası etc

Chapter three studies social structure of Divriği, and, in this context, the muslim and zimmi population in the city and, and the foundation set up for social relations and solidarity in the city.

Chapter four examines the agricultural, commercial, animal-growing potential of the city and the changes in prices, especially the towns people who have made the economic life of the city.

BİBLİYOGRAFYA

I- Arşiv Kaynakları

A- Şer'îye Sicilleri¹

85/74, 85/75, 85/76, 85/77, 85/78, 85/79, 85/80,
85/81, 85/82, 85/83, 85/84.

B- Temettuat Defterleri

13224, 13232, 13233, 13237, 13244, 13247, 13254,
13264, 13270, 13290, 13296, 1300,
13316, 13317, 13318, 13327, 13332,
13349, 13379, 13328, 13378, 13278,
13353, 13276, 13257, 13325, 13234,
13239.

C-Vakfiyeler

Defter Numaraları: 2, 581, 582, 583, 584, 587, 1765,
1767, 1768, 1862, 1967, 2103, 2105,
2108, 2113, 2148.

Vakıfnâmeler: 7, 9, 15, 17, 23.

D-Hurûfât Defterleri

545, 548, 549, 550, 563, 568, 1084, 1087, 1088,
1090, 1093, 1096, 1117, 1118, 1119.

(1) Bu araştırma ile ilgili olarak çalışma yaptığımız bu siciller Sivas Kongre Müzesinde bulunuyordu; bu defterler daha sonra Millî Kütüphâne'ye götürülmüştür.

E-Maliyeden Müdevver Defterler

3332, 3687.

F-Ahkâm Defterleri

Sivas Ahkâm: 15, 16, 18, 20, 21, 22, 25, 26, 28, 29,
30, 31, 32, 33, 34.

G-Maliye Nezâreti

Maliye Nezâreti Ceride Defteri: 376/95.

Maliye Nezâreti Cizye Defteri: 191.

H-Belgeler

1-Cevdet Maarif: 1610, 1148, 74, 310, 7744, 957,
4079, 6536, 4554, 2922, 932, 4727,
487, 9229.

2-Cevdet Dahiliye: 1415.

Cevdet Maliye: 26027, 27759, 24930.

Cevdet Darbhâne: 759, 634.

Cevdet Zabtiye: 1561.

Cevdet Evkaf: 19407.

Cevdet İktisat: 550.

Cevdet Zabtiye: 3.

Hatt-ı Hümayûn: 18230, 18477.

İrade-i Meclis-i Vâlâ: 3109, 11262, 14699, 5288,
13418, 182, 10832, 4192, 2990, 5595.

II-Kaynak Eserler**A-Salnâmeler**

1302 Tarihli Sivas Salnâmesi, Sivas 1302.

1317 Tarihli Salnâme-i Nezaret-i Osmanî, İstanbul
1317.

B-Seyahatnâmeler

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,

Aiswarth, William F., Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Amenia, vol.II, London.

Cuinet, Vital, Turquie d'Asie Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisane'e de Chaque Province de L'Asie Mineure, Paris 1892.

III- İnceleme Eserler

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar" AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XIII/1-2, (Ankara 1955).

—————"Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", Tarih Araştırmaları Dergisi, C.IV/6-7, (Ankara 1970), s.201-247.

—————Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Ankara 1975.

—————Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, 1243-1453, C.I, İstanbul 1979³.

—————Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, 1453-1559, C.II, İstanbul 1979².

—————, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)", TAD. C.VIII-XII (Ankara 1975), s.51-61.

Akgündüz, Ahmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbika tında Vakıf Müessesesi, Ankara 1988.

Akok, M.-A.Gökoğlu, Ankara'nın Eski Evleri, Ankara 1951.

Aktüre, Sevgi, 19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti
Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ankara
1978.

Akyol, İbrahim H., "Tanzimat'ta Coğrafya ve
Jeoloji", Tanzimat I, İstanbul 19940.

Arıkan, Zeki, "Divriği Kazasının İlk Sayımı", OA,
XI, s.67 vd.

Arseven, Celal Esad, Sanat Ansiklopedisi, C.III,
İstanbul 1966.

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, I-II, Ankara 1990.

Baltacı, Cahit, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medrese
leri, İstanbul 1976.

Barkan, Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devir
lerinin Büyük Nüfus ve Arazi
Tahriri", İÜ.İktisat Fakültesi Mec-
muası, C.II/1,2, (İstanbul 1941),
s.20-39.

_____, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkışafı
Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda
İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş
Tarzına Ait Araştırmalar", İÜ.İFM.,
XXIII/1-2 (İstanbul 1962-1963),
s.239-296.

_____, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı
İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin
Hukukî ve Malî Esasları, I, Kanunlar,
İstanbul 1943.

_____, "XVI.Asrın İkinci Yarısında Türk-
iye'de Fiyat Hareketleri", Belleten,

_____, "Edirne ve Civarında Bazı İmaret
Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilanço-
ları", Belgeler, I/1-2 (Ankara
1964), s.235-377.

_____, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke
Defterleri (1545-1659", Belgeler,
S.5-6, (Ankara 1966).

_____, "İstilâ Devrinde Kolonizatör Türk

Dervişleri ve Zaviyeler", VD., II, s.279-352.

—————"Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Cemiyetleri", İÜ.İktisat Fakültesi Mecmuası Ömer Lütfi Barkan Armağanı, XLI/1-4, (İstanbul 1984), s.39-46.

—————, "Avarızhâne", İA., C.II.

—————E.H.Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri -953 (1546) Tarihli-, İstanbul 1970.

Başel, Fahreddin, Sivas Bülteni, Sivas 1935.

Baykara, Tuncer, "Tokat Ulu Cami Üzerine Bazı Düşünceler", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Ankara 1987, s.291-294.

—————Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı, Ankara 1988.

—————, Yatağan, Herşeyi İle Tarihi Yaşatma Denemesi, Tokyo 1984.

Bear, Gabriel, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçindeki Önemi", ter. S.Ferlier, Tarih Araştırmaları Dergisi, VIII-XII, (Ankara 1970-1974).

Berchem, Max van-H.Ethem, Materiaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, III Tome I, Caire 1910.

Berk, Celile, Konya Evleri, İstanbul 1951.

Bilge, Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1984.

Birinci, Ali, "Halil Rifat Paşa'nın Tenbihnâmeleri", CÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.3 (Sivas 1984).

Cezzar, Yavuz, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII.yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih), İstanbul 1986.

- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985.
- Cinlioğlu, Halis Turgut, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, IV cilt, Tokat 1941-73.
- Cipolla, Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus, İstanbul 1980.
- Çadırcı, Musa, "II.Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu", AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XXVIII/3-4, (Ankara 1970).
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.
- _____, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, C.XXXIV/135, (Ankara 1970).
- _____, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, C.I, (İstanbul 1980).
- _____, "Tanzimat'ın ilânı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli <Tarık-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kanunnâme'si", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1981-1982, C.XIV/25, (Ankara 1982).
- _____, "Tanzimat'a Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)", *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.II, Ankara 1988.
- _____, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *Belleten*, S.206, (Ankara 1989).
- Çal, Halit, "Tokat Evleri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara 1987, s.419-427.
- Darkot, Besim, "Divriği", İA., C.III, İstanbul

1988.

Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, LIX/211, (Ankara 1990).

_____, "1788-1808'de Sivas Şer'iyeye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler", *VD. XX* (Ankara 1988), s.377-381.

_____, **II.Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim Tüketim İlişkileri**, Ankara 1989.

_____, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü (1700-1850)** (AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1990.

Duverger, M. **Sosyal Bilimlere Giriş**, ter.Ü.Oskay, İstanbul 1990.

Eldem, Sedat H., **Türk Evi**, 3 cilt, İstanbul 1991.

Emecen, Feridun, **XVI.Asırda Manisa Kazası**, Ankara 1989.

Ercan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-ı Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, I, Ankara 1990, s.117-125.

Erdoğan, Mehmet Akif, "Ertuğrul Gazi'nin Bilecikteki Vakıfları", *VD.*, S.XXI, (Ankara 1990), s.81-113.

Ergenç, Özer, **1580-1596 Yılları Arasında Ankara Konya, Şehirlerin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme**, (AÜ. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1973.

_____, "Osmanlı Klasik Eşraf ve Ayan Üzerine Bilgiler", *OA*, III, İstanbul 1982, s.105-118.

_____, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı

Düşünceler", VIII.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (Ankara 1981).

— "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", Osmanlı Araştırmaları, IV, (İstanbul 1984).

—, Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980, s.103-109.

—, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", Belleten, S.203, (Ankara 1988), s.501-533.

[Ergin], Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, C.I, İstanbul 1922.

—, Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi, İstanbul 1939.

—, "Çarşı", İA., C.III, s.300.

—, "Bedesten", İA. C.II, İstanbul 1979, s.440.

Ethem, Halil, Kayseri Şehri, Haz. Kemal Göde, Ankara 1982.

Faruqhi, Suraiya, Man of Modest Substance House Ovner and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri, Cambridge 1987.

Faruqhi, Suraiya, Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Cambridge 1984.

—, "A Map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", OA., IV (İstanbul 1984), s.161-173.

—, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", Çorum Tarihi, 5.Hitit Festival Komitesi, Tarih-siz.

- Genç, Mehmet, "Osmanlı Esnafı ve Devletle ilişkileri", Ahilik ve Esnaf, Konferanslar ve Seminer, İstanbul 1986.
- , "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", - Yapıt, S.4 , s.52-61.
- Gökbilgin, M.Tayyib, XV-XVI.Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, İstanbul 1952.
- "15. ve 16. XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rum", Vakıflar Dergisi, C.V. (Ankara 1962), 51-61.
- Göyünç, Nejat, "XVI.Yüzyılda Güney-doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu. Kanunî Süleyman ve II.Selim Devirleri", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Ankara 1975, s.71-99.
- , XVI.Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969.
- Güçer, Lütfi, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububat-tan Alınan Vergiler, İstanbul 1964.
- Gülsoy, Ersin, XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası, (Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1991.
- Güran, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839-1876)", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Ankara 1980, s.271-277.
- Güzelbey, C.Cahit-H.Yetkin, Gaziantep Şer'ie Sicillerinden Örnekler, C.81-141, Gaziantep 1970.

Halaçoğlu, Yusuf, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1988.

—————"Osmanlı Devlet Teşkilatı", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.XII, İstanbul 1989.

Hammer, J.V., Devlet-i Osmaniyye Tarihi, IV, çev. M.Ata, İstanbul 1330.

Hasan Tahsin, Sivas Vilayeti Sıhî ve İctimaî Coğrafyası, İstanbul 1932.

Heaton, Herbert, Avrupa İktisat Tarih, I, çev.M.A.Kılıçbay-O.Aydoğuz, Ankara 1985.

Hoca Saadettin Efendi, Tacü't-tevârih, C.IV, sad.İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1979.

Huart, Clemen, "Inscriptionum Arabe de la Mosque'e Seljouquiede de Divriği (Asie-Mineure)", Journal Asiatique, XVII (Paris 1901), s. 344-346.

İşıltan, Fikret, Bizans Devleti Tarihi, Ankara 1991.

İnalcık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, XXVIII/112, (Ankara 1964).

—————"Adaletnâmeler", Belgeler, C.II/3-4, (Ankara 1965), s.49-145.

—————"Köy, Köylü ve İmparatorluk", V. Milllerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, Ankara 1990, s.1-12.

—————"The Ottoman Empire, Classical Age (1300-1600, ter.N.Itzkowitz-C.Imber, London 1973.

—————"İstanbul: Bir İslâm Şehri II", Dergâh Edebiyat Sanat Kültür Dergisi, II/25, (İstanbul 1992).

- İslamoğlu-Inan, Huricihan, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü**, İstanbul 1991.
- Kal'a, Ahmet, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Devletinde Ailenin İktisadî Yapısı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, C.II, İstanbul 1993.
- Kankal, Ahmet, "XIX. Yüzyıldan Günümüze Ankara-Çankırı Havalisind Dügün ve Hac Adetleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, VII (İzmir 1992), s.271-287.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara 1943.
- **Osmanlı Tarihi**, C.V, Ankara 1983².
- Kayaoglu, İsmet, "Vakfiyenin Değerlendirilmesi", **Divriği Ulu Camii ve Daru's-Sıfası**, Ankara 1978, s.10-11.
- Kaynar, Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara 1984².
- Kazıcı, Ziya, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, (Ekonomik, Dinî ve Sosyal Hayat), İstanbul 1987.
- Keleş, Ruşen, **Şehirciliğin Kuramsal Temelleri**, Ankara 1972.
- Köprülü, M.Fuad, **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul 1983.
- Köseoglu, Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri XV. ve XVI.ıncı Yüzyıllarda Bursa**, Bursa 1946.
- Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", **VD.**, C.VII, (Ankara 1968), s.53-72.
- Kunt, İ.Metin, **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, İstanbul 1978.
- Küçükdağ, Yusuf, **Lâle Devrinde Konya**, (SÜ. Yayınlan

- mamıs Doktora Tezi), Konya 1989.
- Kütükoğlu, Mübahat, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul 1983.
- _____, "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi", **Ahilik ve Esnaf**, İstanbul 1986, s.55-76.
- Mantran, Robert, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.II, ter.M.A.Kılıçbay-E.Özcan, Ankara 1986.
- _____, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Günlük Hayat**, ter. M.A.Kılıçbay, İstanbul 1991.
- _____, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, ter.M.A.Kılıçbay, Ankara 1991.
- Memiş, Ekrem, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Konya 1990.
- Miroğlu, İsmet, "XVI.Yüzyıl Başlarında Erzincan Şehri (1516-1530)", **İÜ. Tarih Dergisi**, S.28-29 (İstanbul 1974-1975).
- Mutafçieva, V.P. "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi", **İÜ. Tarih Dergisi**, ter. B.Kodaman, S.31, (İstanbul 1977).
- Mülayim, Selçuk, **Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler-Selçuklu Çağı**, Ankara 1982.
- Nalbantoğlu, H.Ünal, "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi", **Türkiye İktisat Tarihi Sempozyumu, Denlemler/Tartışmalar**, Ankara 1975, s.33-65.
- Nedkof, Boris C., "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", **çev..Altundağ, Belleten**, S.32, (Ankara 1944), s.599-652.
- Nirun, Nihat, **Sistematik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi**, Ankara 1962.

- Ocak, Ahmet Yaşar, "Zaviyeler", VD., C.XII (Ankara 1978), s.248-261.
- Ocak, Ahmet Yaşar-S.Faruhi, "Zaviye", İA., C.XIII, İstanbul 1985.
- Oğuzoğlu, Yusuf, 17. Yüzyıl Konya Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma, (AÜ. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1980.
- _____, "Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler", V.Araştırma Sonuçları Toplantısı, I, Ankara 1987, s.3-8.
- Ortaylı, İlber, Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), Ankara 1974.
- _____, "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", Amme İdaresi Dergisi, C.IX/1, (Mart 1976).
- _____, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", AÜ. Bülend Nuri Esen'e Armağan, Ankara 1977.
- _____, "Osmanlı Kadısı- Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", AÜ. SBFD. XXX/1-4 (Ankara 1977), s.117-128.
- Ögel, Semra, Anadolu Selçukluların Taş Tezyinatı, Ankara 1966.
- Ölcer, Cüneyt, II.Sultan Mahmud Zamanında Darpedilen Osmanlı Madenî Paraları, İstanbul 1970.
- Öney, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara 1978.
- Önge, Yılmaz, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Darü's-şifası", (der.Y.Önge-S.Bayram-İ.Ateş), Ankara 1978, s.33-50.
- Özdemir, Rifat, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Ankara 1986.
- _____, Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik

Yapısı 1880-1906", Aile Yazıları I, Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç, Der. B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1990, s.475-517.

— "Ankara'nın Esnaf Teşkilatı (1785-1840)", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.1, (1986).

— "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Ankara 1987.

Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları", IX.TT.Kongresi, C.II (Ankara 1988), s.1037-1048.

— "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XXVIII/3-4, (Ankara 1970).

—, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Türkiye'nin iç Durumu", Belleten, S.151 (Ankara 1974), s.445-491.

— Osmanlı İmparatorluğunda Äyânlık, Ankara 1977.

— "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Äyânlıkları Ele Gecirışleri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu", Belleten, C.XLII, (Ankara 1979).

— XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985.

Öztürk, Mustafa, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevre sinde Eşkıyalık Olayları", Belleten, LIX/211, (1991), s. 963-993.

—, "Tokat'ta Fiyatlar (1772-1823)", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat

- Sempozyumu, Ankara 1987, s.184-211.
- _____, "XIX. Yüzyılda Harput'ta Fiyatlar", Belleten, S.207-208 (Ankara 1989), s.797-828.
- _____, "Güney-doğu Anadolu'da Fiyatlar", V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, Ankara 1990, s.99-121.
- Öztürk, Nazif, Menşei'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Ankara 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.I-III, İstanbul 1983.
- Pirenne, Henri, Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması, çev.Ş.Karadeniz, İstanbul 1982.
- Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", ODTÜ Gelişme Dergisi, Ankara 1978.
- Sakaoğlu, Necdet, Türk Anadolu'da Mengcüköğulları, İstanbul 1971.
- _____, Divriği'de Ev Mimarisi, İstanbul 1978.
- _____, Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Ankara 1984.
- Saraçoğlu, Hüseyin, Akdeniz Bölgesi, İstanbul 1989.
- _____, Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul 1989.
- Savaş, Saim, Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi, Sivas Ali Baba Zaviyesi, Ankara 1993.
- Savaş, Saim, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C.I, İstanbul 1993, s.504-543.
- Shaw, Stanford J., Osmanlı İmparatorluğu ve Modern

Türkiye, ter. M.Harmancı, C.I, İstanbul 1983.

—Ezel K.Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, ter. M.Harmancı, C.II, İstanbul 1983.

Sümer, Faruk, "Mengüçükoğulları", İA. V, (İstanbul 1988).

Şahin, İlhan-F.Emecen, "XV.Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı", Osmanlı Araştırmaları, VII-VIII, (İstanbul 1988).

Şahin, İlhan-F.Emecen, "XV.Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı", Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu Tebliğler ve Tartışmalar, Ankara 1986, s.41-50.

Şemseddin Sami, Kâmusu'l-âlem, C.III, İstanbul 1308.

Şimşirgil, Ahmet, "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rum Beylerbeyiliği", Türklük Araştırmaları Dergisi, S.5 (İstanbul 1990), s.289-299.

Tabakoğlu, Ahmet, İslam ve Ekonomik Hayat, İstanbul 1987.

—, Gerileme Dönemine Gerekken Osmanlı Maliyesi, İstanbul 1985.

—, "Sosyal ve İktisadî Yönleriyle Ahilik", Türk Kültürü ve Ahilik XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu, Ankara 1986, s184-211.

Taş, Kenan Z., "1760-1817 Tarihli Eğin Şer'iye Sicillerindeki Asayişle İlgili Belgeler", Tarih İncelemeleri Dergisi, C.V (İzmir 1990), s.173-275.

Tızlak, Fahrettin, Keban-Ergani Yöresinde Madencilik, (1780-11850), (Fırat Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1991.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi

İstanbul 1985.

Turner, Bryan S., Max Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım, çev. Ankara 1991.

—Ö.Demirel-A.Gürbüz, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C.I, İstanbul 1993.

—Ö.Demirel-A.Gürbüz, "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim Kuşam", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C.II, İstanbul 1993.

Uluçay, Çağatay, XVII.Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı, İstanbul 1942.

—18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955.

Üzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C.III, Ankara 1983⁴.

—Osmanlı Devletinde İlmîye Teşkilatı, Ankara 1980³.

—, Mekke-i Mükerrreme Emirleri, Ankara 1972.

Ünal, M.Ali, Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989.

Varlık, Mustafa Ç., "XVI.Yüzyılda Osmanlı İdari Teşkilatında Kütahya ", Türklük Araştırmaları Dergisi, C.III, (İstanbul 1988), s.189-271.

—, "XVI.Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri", Türklük Araştırmaları Dergisi, C.III, (İstanbul 1988), s.189-271.

Yaman, Talat Mümtaz, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatında Mütesellimlik Müessesesine Dair", Türk Hukuk Tarihi Dergisi, C.I, (Ankara 1944).

Yediyıldız, Bahaeddin, "Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerine Bir Tahlil Denemesi", İkinci Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C.V, Ankara 1983.

_____, XVIII.Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi, Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, S.12 (İstanbul 1982), s.171-190.

_____, "Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri (1700-1800)", OA, III, (İstanbul 1982), s.143-164.

_____, "Vakıf Müessesesinin XVII.Asır Türk Toplumundaki Rolü", VD., XIV, (Ankara 1982), s.1-27.

_____, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", VD., (Ankara 1985), s.5-41.

_____, "Müessese-Toplum Münasbetleri Çerçevesinde XVIII.Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", VD., (Ankara 1982), s.23-53.

_____, Institution du Vaqf Au XVIIIe Siecle En Turquie, étude Socio-historique, Ankara 1990.

Yetkin, Şerare, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul 1972.

Yücel, Yasar. Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara 1983.

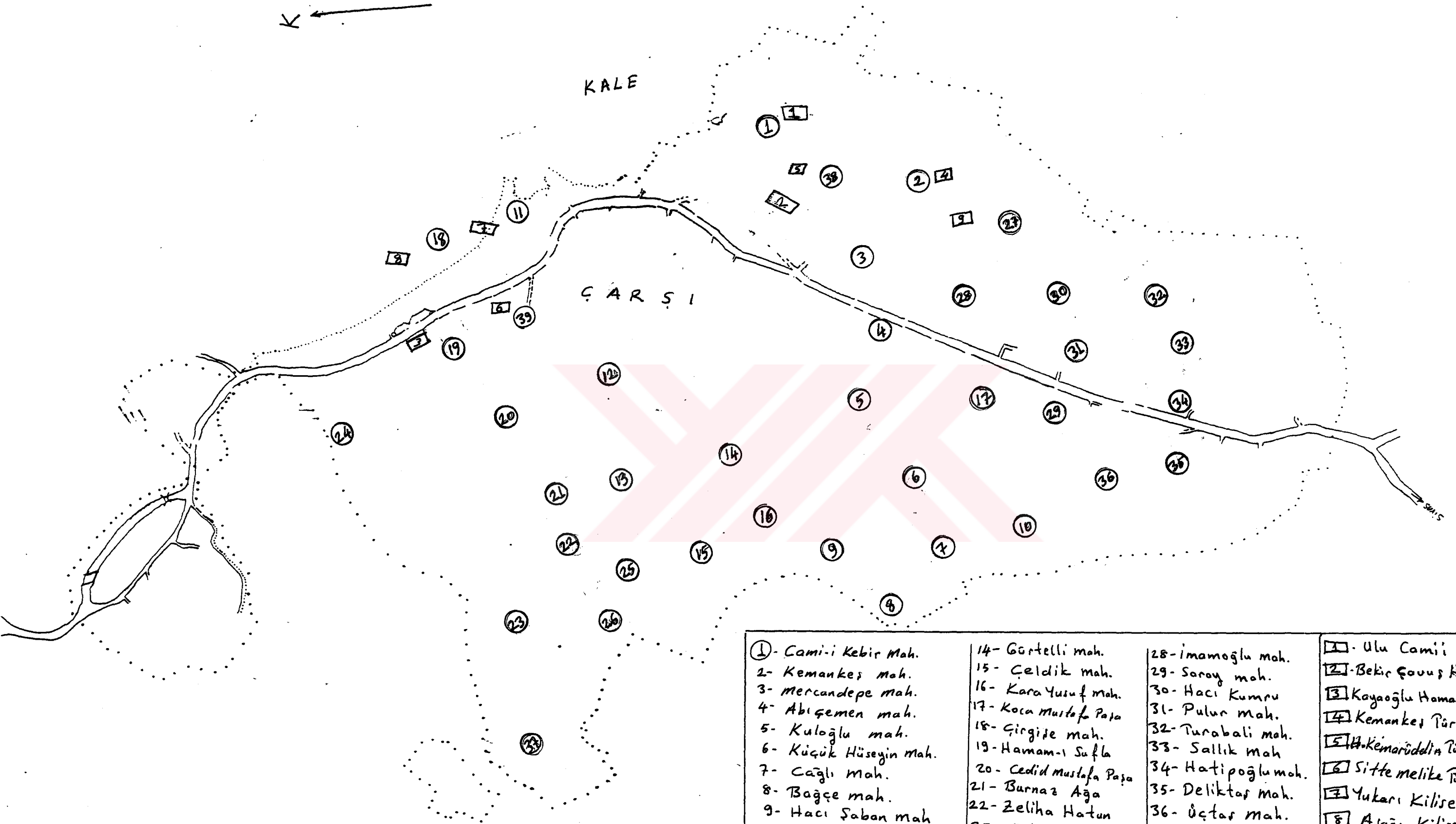
_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", Belleten, S. 152, (Ankara 1974), s.657-699.

_____, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Tasara Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", Belleten, S.163, (Ankara 1977), s.495-506.

Yüksel, Hasan, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1850) (AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1990.

—————, "Vakıf-Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)", OA., XII, (İstanbul 1992), s.399-425.

1- Cami-i Kebir Mah.	14- Görtelli mah.	28- İmamoglu mah.	1- Ulu Camii .
2- Kemankes mah.	15- Çaldik mah.	29- Saray mah.	2- Bekir Çouus Hane
3- Mercandep mah.	16- Kara Yusuf mah.	30- Hacı Kumru	3- Kayaoglu Hamamı
4- Abişemen mah.	17- Koca Mustafa Paşa	31- Pulur mah.	4- Kemankes Türbesi
5- Kuloglu mah.	18- Girgite mah.	32- Turabali mah.	5- Kemerüddin Türbe
6- Küçük Hüseyin mah.	19- Hamam-ı Süfla	33- Sallık mah.	6- Sittetmelike Türbe
7- Çağlı mah.	20- Cedid Mustafa Paşa	34- Hatipoglu mah.	7- Yukarı Kilise
8- Bağçe mah.	21- Burnaz Ağa	35- Deliktas mah.	8- Aşağı Kilise
9- Hacı Saban mah.	22- Zeliha Hatun	36- Üçtar mah.	9- Ahi Yusuf Zaviyesi
10- Sarı Veli Mes. mah.	23- Süleyman Ağa	37- Arhosu mah.	
11- Kaledibi mah.	24- Horavenk mah.	38- Devletbey mah.	
12- Hacı Osman mah.	25- Dillioğlu mah.	39- Femsii Beşirgan	
13- Gökçe Camii mah.	26- Karamahmud		
	27- Berdaiye mah.		